

György
János
GESTA
REGUM
GESTA
NOBILIUM

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

GESTA REGUM
GESTA NOBILIIUM

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

AZ ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KIADVÁNYAI

SZERKESZTI
TOLNAI GÁBOR

XXIX.

Országos Széchényi Könyvtár

BUDAPEST, 1948
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

GESTA REGUM–GESTA NOBILIUM

TANULMÁNY ANONYMUS KRÓNIKÁJÁRÓL

ÍRTA

GYÖRY JÁNOS

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

ELŐSZAVÁVAL

Országos Széchényi Könyvtár

BUDAPEST, 1948

KIADJA AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

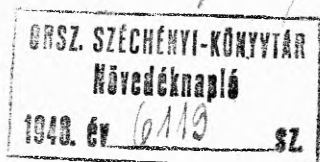
MEMORIAE
PATRIŦ
CARISSIMI

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

216320

10.12.5/18

A feltevésekben, tévedésekben és eredményekben gazdag Anonymus-kutatás, amely időnként meddő egyhelybentopogássá fajult, az utolsó években váratlanul új erőre kapott. Hirtelenében nem tudnám megmondani, hogy ez a fellendülés milyen időszerű szükségletet elégít ki, de bizonyos, hogy a Névtelen jegyző jelentőségét középkori irodalmunk összefüggésében ma jobban látjuk, mint valaha, s hogy az Anonymus-kérdések megoldásában többé-kevésbé érdekelve van minden történeti-szellemtudományi diszciplinánk.

Az a meggyőződésem, hogy Győry János kötete fordulópontot jelent az Anonymus-kutatásban. Számomra (s azt hiszem mások számára is) ezenkívül még külön ideológiai és módszertani öröm, mert biztató jelét látom benne annak, hogy egész irodalomszemléletünk időszerűsítésére, de főként középkorunk deromantizálására irányuló kísérleteink nem maradtak eredménytelenek. A hat fejezetben elsősorban nem a mintaszerű apparátust és a gáncstalan erudíciót, a mesterséget érzem fontosnak, hanem mindazt, ami a „mikrofilológiai“ eljáráson és eredményeken túl új összefüggésekre és „makrofilológiai“ távlatokra utal, mert Győry teljesen tisztában van azzal az alapvető elvvel, hogy a részletek mindig csak az osztatlan egészből érthetők meg és belőle értelmezhetők. Az eddigi „röghöz kötött“ kutatók jórésze pl. alig tudott mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy az „Anonymus“-szal azonosított Petrus esztergomi prépost lapokat tépett ki a Szentszék egyik registrum-kötetéből. Győry kiemeli elszigeteltségéből s megrajzolja hozzá a világtörténeti háttérrel, a magyar királyság és az egyházi állam harcát. Egy másik sokat vitatott részlet („A rómaiak legelnek a magyarok javaiból“) megfajtése szükségessé teszi az Anonymus-kortársadalmi-gazdasági szerkezetének átvilágítását, amit Győrynek még egyszer, részleteiben is el kell végeznie, hogy meghatározhassa a Gesta igazi értelmét. A transzcendentális magasságban szabadon lebegő szellemtörténet leszáll, visszatér a szilárd földre s átadja problémáit a történelmi materializmusnak. Ez mindenesetre termékenyebb munkamódszernek bizonyul, nemcsak érzület- és eszmetörténeti vonatkozásban, hanem az olyan szigo-

rúan filológiai vagy forma- és stílustörténeti problémák esetében is, amilyen Anonymus „két szövege“, Anonymus viszonya antik mintákhoz, középkori forrásokhoz, az antikizáló francia stílusiskolákhoz, a középkori történetírás világképehez, technikájához és tipológiájához.

Ezek után érthető, miért neveztem fordulópontnak Győry könyvét, amelynek újszerű exegetikai fejezeteire még egyszer, nyomatékosan felhívom a figyelmet. A leglényegesebbet azonban szándékosan a végére hagytam. Győry nem foglalkozik a Névtelen jegyző személyazonosságának megállapításával, ami szerintem különben is csak megtévesztő álprobléma, de ennél jóval többet tesz: konkrét, plasztikus képet rajzol róla s úgyszólván egy új szerzővel ajándékozza meg középkori irodalmunkat, amikor szövegéből kielemezi társadalmi és osztályhelyzetét, politikai, teológiai, nyelvi érzületét, s a történetírói intencióját meghatározó erőket és elemeket.

Természetesen Győry sem mellőzi a feltevéseket. De tudjuk, hogy különbség van terméketlen és termékeny feltevések közt s ezt Győry is jól tudja. Most már csak azt várjuk tőle, hogy továbbra is tiszteletben tartva a filológiai alapot, megrajzolja a magyar középkor epikájának átfogó képét.

1948 március hó.

Turóczi-Trostler József

Országos Széchényi Könyvtár

1. KÜZDELEM A PÁPASÁGGAL

Ma már szükségtelen felvonultatni azt a sok elméletet és hozzá-
szólást, amelyek Béla király jegyzőjére vonatkoznak. Az Anonymust
illető kutatások egyidőben kimerültek a rejtélyes P-szigla megfejtésére
irányuló spekulációkban. Sok minden szükségtelen módon történt ezen a
téren, hiszen Kollár Ádám már 1766-ban, Pray György 1774-ben, Katona
István 1788-ban tudták, hogy a P-szigla a krónikás nevének rövidítése.
Közismert tény, hogy a királyi notarius, korának divatos névrövidíté-
sével, egyszerűen „P. mester”-nek nevezi magát krónikája előbeszédében
s hogy azt sem jelölte meg közelebbről, vajjon melyik Béla király udva-
rában működött. E hiányos megjelölésekből adódott a sok széthangzó
teória. Kutatóink csaknem valamennyi Béla király környezetében föl-
fedezni vélték a Gesta Hungarorum szerzőjét, különböző személyekkel
próbálták azonosítani, olyannyira, hogy szinte gúnyos ízű közmondássá
vált: minden kutatónak megvan a maga Anonymus-jelöltje. A királyi
jegyző korát illetően végül Szilágyi Loránd alapos kutatása hozta meg
a döntést.¹ Az ő tanulmánya óta kutatóink előtt ma már kétségtelen,
hogy a Gesta Hungarorum a XII. század legvégén, egyes részleteiben
talán a XIII. század első éveiben keletkezett, szerzője tehát III. Béla
királynak volt a notarius.

A zavar növekedett azáltal, hogy III. Béla korában a számbajöhető
egyének közül két egyházi személy is viselte a Péter nevet s néhány
kutatónk e két személyt egynek vette. Szilágyi Loránd érdeme az is, hogy
e két Petrus-t szétválasztotta s megállapította, hogy egyedül az eszter-
gomi préposti tisztet viselő Petrus nevezi magát „magister”-nek. Nevével
több oklevelünkben találkozunk s egy érdekes külföldi adat, III. Ince
pápa egyik levele, fontos életrajzi adatot is szolgáltat számunkra. A pápa
leveléből megtudjuk, hogy az esztergomi prépost Rómában járt s ott
tanúja, talán részese volt az egyik szentszéki regisztrumkötet megcsonkí-
tásának.

Szilágyi Lorándnak sikerült tehát kiselejteznie mindazt, ami nem oda
illett s tisztáznia a Péter esztergomi prépost személyére vonatkozó ada-
tokat. El kell ismernünk, hogy ha egyáltalán azonosítható valakivel is a
Gesta Hungarorum szerzője, úgy az egyedül az esztergomi prépost lehet.

¹ Az *Anonymus-kérdés revíziója*. Századok 1937 1—54, 136—202.

Egy dologgal azonban Szilágyi is adós maradt s ez nem egyéb, mint a pápai registrumkönyvből kitépett lapok problémájának megoldása. Történetírásunk régóta ismeri ezt a furcsa adatot, eddig azonban senki sem tulajdonította neki az őt megillető fontosságot. Pedig az egész Anonymus-probléma kulcspontját kell látnunk abban az erőszakos akcióban, melynek — úgy látszik — egyik részese maga a magyar krónikás volt. Afféle turisztikai csínynek fogták fel a pápai udvarban elkövetett csonkítást, ügyet sem vetve arra, hogy jelentős egyházi személyek szerepeltek benne, sőt a pápa levele értelmében magára a magyar királyra is a gyanú árnya vetődött. Jakubovich Emil, aki a történeti irodalom által már régen regisztrált, de figyelemre alig méltatott esetre újólág felhívta a figyelmet — (miközben sajtáságos módon még mindig II. Béla korába helyezte krónikásunkat) — a vérbeli levéltáros módján az esztergomi prépostot az említett adat nyomán szenvedélyes kutatóként állította be: „...sőt levéltári kutatásairól is vannak egykorú okleveles adataink — írja — szemtanú, illetve... nyilván részese is volt azon csínytevésnek, melyet L. tarvisi mester Rómában, a pápai levéltárban követett el“. Majd holmi regényességre hajló fantáziának engedve így folytatja: „Ravaszu, mintha valaminek utána akarna nézni, előkérte III. Sándor pápa egyik regestumát s az összefűzött négy levélből a két középsőt kitépte és magával vitte“.² Fest Sándor nem kisebb naivitással kezeli az ügyet s kedves anachronizmust követ el, amidőn a vatikáni (?) könyvtárban (?) búvárkodtatja a királyi jegyzőt.³

Mielőtt a kérdéses oklevelek ismertetésébe fognánk, jegyezzük meg, hogy ez a történelemben ritka és szokatlan direkt akció vére menő küzdelemlről és nem gyerekes vagy kutatói csínyről tanúskodik. A magyar állam investitúra-harcának egyik legfontosabb fordulópontját jelenti. Maga az a tény, hogy III. Ince pápa közvetlenül trónralépte után, szinte egyik első kötelességének tartja, hogy ebben az ügyben igen erélyes módon intézkedjék, mutatja, hogy a registrumkötet megcsonkításában a római egyház jogai ellen elkövetett merényletet látott. Nézzük meg mármost a kérdéses leveleket. Az egyiket 1198 január 30-án írja a győri püspöknek és a bakonyi apátnak, a másikat február 4-én Imre magyar királynak. A győri püspökhöz és a bakonyi apáthoz intézett levélben hallatlan és minősíthetetlen gáztettnek bélyegzi azt, ami „elődeinek idejében“ történt s melyről ő mostan értesült. R. mester kalocsai prépost és I. mester szegedi főesperes jelentették neki, hogy L. tarvisi mester Sándor pápa registrumkönyvéből valamikor egy chartát lopva kivágott s azt eltulajdonította. Az ellopott charta az ívhajlásban lévő, tehát a középső két lapot tartalmazta s hogy kiemelhessék, a hajlásban csonkították meg, mert a lapokat összetartó fonál épségben maradt. Mindez világossá vált, amidőn a kalocsai prépost a kitépett chartát visszahozta s ennek az ott maradt lapokhoz való illesztése után kitűnt, hogy az egyiknek végén megkezdett szó a másikon folytatódik, vagyis a lapok együvé tartoztak.

² Klebelsberg-Emlékkönyv. 1925, 207.

³ *Anonymus angol forrásai*. EPhK. 1935, 178—179.

A pápa erőiesen jelenti ki, hogy a hasonló gaztetteket azért kell üldöznie, mert rossz példát mutatnak, azonkívül mert kétes levelek esetében a registumból szokás megállapítani, vajjon a szentszéktől származnak-e s végül, mert alig árthat valaki jobban a római egyháznak, mint az, aki megcsonkítja registumait és egyéb könyveit, melyek a római egyház, valamint más egyházak kiváltságait tartalmazzák. Felszólítja ezért a címzetteket, hogy eskü alatt hallgassák ki P. mester esztergomi prépostot, Robertus Anglicus mestert és Azo presbytert, akik e gonoszított részesei voltak — a Migne-féle Patrologiában közölt szöveg e helyen a „huius iniquitatis consocios“ után zárójelben a *conscios* szót is tartalmazza —, vajjon kinek a parancsára, kinek tanácsával, kinek a tudtával és segítségével történt e gaztett. Pecsetükkel ellátott írásban azonnal jelentsék a vallomást s a gyanúsítottakkal, valamint mindazokkal szemben, akik esetleg e tett részesei voltak, az igazság kiderítése céljából a felfüggesztés és a kiátkozás fegyverét is igénybe vehetik.⁴

Az Imre királyhoz írt levél jóval rövidebb és szűkszavúbb. Neveket itten már egyáltalán nem nevez meg a pápa. Röviden említi a Sándor pápa registumából ellopott lapokat, de elhallgatja, hogy milyen módon jött rá a gaztettre s a registum jogi fontosságát sem hangoztatja. Tisztára morális érvekkel szól a királyhoz: súlyosan vétkezik, aki hazudik vagy elrejtí az igazságot s a gaztett nem maradhat büntetlenül. Mivel a tanúk (*testes et conscii*) Magyarországon tartózkodnak, az igazság kiderítése érdekében támogassa és védelmezze majd azokat, akik tanúkként fognak megneveztetni, nehogy az országban bárki is veszélyeztesse vagy akadályozza őket.⁵

A két levél összehasonlításából világosan kiűnik a diplomáciai kerdés. A magyar uralkodó előtt nem akarja fölfedni, hogy kikre gyanakszik s informátorait is elhallgatja. A gyanúsítottak az esztergomi káptalan tagjai, azaz — mint látni fogjuk — a király hű emberei, a nyomravezetők közt pedig a kalocsai prépostot találjuk, a pápához húzó Kalocsa egyik alakját. A királyhoz intézett levélben nem akarja a magyar uralkodó értésére adni, hogy nagyfontosságú dologról van szó, amelynek hiánya komoly zavart idéz elő a római kancellária rendjében. Feltűnő továbbá, hogy ebben a levélben a pápa nem panaszkodik az elveszett charta után s a megkerült charta említését is mellőzi. Nem térhet ki erre, mert hátha éppen Imre király kezében vannak az eltulajdonított levelek. A kitépelt charta, úgy látszik, mégsem került vissza Rómába. Vessük össze a királyhoz írt levél tisztára morális jellegű indokolását, melynek értelmében a pápa csupán a bünt akarja büntetni, a győri püspökhöz és a bakonyi apáthoz intézett levéllel, melyben a pápa elárulja a charta rendkívüli fontosságát a római egyház és egyéb egyházak privilégiumait ille-

⁴ Migne t. 214, col. 493—494. — A levél után a registumkönyvben rövid megjegyzés olvasható arról, hogy ugyane tárgyban hasonló levelet intéztek a „gradensis“ pátriárkához. Ez utóbbi — Szilágyi L. is így gondolja (Századok 1937, 192) — bizonyára L. tarvisi mester felettese volt.

⁵ Migne t. 214, vol. 502—503.

tően s vegyük mindehhez a „*filo integro remanente*“ kitételt, mely szerint III. Ince lehet, hogy csak az épen maradt fonálból következett arra, hogy az eltulajdonítás milyen módon történt, az a benyomás alakul ki bennünk, mintha az ellopott charta nem került volna vissza III. Incéhez. Csupán azért hivatkozik ő a kalocsai prépost által visszahozott lapokra, hogy kézzelfoghatóvá tegye a gaztettet a győri püspök és a bakonyi apát előtt s így próbálja őket ösztökélni a vizsgálat lefolytatására.

A kitépott levelek, ha ily nagy port vertek föl, rendkívüli fontosságúak lehettek. Jogi rendeltetésük kiviláglik a pápa szavaiból, amidőn a legnagyobb vétekként tünteti föl a *római egyház és más egyházak privilegiáumait* tartalmazó registrumkötet megcsonkítását. Nehezen képzelhető tehát el, hogy az eltulajdonításra parancsot adó magyar király ne őriztette volna lakat alatt e fontos okmányokat. Lehetséges azonban, hogy a kalocsai prépost vagy más valaki békés úton szerezte vissza a királyi kancelláriától, ahol talán újabb másolatot készítettek ezekről s ezt hagyták a király tulajdonában. Mindenesetre gyanús, hogy a fennmaradt III. Sándor korabeli szentszéki anyagban nem ismerünk olyan okleveleket, amelyek ily erőszakos akciót indokoltta tettek volna. Pedig feltételezhető, hogy a pápai kúria, ha a kitépott levelek visszakerültek Rómába, e nem mindennapi eset után ugyancsak lakat alatt őrizte volna ezeket. Érzésünk szerint a levelek továbbra is a magyar király birtokában maradtak.

Ha Anonymusnak Konstancia aragonjaival volt erős kapcsolata — mint ezt a továbbiak folyamán bizonyítani fogjuk —, nem lehet csodálkoznunk azon, hogy Imre király halála után az országból kiüldözött királynéval együtt a *Gesta Hungarorum* is — úgy látszik — nyugat felé lépte át a magyar határt. Annyi mindenképen biztos, hogy Anonymusnak nincsen utókora s műve csak a XVII. században kerül elő, Bécsben, de nem tudni honnan. Az aragon udvar lehet, hogy a királyi levéltár egyrészét is magával vitte, legalább is azokat a leveleket, melyek Imre személyes politikai művéhez tartoztak.

Paul Kehr, a jeles diplomatikus, a pápai okiratok fáradhatatlan bűvára, az egykori Aragon királyság területén, a tortosai káptalan könyvtárában három kiadatlan magyartárgyú levelet talált s 1926-ban adott róluk értesítést.⁶ A három levél egy pápai dekrétumgyűjteményben foglal helyet. A gyűjteményt W. Holtzmann részletesen ismertette,⁷ s egy különálló tanulmányában a három magyartárgyú levél történeti hátterét is megrajzolta.⁸ A pápa mindhárom levelet András kalocsai érsek érdekében írja s erőlyesen óhajt belenyúlni a magyarországi egyházi ügyekbe.

⁶ *Papsturkunden in Spanien. Vorarbeiten in Hispania pontificia. I. Katalanien, 1. Archivberichte.* Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Klasse, NF. 18, Berlin, 1926, 221.

⁷ *Beiträge zu den Dekretalensammlungen des 12. Jahrhunderts.* Zschr. der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 47, Kan. Abt. 16, 1927, 39. s. köv. — A leveleket a 65–68. lapokon közli; lásd a köv. jegyzetet.

⁸ *Papst Alexander III. und Ungarn.* Ungarische Jahrbücher 1926, 397–426. — A leveleket itt újra közli: 401–403.

Az első levelet az egész magyar klérushoz intézi s feloldja András kalocsai érseket az átok alól, mellyel őt Lukács esztergomi érsek sújtotta. Fel szólítja a klérust, hogy a kalocsai érseket továbbra is mint „vir religiosus, catholicus et honestus“-t, míg az esztergomi érseket és mindazokat, akik a kalocsait továbbra is kiátkozottként kezelik, kiátkozottnak tekintsék s ha az esztergomi nem hajlandó feladni álláspontját, az engedelmes séget vele szemben bárki megtagadhatja. — A Lukács esztergomi érsekhez írt második tortosai levélben dorgáló szavakkal szólítja meg a címzettet s a pápai levelek címzésében szokásos apostoli áldást is megtagadja tőle. Elébe tárja az érseknek hatalmas bűnlajstromát, emlékezteti makacs és rebellis viselkedésére III. Istvánnal és ennek anyjával szemben, valamint arra, hogy annak idején András jelenlegi kalocsai érseket a pápa ismételt utasítása ellenére sem volt hajlandó a győri püspöki székre iktatni, noha a jóemlékű Manfréd prenestei püspök, aki akkor S. Giorgio in Velabro bíboros-diakonusa volt s Magyarországon járt követségben, ez ügyben is közbenjárt. Amidőn Lukács az ország előkelőivel egyetértve III. Bélát Görögországból a magyar trónra hívta s Béla palliumot ajándékozott Lukács követének, az esztergomi érsek nem volt hajlandó őt királlyá koronázni, még a pápai utasítás ellenére sem. A római egyház kiváltságait semmibe vette, az anyakirálynét (Euphrosyna, III. Béla anyja) illetően, akit a pápa kiátkozott, Lukács nyilvánosan prédikálta, hogy az átkot nem hajlandó érvényesíteni, most pedig András kalocsai érsek ügyében kerül ellenkezésbe a pápai kúriával: továbbra is átok alatt tartja, habár a szentszék már feloldotta az átok alól. Lukács ténykedése mögött a pápa olyasvalakit lát, akiről az Írás mondja, hogy *megszűri a szunyo got, a tevét pedig elnyeli*. Szüntesse meg azonnal az átkot, mellyel a kalocsai érseket sújtotta, különben kénytelen lesz ő, a pápa is az átok fegyveréhez nyúl ni s az érsek alárendeltjeit az engedelmesség alól fölmenteni. Hiszen tudnia kell Lukácsnak, hogy *a római egyház valamennyi egyház fölött rendelkezik*. — A harmadik levél III. Bélához szól. Sajnálkozását fejezi ki a pápa, hogy a király hamis sugalmazásoknak engedett s a kalocsai érseket kizárta kegyeiből. Amennyiben András a király ellen vétkezett, csak szóban tette, noha ő maga ezt is tagadja, a pápa mégis úgy óhajtja, hogy adjon elégtételt Bélának, aki viszont fogadja őt vissza teljességgel kegyeibe. Ha ezek után a kalocsai részéről mégis jogtalanság érne a királyt, maga a pápa fog gondoskodni megbüntetéséről. Ellenben — s itt erősen fölemeli hangját a pápa — ha a szentszék jogos kívánságának Béla nem lenne hajlandó eleget tenni, s az általa és elődei által a római egyháznak eskü alatt adott privilégium ellenére továbbra is érsekségétől megfosztva maradna a kalocsai, a pápa meg fogja vonni kegyét és áldását a királytól. A székesfehérvári egyházban, a királyi székhely városában, minden szertartás szünetelni fog, „et, si nec errata correxeris, manum beati Petri et nostram senties auctore nostro graviorem“.

A tortosai dekrétumgyűjtemény az utolsó darab kivételével egyetlen kéz írása a XII. század végéről, vagy a XIII. elejéről. 74 levelet tartalmaz. Az elsőől egészen a 61. levélíg egyéb gyűjteményekből is jól

ismert anyagot ölel föl. A 62—64. számúak az ismertetett magyar tárgyú levelek, melyek után spanyol viszonyokat érintő darabok következnek. A spanyol tárgyú levelek egyrésze teljes címmel és dátummal van ellátva, ezek tehát nyilván a címzettek levéltárából származnak. Valamennyi spanyol darabnak jogi jelentősége van, némelyik oly kérdéseket szabályoz, melyek elsősorban a spanyolországi társadalmat érdekelték (átlépés egyik lovagrendből a másikba, áttért zsidók magántulajdona stb.). Ezeket tehát csak Spanyolországban másolhatták le.⁹ A magyar tárgyú levelek ezzel szemben élesen elkülönülnek a gyűjtemény összes többi darabjaitól. Eddig semmilyen más dekrétumgyűjteményből sem kerültek elő, hasonlóképen a hét spanyol levél közül az első öt sem, míg a többiek kivétel nélkül több ismert pápai dekrétumgyűjteményben megtalálhatók.¹⁰ Nem dekrétumok a magyar levelek, nem általános érvényű jogi határozatok, hanem politikai jellegű mandátumok, melyek a pápa akaratát vagy véleményét egyes konkrét esetek kapcsán közlik. A három különböző címzett tulajdonából aligha kerülhettek együvé. Együttes felbukkanásukra Holtzmann csak egyetlen lehetséges magyarázatot talál: a kiállítónak, vagyis III. Sándor pápának az archivumában írták le ezeket! A pápa registrumkönyvében biztosan egymás szomszédságában volt e három darab.¹¹ Tegyük hozzá ehhez a világos magyarázathoz azt is, hogy a magyar leveleknek címezésük sem teljes, ami kissé szintén amellől szól, hogy a pápai kúria példányaival, vagyis másodpéldányokkal állunk szemben s végül azt se feledjük el, hogy III. Sándor archivumában nemcsak leírni, hanem — mint éppen P. mester esete mutatja — onnan eltulajdonítani is lehetett e három levelet. Nem kétséges, hogy a kötet tartalmát Spanyolországban másolták együvé s a magyar tárgyú levelek is a spanyol, illetve aragon másoló előtt feküdtek. Az aragonoknak alig lehetett okuk Rómába zarándokolni e három levél végett. Holtzmann hivatkozik Imre aragon házasságára, Somogyvár és a délfancia Saint-Gilles kapcsolataira, Marczali nézetére az ellenállási jog aragon háttérét illetően, de ennyivel be is éri.¹²

Éles szemmel veszi egyúttal észre a történeti háttérét, amidőn a pápai beavatkozást az 1159. évi szkizma fejleményeiből vezeti le. A magyar historiában járatlan s a magyar nyelvet egyáltalán nem beszélő német történészről szokatlan és valóban imponáló kritikai felkészültsége. A részletmunkát kitűnően végezte el, a lényegét azonban, valami sajátos német logikának engedve, totálisan elhibázza. Mindenekelőtt helyesen datálja a leveleket az 1179. év tavaszára, tekintve, hogy Manfredó di S. Giorgio in Velabrót, aki 1178. január 17-én hunyt el, a pápa „bonae memoriae”-nak nevezi, azonkívül András kalocsai érseknek a kúriánál való jelenlétére tesz célzást, már pedig András az egyetlen magyar főpaprésztvevője az 1179. márciusában lezajlott harmadik late-

⁹ W. Holtzmann: *Beitr. z. d. Dekretalensammlungen*, 40—44.

¹⁰ W. Holtzmann: *Beitr. z. d. Dekretalensammlungen*, 76—77.

¹¹ W. Holtzmann: *Beitr. z. d. Dekretalensammlungen*, 44—45.

¹² *Papst Alexander III. und Ungarn*, 404.

ráni zsinatnak. Valószínű tehát, hogy a kalocsai érsek római tartózkodása alkalmával járta ki a pápánál a beavatkozást.¹³ 1179-ben valóban Lukács az esztergomi érsek. Aláírását egyébként Szentpétery Imre egy 1181. évi oklevélen látja utoljára.¹⁴

Ez a korszak a magyar történelem legragyogóbb lapjaira tartozik. Látni fogjuk, miként dacolnak uralkodóink Európa hatalmasságaival, a szentszékekkel, Barbarossával. Vissza kell tehát mennünk néhány évtizeddel, hogy az eddig tárgyaltakat megérthessük. A magyar monarchia nagyhatalmi állása az, amit a német történész semmiképpen sem tud megbocsátani s egy kétes értékű német disszertációra hivatkozva,¹⁵ azt állítja, hogy az 50-es évek végén Barbarossa Magyarországot vazalluskirályságává tette, mert hiszen II. Géza a Róma elleni hadjáratokhoz sereget adott a császárnak s adót is fizetett neki. A császárnak fizetett „adót“ illetően megjegyzi ugyan, hogy „wenn auch in der Form von Geschenken“, az ellentmondást azonban nem veszi észre, még akkor sem, amikor az 1161. évi események tárgyalásánál megemlíti, hogy ebben az évben Barbarossa ismét íjászokat kért a magyar királytól az újabb itáliai hadjáratához (valamint II. Géza leányát jegyesül a thüringiai örgróf fiának), amit Géza kereken megtagadott. A császári notárius erről az esetről jegyzi föl, hogy a visszautasítás után a császár hálát adott Istennek, hogy végre megszabadult ettől a hitvány *baráttól*.¹⁶ Az a tény, hogy előzőleg Géza ajándékokat adott és segédcapatokat küldött Barbarossának, a magyar király egyik külpolitikai fogásának tekinthető csupán: a pápát akarta megfélemlíteni, akitől, mint látni fogjuk, messzemenő kiváltságokat csikart ki, a magyar és a német állam közötti jogviszonyhoz azonban semmi köze sincsen. Géza — úgy látszik — eleinte valóban nem ítélte tisztának a külpolitikai helyzetet. Ezért nem foglalt egyelőre állást a kettős pápaválasztás dolgában, sem a császár által támogatott IV. Viktor ellenpápa, sem a törvényes III. Sándor mellett. Mihelyt megérkezett azonban hozzá VII. Lajos francia király üzenete: a toulousei zsinaton Franciaország III. Sándor pápa mellett döntött, ő is elismerte a törvényes egyházfőt. Ha Holtzmann jól ismerné a magyar király és a francia uralkodó ezidőből való kölcsönös levélváltását, melyben katonai szövetségüket erősítik meg s Barbarossa esetleges megmozdulására azonnal közös fegyveres akcióval készek válaszolni, másként vélekedett volna a magyar viszonyokról.¹⁷

¹³ *Papst Alexander III. und Ungarn*, 404—405.

¹⁴ *Az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, 131. sz.

¹⁵ Hermann Pelzer: *Friedrichs I. von Hohenstaufen Politik gegenüber Dänemark, Polen und Ungarn*, Diss. Münster, 1906, p. 16.

¹⁶ 1161 karácsonyán írja Burchard császári jegyző: „Grates, inquit, ago Deo, quod honesta occasione amicum perdo vilissimum“ (Döberl: *Monumenta Germaniae selecta* IV, 195, n. 41). — Büntető hadjáratra nem is mert gondolni s az egek büntetését sem kérte. Semmiféle alárendeltségi jogviszonyban sem állott tehát Géza a Rótszakállúval.

¹⁷ V. ö. *Papst Alexander III. und Ungarn*, 405—408. — A német történetírás már a középkor óta szereti hűbérbes államnak tüntetni fel Magyarországot. A középkori német krónikások talán részben ezért azonosítják az avarokat a húnokkal és a magyarokkal. Az avarokat ugyanis Nagy Károly valóban leverte.

A magyar uralkodó remek politikai játékát sem ismerte föl eddig a történetírás. A VII. Lajos francia királlyal kötött katonai szövetség és III. Sándor elismertetése támaszt jelentett számára a német császárral szemben, de ugyanakkor az újonnan elismert pápától messzemenő kiváltságokat csikart ki, attól a pápától, aki szintén Barbarossával szemben szorult rá a magyar király támogatására. Az említett Burchard császári jegyző határozottan állítja, hogy Sándor pápa a magyar királynak kiváltságokat adott, melyeknek értelmében maga a király adhatja a palliumot országa érsekeinek s a magyar klérus csak az uralkodó jóváhagyásával s a korona ellenőrzése mellett érintkezhet a szentszékkal.¹⁸ Ily messzemenő kiváltság csaknem korlátlan úrrá tette a magyar királyt a hazai egyház ügyeiben. Az Árpádház ekkor szerezte vissza mindazt, amiről a gregoriánus Kálmán mintegy félévszázaddal előbb lemondott.¹⁹ Az utóbb említett privilégiumot Gerhoh von Reichersberg is alátámasztja, amidőn *De investigatione Antichristi* (I, 68) című művében azt állítja, hogy Magyarország és Szicília messzemenő egyházpolitikai jogokat élveznek, e két királyságban ugyanis a klérusnak nincsen fellebbezési joga a római kúriához s a pápa sem küldheti hozzájuk legátusát.²⁰ Mindkét adat az ismertetett évek egy-egy aktív politikusától származik. Semmi okunk tehát kételkedni jólétesültségükben. Mindezt Holtzmann is elismeri, sőt azt is tudja, hogy Gerhoh von Reichersberg adata Sziciliáról pontosan megfelel a valóságnak, nem valószínű tehát, hogy a magyarországi viszonyokat ne ismerte volna, Burchard pedig 1161 késő őszen érintette a magyar határt, az itteni állapotokról így pontos értesülést szerezhetett.²¹ Idézzük végül a korszak legaktívabb politikusát, a szentszék korlátlan jogainak kérlelhetetlen harcosát, az angol Becket Tamást. III. Sándor pápához írja e sorokat: „Hiába hozakodnak eléánk, Istent idézve tanúként, a szicíliaiak és a magyarok példájával, amely az utolsó ítéletkor alig mentene ki bennünket, ha a zsarnokok barbárságát elébe helyeznők az apostoli intézményeknek s ha azt hinnők, hogy a világi hatalmaságok arcátlansága inkább módja az életnek, mint az Isten fiának vérével és halálával megpecsételt örök testamentum“.²² Jellemző, hogy a

¹⁸ V. ö. Jaffé-Löwenfeld: *Regesta pontif. Rom.* 10.682.

¹⁹ Egyház és állam viszonyát a szentistváni államalapítástól kezdve egészen Kálmán király gregoriánus szellemű reformjáig Váczy Péter kitűnő könyve vizsgálja: *Die erste Epoche des ungarischen Königtums*. Pécs, 1935. Itt említi Váczy többek közt azt is, hogy Kálmán volt az első magyar uralkodó, aki a püspökök kinevezésének, letételének és áthelyezésének jogáról az egyház javára lemondott (119) s hogy II. Géza az államalapító király intézményeit, melyeket Kálmán és II. István visszavontak, helyreállította (128).

²⁰ *Lib. de lite* III, 285.

²¹ *Papst Alexander III. und Ungarn*, 409—410, 412.

²² „Frustra nobis, auctore domino, Siculorum et Hungarorum proponuntur exempla, quae nos in die iudicii minime excusarent, si tyrannorum barbariem praeferremus apostolicis institutis et saecularium insolentiam potestatum crederemus formam potius esse vivendi, quam testamentum aeternum confirmatum sanguine et morte filii Dei.“ Idézi Forster Gyula: *Fraknoi püspök műve a m. kir. kegyúri jogról*, Bp. Szlc (88) 1896, 202—203. — Pauler Gyula (*A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt*.

távoli Angliában is híre járt Szicília és Magyarország kiváltságos helyzetének. Egyébként Siegfried von Paderborn prépost is 1161 nyarán vagy őszén járt Barbarossa megbízásából a magyar udvarnál az eljegyzés és az íjászcsoportok ügyében, a császári udvarnak tehát különösen jól kellett ismernie Magyarország jogállását a szentszékekkel szemben. Mégis, Holtzmann kritikái érveke éppen ezeknél az egybehangzó adatoknál mond csődöt s a lehető legképtelenebb eredményre jut, amidőn minden áron rá akar erőszakolni a magyar uralkodóra egy 1161-ben kötött kedvezőtlen konkordátumot. Egy határozatlan tartalmú utalást talál ugyanis igen kései időből, 1427-ből, amely utalás egy Székesfehérvár számára kiállított és elveszett oklevélre vonatkozik ama *libertasokról* és *institutiokról*, melyeket a római egyház számára a jóemlékű Petrus, valamint Manfredus ütittek nyélbe Géza király és fiai hozzájárulásával és akarataival.²³

Manfred nevével már találkoztunk az egyik tortosai levélben. Ugyanezen Manfred nevéhez fűződik a III. István konkordátuma néven ismert 1169. évi oklevél, amelyben a magyar király lemond arról, hogy főpapokat letehesen és áthelyezhessen, továbbá hogy elhalt egyháziak javait kisajátíthassa. Holtzmann azt egyrészt a Manfred név és a vele összefüggő konkordátum zavarja meg, valamint a Petrus név, melynek viselőjéről helyesen deríti ki, hogy Petrus de S. Eustachio-val azonos, aki 1161 júliusában járt a szentszék megbízásából Magyarországon. Látni fogjuk azonban, hogy az 1169. évi konkordátum a pápai udvar hamisítványa, Petrus de S. Eustachio 1161. évi júliusi követségének céljáról pedig mindössze annyit tudunk, hogy Lukácsnak esztergomi érsekké választása és ugyanennek a pallium átadása végett jött a legátus Magyarországra. A pápának Lukácshoz intézett levelében a „pro electione tua et ut pallium tibi traderet” még azt sem árulja el, vajjon sikerült-e Petrusnak a pallium átadása s a Holtzmann feltételezte 1161. évi konkordátum megkötése helyett megtudjuk, hogy Lukács a szentszéki legátus elébe lovat küldetett, úgy látszik gúnyból vagy tiltakozásból, mert a pápa ugyanezen levélben szemrehányólag írja, hogy ilyesmit jocularornak szokás ajándékozni. Sőt, az eset után, ravasz fogással, Lukács önmagát jelentette föl a pápánál, mondván, hogy szimoniát követett el. S ez nem csupán Lukács skrupulózus egyéniségének tudható be, hiszen az eset belekerült később a Corpus Juris Canonica is.²⁴ Ilyen fogadtatás után aligha számíthatott a szentszéki legátus arra, hogy a magyar király bárminemű engedményt tegyen a római kúria javára. Nyoma sincs annak, hogy Petrus bármit is elért volna a magyar királynál. Sőt, ismétlem, 1161 késő őszeről megbízható adatunk van a magyar király teljhatalmára az

Budapest, 1899, I, 501–503., 519. jegyzet.) Forster tanulmányára hivatkozva írja: „...érdekes a híres Becket Tamás nyilatkozata a magyar egyház ez idei állapotáról...” Pauler az 1169. évi konkordátummal kapcsolatban hivatkozik erre, a Becket-féle részlet azonban nincs még pontosan datálva.

²³ Papst Alexander III. und Ungarn, 412.

²⁴ IX. Gergely dekrétumai, Lib. V, tit. 3, cap. 18, Richter—Friedberg-kiadás, II. kötet, Lipcse, 1881. — V. ö. Jaffé—Löwenfeld: *Regesta pontif. Rom.* 11.308.

egyházi ügyek terén. Holtzmann szeme előtt azonban a kellőképen meg nem vizsgált 1169. évi konkordátum lebeg s a kétes értékű 1427-es adatnak is meg akarja adni a magáét. Ezekből próbál visszakövetkeztetni s így hozza ki azt a semmilyen egykorú adattal sem igazolható eredményt, hogy 1161 július derekán végleges formába öntöttek egy konkordátumot a szentszék és a magyar korona közt, melynek értelmében a pápa eláll attól, hogy a magyar klérus Rómához fellebbezhessen a korona jóváhagyása nélkül s hogy a pápa legatust küldhessen az országba, az uralkodó viszont lemond arról, hogy püspököket letehessen és áthelyezhessen. „A pápa kényszerhelyzetben volt“ — jegyzi meg Holtzmann s ezt az árat kellett hogy II. Gézának fizesse elismertetéséért.²⁵

A valóság az, hogy III. Sándor sokkal nagyobb árat fizetett s hogy semmilyen szavahihető adat sem bizonyítja Holtzmann kompromisszumos feltevését. Önmagát cáfolja egyébként a német történész, amidőn a tortosai levelektől függetlenül egy szintén kiadatlan oklevelet közöl — amiért a magyar történettudomány szintén hálás lehet neki — s miután ezt is helyesen datálta, bővebben nem foglalkozik vele, nyilván azért, mert nem az ő nézetét, hanem a Burchard, a Gerhoh von Reichersberg, a Becket szolgáltatta adatokat támasztja alá. Ezt a levelet 1163 és 1172 közt írja III. Sándor pápa a kalocsai érseknek Prodanus püspök ügyében, akit a király áthelyezett a zágrábi püspökség élére. A pápa helyteleníti az áthelyezést, amely a kánoni szokással ellenkezik, de a magyar király devotiójára való tekintettel szemet húny fölötte s csupán arra kéri a kalocsai érseket, hasson oda a királynál, hogy a jövőben ilyesmi ne forduljon elő.²⁶ Ez a szerény és szelíd hangú üzenet sehogyan sem egyeztethető össze a Holtzmann által feltételezett 1161. évi konkordátummal. Ilyen konkordátumot ugyanis magyar uralkodó sohasem kötött a szentszékkal.

Röviden összefoglalva a magyar állam és a római egyház hiteles dokumentumokkal kimutatható viszonyát ebben az időben, a következő képet nyerjük. 1161-ben a magyar uralkodó maga adhatja a palliumot érsekeinek, ellenőrzi egyházának Rómával való kapcsolatát s a pápa teljhatalmú követét nem köteles az országba befogadni. Püspökök áthelyezésének és letételének jogáról nincs adatunk ebből az időből, azonban, az 1163 és 1172 közötti évek valamelyikében a magyar király áthelyez egy püspököt, amit a pápa kánonellenesnek mond ugyan, de nem óhajt tiltakozni ellene. Csupán kerülő úton, a hozzá húzó kalocsai érseken keresztül mintegy felkészül rá, hogy a jövőben ilyesmit megakadályozhasson. Ezt a világos képet bontja meg az 1169. évi III. István-féle konkordátum, melyet a továbbiakban tüzetes vizsgálat alá fogunk venni, s amely arról tanúskodik, hogy a magyar uralkodó megerősítette a II. Géza részéről III. Sándor pápának tett állítólagos engedményt, mely szerint a szentszék beleegyezése nélkül püspököt letenni és áthelyezni nem fog, elhalt egyháziak javait egyháziak kezére bízva s a prépostok és

²⁵ *Papst Alexander III. und Ungarn*, 412—413.

²⁶ *Papst Alexander III. und Ungarn*. 399—400.

apátok letételétől ugyancsak eláll. Ez utóbbi konkordátum után teljesen indokoltnak kell látnunk a pápának a három tortosai levélből megismert 1179. évi beavatkozását a magyar ügyekbe. Annál is inkább, mert nem is püspököknek, hanem magának a kalocsai érseknek, a pápa bizalmi emberének az eltávolításáról volt szó. Világos e szerint, hogy az 1179. évi tiltakozás jogi alapjait csak az 1169. évi konkordátum szolgáltathatta. A pápa hivatkozik is a királyhoz írt tortosai levélben az *elődeid és te magad által a római egyháznak átengedett kiváltságokra*, melyek ellenére fosztotta ki a király az érseket és fosztotta meg, székhelyéről elkergetve, érseki jövedelmeitől is.

Ami az 1169. évi konkordátumot elsősorban illeti, feltűnő, hogy III. István ebben az atyja, II. Géza által átengedett *institutio super depositione et transmutatione episcoporum*-ra hivatkozik, míg ezzel ellenrétben az 1163 és 1172 közt kelt levélben a pápa mitsem tud ily engedményről s csak a kánoni szokás értelmében helyteleníti Prodanus áthelyezését. Már maga ez az ellentmondás is bizalmatlanságra int bennünket III. István konkordátumával szemben. Vizsgáljuk meg közelebbről ezt az oklevelet.

A történeti irodalom mindmáig a magyar egyház egyik alapvető okmányának tartja. A kiadásokban kétféle változata ismeretes. A kettő azonban szövegileg alig tér el egymástól, legalább is értelmileg semmi lényeges különbség sincs közöttük, csupán a kétféle változat más-más dátuma: 1169, illetve 1179 okozhat némi fejtörést. A kiadott szövegek kettőssége kétféle kézirati tradíción nyugszik.²⁷ Legrégibb kézirati változatát a pápai udvar anyagi ügyeit tartalmazó és Cencius kamarástól származó ú. n. *Liber censuum* oklevélfüggeléké őrizte meg, amely függelék 1236 előtt keletkezett s konkordátumunk szomszédságában XIII. századi okleveleket tartalmaz. Ebben a változatban az 1179-es dátumot találjuk. A másik legrégebbi kéziratoss példánya Boso bíboros-prépost III. Sándorról szóló életrajzában maradt fenn, a szöveg végébe ékelve, az 1177. évről szóló beszámolóban, melynek semmi kapcsolata sincs a közbetoldott konkordátummal. Boso igen sok oklevelet közöl III. Sándor működésének elmondása kapcsán s fegyelmezett íróhoz és szentszéki tisztviselőhöz illően szervesen beledolgozza valamennyi mellékletét a főszövegbe. Kivétellel csak két ízben találkozunk, még pedig pont a két utolsó dokumentum esetében. Az első ezek közül valóban a maga helyére illesztette be, de úgy látszik már nem volt ideje történeti magyarázattal ellátni. A másik, a magyar konkordátum azonban még időrendi szempontból sem találta meg a maga helyét Boso művében.²⁸ Pedig ebben a

²⁷ V. ö. L. Duchesne: *Le Liber pontificalis*. II. Paris, 1892. — P. Fabre—L. Duchesne: *Le Liber censuum de l'Église romaine*. I. Paris, 1910. — Pauler Gy.: *A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt*. Budapest, 1899, I. 501—503., 519. jegyzet. — Szentpétery Imre: *Az árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Budapest, 1923, 118. sz. — W. Holtzmann: *Papst Alexander III. und Ungarn*, 418—419.

²⁸ L. Duchesne megállapítása tehát csak részben helytálló: „Ce document et le suivant ont été insérés ici à leur place chronologique; mais Boson n'a pas eu le temps de leur joindre un récit explicatif“ (*Le Liber pontificalis*. II, 441).

változatban oklevelünk az 1169-es évszámot viseli. Sajátságos, hogy III. Sándor életrajzába Boso mégsem fűzte bele az 1169. évi eseményekhez, pedig a magyar privilégiumok kivívása kétségtelenül a pápa diadalát kellett, hogy jelentse. Ha az oklevél 1179-es dátuma a helyes, akkor Boso művébe csak utólag kerülhetett — ez magyarázza talán különös helyét —, hiszen Boso 1178-ban otthagyta a pápai kúriát s műve is csak 1177-ig terjed.

Látjuk tehát, hogy valóban gyanús oklevéllel állunk szemben. Annál inkább, mert a konkordátum mindkét változatában a kiállító magát *B. dei gratia rex Ungarie*-nak nevezi, ami — tekintve, hogy atyját, Gézát is említi — III. Bélát jelent, azaz 1179-re illik és nem 1169-re. A konkordátumot tehát immár kétszeresen gyanúsnak kell minősítenünk. Mindazonáltal, ha az oklevél tartalmát vesszük alapul, több ok szól az 1169-es, semmint az 1179-es dátum mellett s így a Béla nevet Istvánra kell javítanunk, mert az oklevélben szereplő Manfredus magyarországi követsége 1169-re tehető,²⁹ továbbá 1179-ben már András a kalocsai érsek és nem a konkordátumban feltüntetett Chemma, végül pedig a király *anyja tanácsára* intézkedik oklevelünkben, ami csak III. Istvánra áll. Béla ugyanis anyját közvetlenül trónralépte után félreállította.³⁰

Meglepő, hogy Pauler Gyula, miközben abszolút hitelt ad a konkordátumnak, a következő váratlan megállapítást teszi: „Semmi esetre sem tulajdoníthatunk az oklevél betűjének, mely a király nevére nézve is így vacillál, valami canonszerű tekintélyt”.³¹ Holtzmann úgy véli, hogy a pápai legátus diktátumának kell ezt az írást tekintenünk, mert egyik formulája az ünnepélyes pápai oklevelek, az úgynevezett *bullae majores* stílusát utánozza. Idéz is hasonló esetet, mely szintén Manfréd nevéhez fűződik s egyik szicíliai követsége alkalmával történt. A szicíliai és a magyarországi egyházi viszonyok hasonlóságára pedig — mint láttuk — szintén vannak adataink.³²

Szögezzük le azonban, hogy III. István úgynevezett konkordátumának nemcsak egy fordulata származik a pápai kancelláriából, hanem az egész oklevél elejétől végig a római kúria stílusában fogant. Magyar uralkodó ilyesmit nem írhatott. Szükségtelen itt részletes stíluskritikát végeznünk a kérdéses szövegen. Bőven elég és mindent tisztáz, ha csupán azt említjük meg, hogy a kiállító uralkodó ebben az állítólagos konkordátumban a fejedelmi többszt használja. Köztudomású, hogy a pluralis majestaticus, amely a pápai kúria leveleiben régi keletű, Angliában csak 1189 óta használatos, míg Magyarországon is csak 1185–1186-ban tűnik

²⁹ Holtzmann: *Papst Alexander III. und Ungarn*, 418–419.

³⁰ Pauler Gy.: *A m. nemzet tört. az árpád-házi királyok alatt*, I, Budapest, 1899, 501–503, 519. jegyzet. — Pauler egyébként helytelenül datálja 1171-ről, a kronológiai szempontból megbízhatatlan Walter Map alapján. 1169 és 1179 közt paleográfaiilag világos az elírási kapcsolat, főleges tehát messzebb menni. Pauler helytelen datálását Szentpétery Imre „eléggy meggyőző”-nek véli (*Kritikai jegyzék* 118. sz.). V. ö. Holtzmann: *Papst Alexander III. und Ungarn*, 418–419.

³¹ *A m. nemzet tört. az árpád-házi királyok alatt*. I. 1899, 502.

³² Holtzmann: *Papst Alexander III. und Ungarn*, 420.

föl először. A protocollumot befejező „in perpetuum“ pedig a kúriánál II. Ince (1130—1143), Franciaországban VII. Lajos (1137—1180) óta van divatban, míg Magyarországon királyi oklevélben III. Béla alatt tűnik fel, 1181-ben.³³ Az a tény, hogy az oklevél mindkét változata a kúriális háztartás könyveiben maradt fenn, bizonyítja, hogy a pápák külön helyen őrizték. S vajjon nem meglepő-e, hogy ily nagy horderejű okiratnak hazai utókora egyáltalán nincsen? Mintha csak az Anonymuskódexra akarna emlékeztetni, a XVII. században bukkan fel. Helyesebben: az esztergomi érsekség régi egyházi levéltárában található egy XVII. századi másolata. Ennyi az egész magyarországi kézirati hagyománya.³⁴ Holtzmann természetesen megzavarja az 1169. évi oklevél, melyet minden ízében hitelesnek tart s mint mondtam, ebből próbálja visszakövetkeztetni a magyar korona jogállását, olyannyira, hogy végül Burchard 1161. évi tudósítását félreértésen alapulónak tartja. Eleinte igen logikusan bizonyítja, hogy a konkordátumok mindig kétoldaliak, ezért tartalmazza a III. Istváné az egyháznak adott privilégiumokat, míg Burchard — úgy látszik — csak a magyar koronának adott kiváltságokra lett figyelmesé. Hivatkozik is a német történész a wormsí konkordátumra, amelyben valóban a két szerződő fél mindegyike, pápa és császár, a maga kötelezettségeit helyezi előtérbe.³⁵ (Az analógia azonban itt sem teljes, mert III. István nem a pápának, hanem a magyar egyháznak ad kiváltságokat, amely eljárás formai szempontból szintén tisztázandó lenne.) S amidőn fölteszi a végső kérdést: vajjon elhíhető-e Burchard és Gerhoh von Reichersberg egybehangzó tudósítása, előbb igennel válaszol, mert III. Sándor szorult helyzete indokoltá tett oly messzemenő engedményt, mint aminő az appellációkról és a legatiókról való lemondás. A király jogát azonban a pallium-adásra — s ez az utolsó szava — kereken tagadja és a császári notarius erre vonatkozó szavait különböző erőltetett magyarázattal félreértésből eredőeknek mondja.³⁶

Köztudomású, hogy ezidőtájt általában személyesen kellett a beiktatandó érseknek a palliumért Rómába mennie. E szokás alól azonban számtalan kivétel akadt. Világos továbbá, hogy Lukács a legátuság ellen is tiltakozni kívánt, amikor a palliumot hozó pápai követ elé lovat küldetett. Hasonlóan tiltakozó magatartást kell látnunk abban, amikor az országba érkező Bélát nem hajlandó „valami pallium-ügy miatt“ megkoronázni. A pápa az egyik tortosai levélben erre vonatkozólag az „obtuntu cujusdam pallii, quod nuncio tuo de mera liberalitate donaverat“ kifejezéseket használja, mintha holmi egyszerű ajándékról lett volna szó. Nem kétséges azonban, hogy a Bizáncból érkező caesaropapista Béla herceg a palliumot Lukácsnak szánta, akit ily módon kívánt

³³ Szentpétery I.: *M. oklevéltan*, 63—64. — Szilágyi L.: *Századok* 1937, 38.

³⁴ Szentpétery: *Kritikai jegyzék*, 118. sz.

³⁵ *Papst Alexander III. und Ungarn*, 411—412.

³⁶ Id. mű, 413: „Aber offenbar ist das nur ein Missverständnis Burchards, dem wohl die Genehmigung einer königlichen Bitte um Verleihung des Palliums an Lucas zugrunde lag, allenfalls vielleicht auch eine irgendwie geartete Mitwirkung des Königs bei der Überreichung des Palliums“.

tisztségében megerősíteni. Erről a kérdésről részletesen fogok beszámolni Lukács érsekről szóló készülő tanulmányomban, amelyben a magyar középkornak ezt a ragyogó és igen problematikus alakját próbálom kellő megvilágításba helyezni. Itt csupán annyit, hogy a hagyományos beállítással ellentétben Lukács érsekben nem a korlátlan egyházfőiség magyarországi bajnokát kell látnunk, azaz nem a VII. Gergellyel kezdődő, majd a III. Sándor pápában, az angliai Becket Tamásban, III. Incében kulmináló kérlelhetetlen gregoriánizmus képviselőjét. Lukács a pápa egyházfőisége ellen éppen úgy tiltakozik, mint ahogy szembeszáll a királlyal. Egyházon és államon kívül áll ő. A harmadik irányzathoz tartozik, ahhoz a nagy eretnek megmozduláshoz, amely a délfancia albiak, a balkáni bogomilok, az itáliai patarenusok, valamint Bresciai Arnold szegény-mozgalmában robban ki s amely a kolduló rendeket fogja eredményezni. Amidőn — mint Walter Map írja — nem hajlandó a börtönt elhagyni, mert a kiszabadítása érdekében érkező pápai bulláért 12 denárt kellene fizetnie, vagy amidőn a fentebb említett ajándékozásokkal kapcsolatban hasonlóan hajthatatlannak mutatkozik, nem a szimonia vádjától tart, mint ahogy viselkedését általában magyarázni szokták, hanem a szimonia ürügyét használja fel arra, hogy az egyház mint temporális hatalom ellen tehessen lépéseket. Úgy látszik, az ország legnépszerűbb embere a hatvanas és a hetvenes években, szentszék és király ezért kénytelenek tűrni szélsőségeit. Minden vonatkozásban át kell értékelnünk tehát történelmünknek ezt a színes korszakát.

A pápaság e korbeli politikáját következő fejezetünkben fogjuk egyes részleteiben ismertetni s vissza fogunk térni e problémára. Itt csupán annyit jegyezzünk meg, hogy a magyar királyság és a szentszék tázatlan jogviszonya mögött lappangó harcot kell sejtenuünk. A magyar uralkodó korlátlan úr a hazai egyház ügyeiben, az 1169. évi konkordátum szövege — főleg stílusa és kézirati elhelyeződése után ítélve — hamisnak minősül. Igaz ugyan, hogy hamis oklevélnek általában az utólag készült és visszadatált dokumentumokat nevezik. A konkordátum esetében ilyesmit nem sikerült kimutatnunk, csupán a gyanú az, ami nehezen osztható el. Mégis hamisnak kell bélyegeznünk ezt az oklevelet, mert a legjobb esetben csak szóbeli és talán nem is határozott tartalmú megállapodás jöhetett létre pápa és király között, s ezt a megállapodást a pápa — a rendezetlen magyarországi kancelláriai viszonyokkal visszaélve — egyoldalúan és kizárólag házi használatra — innen az áruló szimptomák: a fejedelmi többes és egyéb kuriális formulák — szövegeztette meg. Erre a megállapodásra hivatkozva próbál a pápa erélyesen belenyúlni a magyar egyház ügyeibe. A tortosai levelek félreérthetetlenül mutatják, hogy mi történt s az erélyes interventio után a viszony annyira elmérgesedik, hogy a magyar uralkodó, aki lehet, hogy III. Béla volt, de lehet, hogy már Imre király, a direkt akcióhoz kénytelen folyamodni és brutálisan eltávolíttatni a római kúria levéltárából az egyháznak „adott” kiváltságok írásbeli „tanújelét”. Az írásbeliség mágikus jogbizonyító ereje, a kúria fölénye az írásbeliség terén, valamint a kúriabeli

registrum háztartalan tekintélye kellő módon megmagyarázzák a magyar király illegális merényletét. Nem csoda, hogy a beavatkozás után III. Béla rendezi kancelláriáját, a jelenlétében létrejött jogügyletekre nézve kötelezővé teszi az írásbeliséget s ettől fogva a királyi oklevelek végén egy különös ízü átok-formula jelenik meg. Az első chirografált királyi oklevél is azonos azzal az 1181. évvél, amely az írásbeliség elrendelését említi.³⁷ Az „in perpetuum“ formula használata, amely ugyan-ezen évben tűnik fel, Szentpétery szerint a pápai gyakorlatból került a magyar kancelláriába,³⁸ s így nyilván válasz is egyúttal a kúriának, amely csak a saját rendelkezéseit tartotta örökérvényűeknek. Az írásbeliség elrendelését említő 1181. évi oklevelet kiegészíti egy szintén 1181-es oklevél arengája s Szentpétery az egybehangzó adatokból úgy látja, mintha „egyenesen valami reformszerű királyi intézkedés visszhangja csendülne ki. Sőt a Krónika a petitiók benyújtása szokásának behozatalát is III. Bélának tulajdonítja: „... petitionibus loqui traxit originem, ut Romana habet curia et imperii“ (Képes krónika, c. 74).³⁹

Élénken szemlélteti római egyház és magyar monarchia XII. századi elkeseredett harcát a következő tény: a későbbi följegyzésben ránk-maradt krónika hosszú királytörténetei és dicsőímtusai az uralkodókról pontosan az 1161. évnél szakadnak meg, azaz ott, ahol II. Géza fölveszi a harcot a pápasággal s az imént tárgyalt korra vonatkozóan alig közölnek egyebet, mint a királyok uralkodási éveit. A XIII. század erős egyházi befolyása e korszakban, amidőn Róma egyidőre ismét visszanyerte Európa-szerte a maga primátusát, II. Géza és közvetlen utódai emlékét kitörölte a magyar krónikából,⁴⁰ de jellemző, hogy egyik legnagyobb uralkodónk országlásából mégis megőrizte a „római kúria mintájára“ III. Béla által végrehajtott jogi reform emlékét.

A királyi magánlevéltár is — úgy látszik — ekkor alakult ki s „az írásos bizonyíték erejének a királyi udvar felfogásában való teljes megszilárdulását mutatja az is, hogy a királyi oklevelekben éppen ekkoriban, 1181 táján lép következetesen a tanúfelsorolás helyére a pusztán korjelölő névsor“.⁴¹ Mindez mintha csak a legszükségesebbre szorítkozó óvintézkedése lett volna Bélának. Kevéssel utána már nagyobb arányokban lát neki, hogy embereit kiképeztesse. Valóságos kis kolónia jelenik meg Párizsban, ugyanaz a társaság, amelynek egyes tagjait viszontlátjuk később a királyi kancelláriában s 1185-ben a magyar okleveles gyakorlat már az első megszilárdult formát tudja felmutatni.

³⁷ Szentpétery I.: *M. oklevéltan*, 61.

³⁸ U. ott, 64.

³⁹ U. ott, 73.

⁴⁰ Csak a társadalmi és politikai küzdelmek történetét semmibe véve lehetett a fentieket ilyen formán magyarázni: „III. Bélával összes középkori krónikánk necrologiumi adatain (koronázás éve, napja, uralkodás évszáma, halálának éve, napja, eltemet-
tek Fehérvárott) kívül pár sorban végez. *Történetírója kimutathatólag sem neki, sem közvetlen utódainak nem volt*“ (Jakubovich Emil, Akad. Ért. 1926, 160.)

⁴¹ Szentpétery I.: *M. oklevéltan*, 73—74.

Az elmondottak alapján a legvalószínűbb tehát az a feltevés, hogy a magyar uralkodó, aki ez esetben III. Bélával lenne azonos, közvetlenül a pápai interventio után, azaz még 1179-ben vagy kevéssel utána küldte el megbízottait Rómába, akik talán az 1169. évi oklevél szövegét is el akarták távolítani, vagy talán el is távolították a registrumból. Ez a dokumentum azonban akkor már egy évtizeddel régebb volt a tortosai leveleknél s így nem csoda, hogy másolatokban fennmaradt.⁴² Nem zárható ki az a feltevés sem, hogy a magyar konkordátum 1179-es dátuma a helyes s hogy a pápai udvar 1179-ben, a tortosai levelek útján hirtelen akart belenyúlni a magyar ügyekbe s ezért sebtiben gyártotta a konkordátumot jogalapnak a gyors beavatkozásra. A tortosai levelek 1179-es datálása s a konkordátum egyik változatának ezzel azonos évszáma és B-sziglája ilyen feltevést is megenged. Mindezt azonban csak beható vatikáni kutatás tudná végérvényesen tisztázni.

A történész, aki töredékes adatokból állítja össze a multat, néha az epikushoz hasonlít, akiről régi poétikák írnak, hogy olyannak mutatja a történetet, amilyennek lennie kellett volna. Hogy Anonymus és társai a tortosai leveleket tépték ki III. Sándor registrumkötetéből, erre vonatkozólag a „se non è vero, è ben trovato“-t is idézhetjük. Az ismertett oklevelek kétségtelenül összefüggenek, egymást egészítik ki s a történelem nagy lépteit ebben az összefüggésben kell megpillantanunk. A *Gesta Hungarorum* íróját a magyar monarchia és a római egyház elkeseredett harcának kellős közepében találjuk s történeti helyének kijelöléséhez íme a legfontosabb fogódzópontunk.

2. „A RÓMAIAK LEGELNEK MAGYARORSZÁG JAVAIBÓL“

A katolikus hitrendszer a feudalizmusban találta meg a számára legmegfelelőbb gazdasági és társadalmi alapokat. Egyedül a domaniális gazdálkodás, amely nélkülözi az ipart és a kereskedelmet, piacra nem termel, s csak a földesúr szükségleteit elégíti ki, hozhatott létre oly társadalmat, amelyben minden feltétele megvolt annak, hogy a római vallás a maga tisztaságában maradjon fenn. A római katolicizmus alapvető dogmája a megtestesülés tantétele. Egyedül ennek a dogmának a római egyház szemében orthodoxnak tartott változata volt képes igazolni a látható egyházat, az egyháznak mint világi-politikai szervezetenek létjogosultságát.

⁴² Szilágyi Loránd megkockáztatja azt a feltevést, hogy Anonymus talán éppen III. Béla halála után, Imre trónraléptével kapcsolatban járt Rómában (Századok 1937, 192), azaz a registrum megcsonkítása csak 1196-ban történt volna. Igen nehéz ezt a kérdést eldönteni. Szilágyi feltevésének ellene szól az, hogy III. Ince, aki 1198-ban rendeli el a registrum-csonkítás ügyében a vizsgálatot, egy mindössze két évvel előbb lejáródott merényletre vonatkozóan aligha használná a határozatlan „praedecessorum nostrorum temporibus“ kifejezést. Meglepő viszont, hogy a cinkosok nevét pontosan tudja, ami mintha az 1179. évet tenné kétséggé, hiszen azóta mintegy 20 esztendőnek kellett eltelnie.

„Az Ige testté lőn s miköztünk lakozék“, Isten és Krisztus, Krisztus és az ő földi helytartója: e fogalmak közt a jogviszonyt csak a római dogma tudta olymódon tisztázni, hogy abban az egyháznak a világuralomra való jogosága nyerjen kifejezést. Az ókornak nemzeti istenei voltak, akik az állam és egy polgári társadalom érdekeinek rendelődtek alá. Hivatásuk részben abban állt, hogy egy immanens életérzésű társadalom minden ténykedését, vágyait, eszméit transzcendens ideákkal igazolják: innen a klasszikus ókor megszámálhatatlan istensége. A nemzeti jelleg pedig, amely a görög-barbár vagy római-barbár ellentétben öltött formát, az ókori államok legfőbb lét-alapját, a gyarmati hódítást volt hivatva alátámasztani. Államvallással tenni oly hitrendszert, amely az állam fölé kerekedhet, támadja a vagyongyűjtést s a rabszolgának is egyenlőséget ígér, fenyegető rémként jelent meg az antik társadalom szemében. Innen van az, hogy az antik világ polgári államrendszerében, amely a földközi-tengeri hajózáson nyugvó kereskedelemre és a gyarmati hódításra épült, a római vallás nem tudott mélyebb gyökereket eresztetni. Amikor a kereszténység már ellenállhatatlan hódítóként özönlötte el az impériumot, az ókori társadalmi rendszer a dogmák megmásításával próbálta lefékezni. Elsősorban a krisztológia megtestesülés-tanát támadta. Így akarta eltávolítani az egyházfőiség gondolatát az állam területéről. A kereskedelemre épülő társadalmak közül egyedül Bizánc volt képes befogadni az orthodox krisztológia-tant, Bizánc azonban más téren bújta ki a pápaság fenyegető korlátai alól: a cezaropapizmus rendszerével egyszerűen beolvasztotta az államba az egyházat, hasonlóan az ókori gyakorlathoz. Az ókor alkonyán kialakult barbár társadalmak az inkarnáció-tan megmásításával védekeztek. Igen gyakori jelenség ugyanis, hogy az antik civilizációt föleleveníteni törekvő barbár törzsek az ariánus vallást veszik át, amely a számukra elfogadhatatlan inkarnáció-tant elfogadhatóvá alakította. A római birodalmat megújítani törekvő barbár uralkodók körében igen népszerű az arianizmus, amely politikai működésükben kevésbé köti meg kezüket. Nem véletlen tehát, ha a Róma-eszme súlytalanodásával együtt az arianizmus is gyengülni kezd. Jellemző ugyanis, hogy az a barbár uralkodó, aki elsőnek veszi észre az impérium végleges megszűntét, amidőn a császártól nem kéri királyi rangjának elismerését s amidőn tengerparti bázis keresése helyett a párizsi medence agrár jellegű vidékén telepedik le, a frank Klodvig, népével együtt a római hitre tér át.

Klodvig a feudális világ első nagy hírnöke. Szinte prófétai előre látásról tanúskodik, amidőn ott veti meg lábát, ahonnan a feudalizmus minden lényeges eleme, jogi rendszere, művészete, irodalma, filozófiája fog elindulni. A hűbéri rendszer a Karolingok idejében végleges alakot ölt, megszilárdul. A belső ok, amely kialakulását lehetővé tette, az impérium decentralizációjában keresendő. A római birodalom gazdasági egységét a földközi-tengeri hajózás biztosította, amely viszont minden ízében központosított államot követelt. Ilyen mérvű centralizmushoz izmos polgárság kellett, széles kereskedőréteg, nagystílű hivatalnoki kar, feladata magaslatán álló hadsereg. Amidőn részeire esett szét a birodalom, a Földközi-

tenger is elvesztette jelentőségét. A hirtelen feltűnő és hirtelen letűnő barbar államok, melyek az impérium szétesett részein próbálnak gyökeret ereszteni, a decentralizáció félreismerésének köszönhetik rövid életüket. Rómát akarta helyreállítani valamennyi, egyedül az említett Klodvig vette észre a decentralizációt, egyedül ő értette meg, hogy a szétesett birodalom részsországaiban elszigetelt önállóságra kell berendezkedni. Ettől fogva már csak az agrár vidéknek lehet jövője s talán az a tény, hogy Klodvig frankjai a teljességgel agrár jellegű párizsi medencében telepedtek le, adja magyarázatát végső fokon a későbbi nagy francia gazdagságnak.

A véglegesen kialakult feudalizmus legsikerültebb rajzát Henri Pirenne munkásságának köszönjük. Művei nyomán tisztán áll előttünk a megváltozott helyzet: attól a pillanattól kezdve, hogy az arab invázió megszállja a Mediterránt, Európa elveszti mindazt, ami az antik civilizációnak volt sajátja. Megszűnik a kereskedelem, eltűnik a polgár-osztály. A barbar betörések megszüntették a kis- és a középbirtokot, amidőn ezek tulajdonosait arra kényszerítették, hogy földjüknek átadása fejében a nagybirtokos védelmét kérjék s a nagybirtok centrumában lévő várba tömörüljenek. Így alakult ki az a különös gazdasági rendszer, melyet domaniálisnak nevez a történelem, s amelynek lényege a tiszta önellátó agrár-termelés. A földesúr csak a saját és jobbágysai szükségletét elégíti ki, vára körül elhelyezett műhelyeiben állíttatja elő szerény ipari tárgyait: ruházatát, lószerszámát. Piacra nem termel, mert nincsen piaca. Ahol nincsen ipar és nincsen kereskedelem, ottan az utak biztonsága és általában a közbiztonság sem elsőrendű érdek. Nincs szükség tehát közhatalomra sem. A francia király például csak névleg uralkodik, tényleges hatalma nincsen a XII. század előtti időkben. Egy csupán a sok földesúr között, hiszen minden hatalom alapja ebben az időben a földbirtok s a kis Ile-de-France földesura jóval szegényebb, mint sok földesura az országnak. A közjog is szünetel, földesúr és földesúr között tisztára magánjogi a kapcsolat s ugyanilyen kapcsolat áll fenn a földesúr és a jobbágys között. A jobbágnak földesura a legfőbb bírója, ahonnan tovább már nem fellebbezhet.

Ennek az oligarchikus tagoltságnak szükségképeni velejárója az állandó belháború. Nincsen közhatalom, földesúr és földesúr között állandó a határvillongás s mindenik önmaga szerez elégtételt szomszédján. A X. és a XI. századot ez az általános földesúri polgárháború jellemzi. A történelemnek, aki ezt a kort tanulmányozza, az az érzése, hogy légüres térben él a két évszázad társadalma. A X. század, sőt a XI. nagy része alig termel a művészetek és az irodalom terén jelentős alkotást. Pedig egyedül a kultúra eredményei lehetnek fokmérői a társadalomnak. A földesúri belháborúnak ugyanis semmiféle osztálytartalma sincsen. Ugyanazon vagyoni felosztásáért küzdenek és nem a gazdasági-társadalmi rendszer megváltoztatásáért.¹ A dialektikus feszültség hiánya okozza a szellemi élet pangását. Annak ellenére, hogy mindennapos háborúkkal és valóban vérbő arisztokráciával állunk szemben, Pirenne-nel együtt megmerevedett társadalomnak

¹ Ugyanezt állapítja meg Molnár Erik az árpádkori belviszályokról: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*. Budapest, 1945, 298—324.

kell a földesúr-jobbágy kettősségére épülő feudális társadalmat minősítenünk.

Az egész világtörténetben alig találunk még egy olyan megmerevedett társadalmat, mint a feudális társadalom a hűbériségnek ebben a klasszikus korában. A mozgékony kereskedő osztály eltűnt vele együtt a meggazdagodás lehetőségének távolléte — piacok hiányában — mozdulatlanságra kárhozták mind a földesúri, mind a jobbágyi osztályt. Aki piacra nem termel, azt a technikai haladás sem érdekli. Európa földterületének jelentős részét őserdők és mocsarak borítják és senkinek sem érdeke ezen változtatni. Ilyesmi csak piacratermelő földművelésnek lehet érdeke. Amidőn a ciszterciták megkezdik erdőirtási és mocsárlecsapolási mozgalmukat, már a Földközi-tenger felszabadításával újra szóhoz jutó polgársággal veszik fel a versenyt. (Ezt a tényt — tudtommal — a történetírás még nem méltányolta.) A XII. század előtt azonban ilyesmiről szó sem lehetett.

H. Pirenne éles logikával vizsgálja katolicizmus és feudalizmus közeli rokonságát is. A megmerevedett középkori társadalomnak a transzcendens világnézet felelt meg leginkább. „Az egyház úgy tanította, hogy a földet Isten adta az embereknek, tehát a szegénység is az égi gondviselés adománya. S mivel az ember végcélja a halál utáni boldogság, a munkának nem szabad a meggazdagodást szolgálnia. Mindenkinnek abban az állapotban kell az örök üdvösségbe vezető pillanatot bevárni, amely állapotba bele született.”²

Látjuk tehát, hogy a domaniális gazdálkodás és a hűbéri társadalom kiválóan megfelelt az egyház terjesztette transzcendens világnézetnek.³ A szerzetesség is az agrár társadalomnak volt alakjára szabva. Nem csoda tehát, hogy az egyház, amely a leggazdagabb földesúr a középkor folyamán, ragaszkodik a feudális rendszerhez s helyesli, hogy vannak földesurak és vannak jobbágyok. A közbiztonság helyreállítására irányuló „treuga Dei”-mozgalmat is csak egy nagyszabású népi mozgalom nyomására kezdi, mint az amerikai kutatás kimutatta, amikor már újabb termelési módok jelennek meg a láthatáron, de még ekkor, a XI. század derekán is akad egy cambrai-i püspök, aki a polgárháború és az útonállás megfékezésére irányuló béke-liga ellen szavaz. A treuga Dei ugyanis csak a polgárságnak és a monarchikus tendenciáknak állott érdekében s itt, a XI. század elején, amidőn az arab a Földközi-tengeren kezd visszaszorulni, az elsorvadt polgárság is lassan-lassan lábra kap. Egy-két vidéken ugyanis átvészelt a polgárosztály a számára végzetes domaniális rendszert, így Észak-Itáliában és Észak-Franciaországban s a porából megéledő osztály e két vidéken vívja meg első nagy forradalmait.

Amidőn az egyház a *pax Dei* és *treuga Dei* intézményét propagálni kezdi, ez az intézmény még nem aktuális az uralkodó osztály szemében.

² H. Pirenne a G. Glotz-féle *Histoire générale* sorozat *La Civilisation occidentale du XIe siècle à la fin du XVe c.* kötetében, 17.

³ Az itt következő fejtegetések, melyekhez az alapot és a kiindulópontot H. Pirenne művei szolgáltatták, saját kutatásaim eredményei. A részletekről külön kötetben fogok beszámolni.

Az egyház azonban, mivel az arab gyengülni kezd a Mediterránon, fölkészül az új gazdasági és társadalmi rendszer összes eshetőségeire. Ilyen reformokkal akarja biztosítani a békés evolúciót, saját kezében óhajtja megtartani a vezetést, azaz politikai váltógazdaságot üz. Mi sem bizonyítja jobban előrelátását és politikai érettségét, mint az a tény, hogy városi szervezetét, a püspöki rendszert is fenntartotta oly korban, amidőn a domaniális gazdálkodás a falura összpontosult s a várost annak polgárságával együtt elsorvasztotta s amidőn élcsapatával, a közvetlenül a pápa alá rendelt clunysta szerzetesekkel maga az egyház helyezte másodsorba a püspöki szervezetet.

Semmi kétségünk sem lehet aziránt, hogy az egyház legfőbb ellenfele egy esetleges polgárosodás lehet. A polgárság mindenek előtt egy immanens életérzést hordoz. A pénzgazdálkodás, amely idegen a hűbéri domaniális rendszertől, erős kritikai érzéket teremt, mint ahogy a kritikai irodalom kifejlődése is általában az intenzív pénzgazdálkodással járt együtt. Vannak, akik az ókori görög bölcséleti spekulációt is részben a görögség hajós mivoltából eredeztetik. A kritikai szellemmel együtt jár a polgárság közismert liberalizmusa, amely a középkorban jóideig kibékíthetetlennek tartott keresztény-mohamedán ellentétet is áthidalja. De legkivált veszedelmes ellenfél a polgárság gazdasági téren. Mihelyt ismét lélekzethez juthat s kifut a Mediterránra, az egész feudális rendszert felbomlással fenyegetheti. Sérelmei ezzel a rendszerrel szemben igen súlyosak. Az utak biztonságának hiánya és az oligarchikus tagoltság minden lépését akadályozza. A földterület, városban vagy egyebütt, a püspöké vagy más földesúré, a polgárnak, akár boltot nyit, akár tímárkodik a patak mentén, minden talpalatnyi földért fizetnie kell. Valahány földesúr földjén, folyóján, hídján árújával áthalad, mindenütt megvámolják. Olyan oligarchiában, ahol a kiskirályok százai uralkodnak, a polgárság terhei megmérhetetlenek. Mindehhez járul a földesurak banditizmusa, amely a X. és a XI. század folyamán a békés utazó kereskedőre elviselhetetlenné válik.

Nem véletlen, hogy a középkori polgárság első forradalma, az úgynevezett kommunális mozgalom, Észak-Itáliában, néhány évvel azután robban ki, hogy Szardínia szigete a mórok kezéről a keresztényekére kerül. Amilyen mértékben gyengül az arab uralom a Mediterránon s válik a hajózás lehetővé, ugyanolyan arányban sűrűsödnek a kommunális mozgalmak. A pápaság mindenütt jelen van s minden megmozdulásra reagál. Belső reformokkal, katonai hódítással, kiátkozással, investitúra-harccal, minden rendelkezésére álló eszközzel igyekszik a feudális egyház főségét biztosítani. A papi nőtlenség intézményével a földbirtok felaprózódása ellen védekezik, Hódító Vilmos angliai hadjáratával részben újabb területeket akar a maga fősége alá csatolni, azzal az ürüggyel, hogy az angolszászok megtagadták a Péter-adó fizetését, részben a hirtelen fellobbanó flandriai kommunális mozgalom polgárait akarja megtizedelni, akik közül Hódító Vilmos haderejének egyik értékes kontingensét sorozza. Ez utóbbi fogás az első keresztes hadjáratban fog megismétlődni, amidőn az egyház a legerősebb agitációt a túlnépesedett és nyugtalan északi területen végzi.

Amidőn az északfranciaországi kommunális mozgalmak fenyegetővé válnak, a pápa radikálisan oldja meg a kérdést. Meghirdeti az első kereszt-es hadjáratot, amely a középkori egyház legragyogóbb politikai sakkhúzása. Maga az a tény, hogy ezt a hadjáratot nem a katolicizmus nagy vallási rajongója, VII. Gergely pápa, hanem a józan, a megfontolt, a politikus II. Orbán tervelte ki, mutatja, hogy itten józan, megfontolt, politikai harcról van szó. Kirobbanását kevésbé a szeldzsuk törökök szentföldi terrorja vagy a keleti egyház rivalizálása Rómával okozta, mint inkább a kedvező alkalom, melyet egyrészt az arab uralom gyengülésében, másrészt a polgárság fenyegető forradalmaiban kell látnunk.

Megelőzni a fiatal polgárságot a Mediterrán kihasználásában, ez volt a pápaság főcélja az első kereszt-es hadjáratral — s birtokba venni a Középtenger legfőbb bázisát, a Közel-Keletet, ahol újabb hűbéri államok létesítése támaszt ad a fennálló gazdasági és társadalmi rendszernek. Ezért alakultak absztrakt hűbéri államok Kis-Ázsiában, minta-államok, amelyek az erőszakos import-jelleget bizonyítják. A XI. század végén a francia király már a polgársággal paktál. Érdekeik azonosak. A király a közhatalom megszerzéséért küzd s a polgárságnak elsőrendű érdeke, hogy a hatalom egy kézben összpontosuljon s megszűnjön a feudális tagoltság. Ezért újítja meg a pápa a francia királyra nehezedő átkot a hadjárat meghirdetésének előestéjén. Ugyanakkor az egyházfőiség érdekében tartja átok alatt a német császárt és az angol uralkodót is a hadjárat folyamán. Egyetlen monarcha se vezethesse a kereszt-es hadjáratot. Jellemző, hogy csak ez és a negyedik hadjárat zajlott le uralkodók részvétele nélkül s csak ez és a negyedik végződött államalapítással a Közel-Keleten. A pápa nyilván nem lett volna hajlandó hozzájárulni monarchikus állam létrejöttéhez Kis-Ázsiában.

A pápaság politikai érettségét bizonyítja, hogy mindenütt alkalmazkodik a vizonyok változásához. A világhatalmat, az egyházfőiség alá rendelt keresztény Európát természetesen úgy tudta volna megvalósítani, vagy legalább a lelkiek terén a XII. századig kivívt eredményeit megtartani, ha mindenütt a kezdeményező szerepét játssza. Ehhez azonban a feudalizmus egész rendszerét forradalmi úton kellett volna kicserélnie, vagyis kapitalizálnia. Ilyen felülről irányított forradalmat azonban csak elvetélt formában ismer a történelem. (Ezen a ponton is, mint sok egyébben, felfogásom egyezik Molnár Erikével, akinek több részletében helytelen, forráskritikailag kevésbé megalapozott, de a magyar történetkutatás számára hatalmas perspektívákat nyitó könyvét történettudományunk nem akarja tudomásul venni. „Korlátlan központi hatalmat a társadalom feudális szervezete helyén — írja Molnár Erik — csak a polgárság segítségével s a feudális erők megtörésével lehet létesíteni, mint ezt a későbbi európai történet bebizonyította, de nem a polgárság megtörésével és a feudális erők segítségével.“⁴) Látni fogjuk, hogy a XII. század folyamán a pápaság meg is kísérel valami hasonlót, központilag irányított pénzgazdálkodásba kezd, a kapitalizmus útjára azonban csak dogmáinak teljes

⁴ *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.* Budapest, 1945. 329.

feladásával térhetne. Be kell tehát érnie azzal, hogy modernizálja épületét, a változott viszonyoknak megfelelően. Eleinte a feudalizmus gazdasági rendszerének maradéktalan fenntartásáért küzd, a megművelhető földterület nagyságát próbálja növelni, hogy terménygazdálkodással ellensúlyozza a pénzgazdálkodó polgárság versenyét. A ciszterciták erdőirtó és mocsár-lecsapoló mozgalma ebben leli magyarázatát. Ugyanakkor helyreállítja az egyház morális fölényét, mint ahogy korábban a clunyek kibocsátásával tette, most, azokután hogy a clunyek már a XI. század ipari és kereskedelmi fellendülése nyomán kialakuló fényűzéshez igazodnak, a ciszterciek és a premonstreiek útján. S végül, kénytelen levonni a Mediterrán visszaszerzésből adódó minden tanulságot s bizonyos területeken áttérni a pénzgazdálkodásra.

A román kor transzcendens és a gotika immanens egyháza közötti különbséget alig lehetne találóbban illusztrálni, mint a két angol érsek, Anselmus és Becket Tamás alakján keresztül. Anselmus még a hit és az erkölcs bajnoka, a szerzetesi korszak aszkéta életideálját testesíti meg, Becket Tamás már a polgári-városi tendenciák terméke, az új típusú egyházi férfiú, a világi pap. Becket, a gazdag norman kereskedő fia, már leplezetlenül követeli egyháza számára az anyagi javakat, melyeket minden körülírás nélkül a nevének nevez. A történetírók egy része egyéni kapzsiságot látott az angol uralkodóval folytatott harcában, Becket azonban az új pápai politika szócsöve, az újjászervezett szentszéki fináncpolitikát képviseli, melynek III. Sándor pápa, majd később III. Ince a nagy alakjai.

Az egyháznak a XII. század folyamán nemcsak a fiatal polgárosztállyal, hanem egy homlokegyenest ellenkező irányzattal is föl kell vennie a versenyt s ez az irányzat nem egyéb mint a katarizmus, vagy délfranciaországi fészke után albigeizmus néven ismert eretnekség, az iráni eredetű Manes-vallásnak, a manicheizmusnak leszármazottja. A történelemben nehéz lemérni, vajjon elmúlt korok társadalmi milyen mértékben tették magukévá az uralkodó osztály ideológiáját. Az írott vagy kőbe vésett emléktanyag, amely erről tájékoztat bennünket, az uralkodó osztály terméke és keveset árul el széles néptömegek érzületéről. Sokan azt állítják, hogy az iráni eredetű manicheizmus a kereszténység elterjedése előtti időkben behálózta már egész Európát s az általunk vizsgált korszakban is hasonló lehetett a helyzet, hacsak nem minősztjük túlzásnak III. Ince pápa szavait, melyek szerint a XII—XIII. század fordulóján Manesnek több híve volt mint Krisztusnak. Ezt a tant, amely a világot Isten és az ördög együttes teremtményének tartotta, a bennünket érdeklő évszázadban a délfrancia albigensek, az itáliai patarénusok és a balkáni bogemilok ápolják. Hívei a keresztény egyház szentségeit nem fogadják el. Láthatatlan egyházat tisztelnek, amely egy különös típusú kultuszban fejeződik ki. A délfrancia troubadour lírával való kapcsolata ma már kétségtelen s lehetséges, hogy annak a nézetnek kell igazat adnunk, amely az eddig semmiféle történeti-filológiai magyarázattal meg nem közelített troubadour költészetet az albi eretnekség művészi vetületének tartja. Ezzel a kérdéssel is készülő munkámban kívánok bővebben foglalkozni, itt

csupán annyit, hogy az albiak eretneksége anarchista jellegű eretnekség: egyház, állam és általában intézmény ellenes, valamint a provençal líra is egy társadalomellenes tartalmat propagál, magát a szenvedélyt, mégpedig olyan formák közt és olyan terminológiai apparátussal, amely elűt minden idők lírai költészetétől. Sorsában is osztozik az eretnekséggel: az albiak elleni keresztes hadjárat megindításának pillanatában hirtelen döbbenet lesz úrrá a troubadourokon⁵, majd a dominikánus inkvizíció szétszórja őket is. A magyar Imre király erről a fertőzött tájról nőszül, amidőn az eretnek-pártfogó és troubadour II. Alfonz aragon király lányát veszi feleségül, azt a hercegnőt, akinek fivére, II. Péter, angol király, maga is troubadour volt s az albiak élén esett el a pápaság kereszteseinek fegyverétől. És ennek a tájnak epikus stílusát hozza magyar földre Imre király ideológusa, a magyar Anonymus, a Gesta Hungarorum szerzője, kinek társadalom-felfogása is találkozik a délfancia táj társadalmi rendjével.

Az eretnekségek megmozdulása elválaszthatatlan a polgárság első osztályharcaitól. Nemcsak időben, de térben is egyezik a kettő egymással. Olyan vidékeken találjuk legfőbb gócpontjainkat, ahol a társadalmi erők különösen nyomasztónak érezték az egyház kísérletét a feudális rendszer erősítésére: Délfranciaországban, a Rajna-vidéken, a flandriai részeken, Itáliában, és olyan egyének ajkán lobban fel az eretnekség szava, akik származásilag nem tartoztak a feudális osztályhoz. Abélard polgári származású, Petrus Valdis gazdag lyoni kereskedő. A délfancia-aragon arisztokrácia eretnekségét pedig ragaszkodása a vidékükön laza formában megjelenő hűbéri kötelékekhez magyarázza, melyet léteben fenyeget a pápaság világuralma érdekében mindinkább erősített feudális hierarchia. Az összefüggés a különböző eretnek tanok közt kétségtelen. Jellemző például, hogy az olasz Bresciai Arnold a szegény-mozgalmat propagálja, míg Valdis, a protestantizmusnak e korai előfutára, szintén a szegény egyház tanát hirdeti s hogy Bresciai Arnold a párizsi Abélard-hoz menekül, sőt prédikál is a párizsi Szent-Genovéa-hegyén, majd élete vége felé — úgy látszik — a manicheizmusához tér meg.

Az előzőekben említettük már, hogy a magyar Lukács érsek annak a mozgalomnak képviselője, amely az egyházat csak mint spirituális hatalmat volt hajlandó elismerni, következésképpen — mint ezt a pápa által küldött pallium esete is mutatja — a hierarchiával is szembehegyezkedett. Az esztergomi káptalanban ezt a szellemet kell sejténünk. Több tagjáról tudjuk, hogy Párizsban járt, éppúgy mint Lukács érsek, akinek szegény-kultuszát Walter Map nyomatékka emeli ki. Bethlehem, Adorján, Jakab és Mihály, akik szintén az esztergomi káptalan tagjai, a párizsi Szent-Genovéa hegyén bukkannak fel, a párizsi püspök joghatóságától független, szabadgondolkodásról híres területen, ahol a racionalista Abélard és az eretnek Bresciai Arnold oktattak. Anonymusunk franciaországi iskoláztatását illetően már bonyolultabb a probléma s ezt részletesen

⁵ A. Jeanroy: *La poésie lyrique des troubadours*. Paris 1934, II, 214—215. — Ch. Petit-Dutaillis és P. Guinard: *L'Essor des États d'Occident*. Paris 1944, 66.

kell megvizsgálnunk. Látni fogjuk, hogy a Trója-történet használata és egyéb nyomok Orléans felé mutatnak. Anonymus különös felfogására, amely eretnek vonásokat visel magán s úgy látszik, részben Lukács érsek hagyományát folytatja, a Gesta Hungarorum filológiai taglalása után fogunk rámutatni. Maradjunk egyelőre az alapépítménynél, a gazdasági motívumok oldalán. A pápai fináncpolitika összefüggését Magyarországgal kell tisztáznunk, mert ez kapcsolja össze az 1169. évi úgynevezett konkordátumot Anonymus római szereplésével és magával a Gesta Hungarorummal.

Említtettük, hogy a pápaság a XII. század második felétől fogva tervszerű pénzgazdálkodást folytat. Amint ennek előtte a feudális nagybirtok-rendszerrel próbálta világuralmát megalapozni, most, a polgárság megerősödésével számolva, alkalmazkodik a változott viszonyokhoz. Ebben az időszakban megy át a köztudatba a pápa adóztató joga s a régibb alkalmi szolgáltatások állandó adókká válnak.⁶ Barta István tanulmánya kitűnő képét adja az új folyamatnak. A központosított kormányzat mellett a pápaság hatalmas pénzügyi centralizmust hoz létre, amely a XIII. század folyamán minden keresztény országra kiterjedő önálló finansiális szervezetként működik. A nagyrészt még terménygazdasági alapokon működő, azaz domaniális gazdálkodást folytató európai országokat a teljesen korszerű pápai pénzügyi szervezet, mint legmodernebb fináncpolitikai hatalom, messze megelőzi.⁷ Ilyen módon támasztja alá a pápaság a polgárosztály által fenyegetett keresztény univerzalizmust, melyet ismét, vagy talán végre, meg akar valósítani s nagyjából el is éri a keresztény uralkodók fölött gyakorolt egyházfőiséget a XIII. század végére, nálunk IV. László királlyal szemben, majd ettől az időponttól kezdve rohamosan veszti el kivívott jogait. III. Sándor, III. Ince és IX. Gergely e mozgalmas harc nagy alakjai. Magyarországon az első századokban a király és a magánföldesurak csaknem korlátlanul rendelkeztek az általuk alapított egyházak fölött, s a XII. század második felében a nagy harcot III. Sándor pápa törvénye vezeti be, melynek értelmében a földesúr csupán bizonyos felügyeleti jogot gyakorolhat az általa alapított egyház fölött, ezt is csak világi-anyagi természetű dolgokban s e joga nem földesúri tulajdonjogából folyik, hanem az egyház által adott kiváltságának tekintendő.⁸

Az ismertetett politikai törekvést a pápai udvar nagyszabású jogrendszerelő munkája kíséri, amely IX. Gergely dekretáléiba torkollik. A XII. század két utolsó évtizedétől kezdve különösen élénk ez a tevékenység, főcélja a pápák jogalkotásainak, elsősorban III. Sándorénak az egybegyűjtése. A nagy gyűjtőmunkához való előkészület egyik állomását jelzi az a kötet is, amelyből a három tortosai levél származik.⁹ Láttuk azt

⁶ Barta István: *Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén*. Budapest, 1935. 10—11.

⁷ U. ott, 11—12.

⁸ U. ott, 26—28.

⁹ W. Holtzmann: *Papst Alexander III. und Ungarn*, 397—398.

is, hogy III. Ince pápa minő eréllyel látott hozzá, hogy megtorolja a levelek eltulajdonítását s hogy minő nyomatékkal jelölte meg a kitépett levelek eredeti helyét elődjének, III. Sándornak registrumkönyvében.

A tortosai levelek jogalapját az 1169. évi úgynevezett konkordátum alkotja. Ennek az iratnak két legrégibb példánya, mint említettük, a pápai pénzügyi háztartás egy-egy alapvető kézikönyvében: Boso bíboros III. Sándor pápáról írt életrajzában és Cencius kamarás *Liber censuum*-ában található. Boso a pápai kamara vezetője volt IV. Adorján és III. Sándor alatt, 1154-től 1178-ig.¹⁰ IV. Adorjánnak legbizalmasabb embere s valószínűleg angol származású mint maga IV. Adorján pápa, tekintve, hogy ezzel az angol szakemberrel együtt jelenik meg a kúriánál 1149-ben.¹¹ III. Sándornak ugyancsak egyik fő tanácsadója, végigkíséri gazdáját bonyolult politikai útjain: Franciaországban is, Velencében is a pápa oldalán találjuk. Cencius kamarás, a későbbi III. Honorius pápa, 1187-től 1198-ig vezette a szentszék pénzügyi háztartását s 1192-ben kezdte el megszerezni munkáját, amelynek célja volt összegyűjteni a különböző keresztény országoktól a szentszéknek járó adókra vonatkozó valamennyi adatot. Részben elődeinek hiányos följegyzéseit használta föl e munkához, részben a szentszék levéltárában végzett kutatásait értékesítette.¹²

Boso és Cencius a középkori pápaság két híres fináncpolitikusa volt. Félreismerhetetlen az a polgári levegő, amely e korban a kúriából árad. III. Sándor a racionalista, az eretnekséggel kacérkodó Abélard tanítványa, a magas tisztségeket viselő angolok jelenlétét pedig pénzügyi szakismerteik, a kereskedelemben és a római jogban való jártasságuk magyarázza. A pénzgazdálkodáson és a római jogon nyugvó monarchikus tendencia különösen az angol királyságban erős. Becket pénzügyi harcán keresztül tisztán látni a folyamatot. A ciszterciták is, akik a kontinensen általában az agrár termelés reformját végzik, Angliában a gyapjútermelés modernizálásával az ipar területére lépnek. A pápaság már jóelőre igyekszik kisajátítani az angol szaktudást, ezért kerülnek a kritikus pillanatban angolok a szentszéki kúriába. III. Honorius pápa személyében pedig kifejezetten pénzügyi szakember áll a szentszék élére.

A Bosótól származó életrajznak és a *Liber censuum*-nak egyaránt — *sit venia verbo* — jellegzetes pénz-szaga van. Előbbiben első pillanatra a pápák bensőséges lendülettel megírt biográfiáját várnók a hűséges munkatárstól, e helyett azonban, főleg a súlypontot képző két utolsó életrajzban, IV. Adorján és III. Sándor portréja helyett tömegével kapjuk a római egyház anyagi ügyeit. A *Liber censuum*-nak már címe is elárulja tartalmát. Legrégibb változata tartalmazza a censzusok és a közvetlenül a szentszéktől függő püspökségek és monostorok jegyzékét, a *Mirabilia Urbis Romae* című művet, egy *Ordo Romanus*-t, két pápai krónikát s

¹⁰ L. Duchesne: *Le Liber pontificalis*, II. 351.

¹¹ U. ott, XXXIX és 351.

¹² P. Fabre—L. Duchesne: *Le Liber censuum*, I.

egy oklevélfüggelékét.¹³ Cencius szívügye természetesen a census-jegyzék volt, ezért tette a kötet élére. Az akkori keresztény világ valamennyi egyházmegyéjét feltűntette a jegyzékben, még azokat is, amelyekre vonatkozóan az ő korában a census-rendszer még nem állott fenn. Éppen ezért a püspökségek nevei között megfelelő helyet hagyott ki utólagos bejegyzések számára. Ezekbe az üresen hagyott rubrikákba kellett kerülnie a megszerzendő census összegének.¹⁴ Mi sem bizonyítja jobban a szentszéki fináncpolitika imperialista szándékát, mint Cenciusnak idevágó kitétele a „világ végéig“ megszerzendő adókról: „usque ad exitum mundi“.¹⁵ A kéziratot a kamarai igazgatás helyiségeiben őrizték s naponta használták. A jegyzék üresen hagyott részeibe jegyezték be a censusokat s az oklevélfüggelékét állandóan bővítették idevágó okmányokkal.¹⁶

Sem Boso, sem Cencius műve nem áll elszigetelten a pápai kuria háztartásában. Elődeik és folytatói is vannak ezen a téren, igazi jelentőséget azonban ők szereznek e műfajnak. A két mű tudós kiadói, P. Fabre és L. Duchesne, akik a pontifikális történetírás igen kiváló francia búvárai voltak, azt állítják, hogy Cencius számára a legfontosabb a census-táblázat és az oklevélgyűjtemény volt. A többi részek, szerintük, csekély jelentőségűek voltak. Sőt, az oklevélfüggelék értékét is leszállítják s úgy vélik, hogy csupán első pillanatra észlelhető szorosabb kapcsolat a censusok és az oklevelek között, mert az utóbbiaknak csupán jelentéktelen hányada szolgál arra, hogy egy-egy adó jogi bázisát képezze. Megemlítik ugyan, hogy ha nem is kifejezetten censusokra vonatkozik az oklevelek törzsökös része, kétségtelen, hogy valamennyi a római egyház érdekeit érintő temporálékát tárgyalja.¹⁷ Nem vették észre azonban, hogy itten sokkal tágabb dologról van szó s az új típusú szentszéki imperializmusnak nemcsak anyagi, hanem egyúttal ideológiai kézikönyvével állunk szemben. Amikor a Liber censuum-ba ékelte Mirabilia Urbis Romae-hoz érnek, észreveszik ennek a különös archeológiai szakmunkának politikai jellegét — a Mirabilia ugyanis elsősorban a köztársasági Róma és nem a császári Róma műemlékeit tárgyalja — az összefüggést azonban a mű egészével mégcsak nem is sejtik s kereken kijelentik, hogy semmi köze a census-könyvhöz, sőt úgy hat a Mirabilia a Liber censuum kellős közepén, mintha a tanár a geometria-órán egyszerre csak egy operett-áriába kezdene. Fabre és Duchesne úgy gondolják, hogy a Mirabilia szerzője, aki mintegy fél-évszázaddal Cencius előtt működött, azért ékelte bele művét a Liber censuum-ba (ahonnan a Cenciuséba került), hogy átmentse a halhatatlanság számára. De még ezt a magyarázatot is elégtelennek tartják, mert hiszen a Liber censuum csak „házi használatra“ készült s így alig biztosíthatott halhatatlanságot szerzőjének.¹⁸

¹³ Fabre—Duchesne: *Liber censuum*, 1.

¹⁴ Fabre—Duchesne: *Liber censuum*, 7.

¹⁵ U. ott, 4.

¹⁶ U. ott, 27.

¹⁷ U. ott, 82.

¹⁸ U. ott, 104.

Az összbenyomás, melyet az egész kompiláció áttanulmányozása során nyerünk, egy totálisan kialakítandó hatalmi rendszer előkészületeiről tanúskodik. Alulról fölfelé, a pénzügyi bázistól a jogi igazoláson keresztül egészen a művészetig és az irodalomig együtt találunk itt mindent, ami egy új típusú uralmi rendszer kiépítését célozza. Az oklevelek a pápaság és a világi hatalmasságok közötti jogviszonyokat tisztázzák, az egyháznak tett adományokról és hűségeskükről tudósítanak. Minden jelentős oklevelet együtt találunk itten, ami a középkori egyházfőség útjait egyengette. A pápaság által hamisított Constantinus-féle adománylevelet, melyben a császár, hálából, amiért I. Sylvester pápa kigyógyította szembajából, lemondott a világuralomról a szentszék javára s amely adománylevél hitelességét a nagy humanizmus fogja hevesen kétségbe vonni, szintén itt találjuk. Nagy Károly adományai az egyháznak, a worms-i konkordátum és természetesen a kétes eredetű 1169. évi III. István-féle magyar egyezmény sem hiányoznak.

A *Mirabilia Urbis Romae*, ez a különös mű, szervesen illeszkedik bele a *Liber censuum*-ba. Róma műemlékeinek e legrégibb tudományos topográfiájában első ízben kapjuk tudós rendszerezését és magyarázatát a város műemlékeinek, természetesen a kor színvonalán. Megesik ezért, hogy ott, ahol a *Mirabilia* szerzője nem talált írott forrást, saját feje után, gyakran a jellegzetes és Anonymus *Gesta Hungarorum*-ból is jól ismert etimológiai magyarázattal pótolja a hiányokat. A kutatók kimutatták, hogy Cencius előtt már Boso művében is benne volt a *Mirabilia*, Boso előtt pedig már Benedek római kanonok *Politicus*-ában is. Valószínűleg maga Benedek a szerzője s kevéssel az 1143. évi római polgári forradalom előtt írta.¹⁹ Jellemző, hogy ez az érdekes mű elválaszthatatlan a *Liber censuum*-tól. A *Mirabiliának* valamennyi kézirata, egy kivétellel, a római egyház cenzus-könyveiben foglal helyet. Noha a mű kiadói 1143 előttől datálják, az 1143. évi római kommunális forradalom termékének tekintik, amely forradalomban a város polgárosztálya önálló városi szervezetet létesített, hogy végleg lerázza a pápák és a császárok részéről rájuk nehezedő feudális terheket. „A XII. századi rómaiak, telve büszkeséggel ifjú kommunájuk és annak szenátusa iránt, telve elszántsággal, hogy megvédjék azt a pápa követeléseivel szemben, átértézték a fontosságát annak, amit számukra az antik emlékek kultusza jelenthetett. Kijelentéseikben, melyekből egy és más korunkra maradt, határozottan a régi római köztársaság folytatóiként álltak elő. Az ő kommunájuk a régi szenátus feltámadása volt. A császárok és a pápák részéről annyi évszázadon keresztül folytatott bitorlás után a római állam visszaszerezte jogos alkotmányát“. Egyházi műveltségű francia tudósok, akik közül az egyik magas egyházi méltóságot viselt, írják ezt a római forradalomról s azt is észreveszik, hogy a *Mirabilia Urbis Romae* mögött „az inspiráció hasonló ahhoz, amely az 1143. évi római kommuna létrejöttét kísérte és elősegítette“. A *Mirabilia* tehát „a kommunális megmozdulás terméke“. Nem a

¹⁹ Fabre—Duchesne: *Liber censuum*, 98—101.

császárok és a pápák, hanem a konzulok és a szenátorok Rómájáért rajong.²⁰ A Capitolium, a piactér e legmagasabb pontja, ahol a kommuna fog székelni, rendkívüli benyomást gyakorol a Mirabilia szerzőjére. Úgy érzi, hogy ez a világ közepe, ahonnan a konzulok és a szenátorok az egész világot kormányozták.²¹ Ezt a polgári szervezkedést kívánja tehát a pápaság átfesteni az egyház színeivel. A Mirabiliához csatolt Ordo Romanus egyházi ceremóniakat tartalmaz, s mi több: népi mulatságok, népi versek, diákdalok szövegét. Semmi kétség, a pápaság Rómát a remekül megszervezett polgári mozgalom mintájára akarja átalakítani és átszervezni az új típusú egyházi univerzalizmus székhelyévé. Forradalom felülről. A polgárság vívmányait akarja kisajátítani, mert maga is a polgárosodás útjára lépett.

Nyilvánvaló, hogy rettegett ellenfelének propaganda-munkáját leste el a pápaság, amidőn a Mirabiliát saját kézikönyvei közé iktatta, mindennapos használatra. A politikai érettség bizonyítékát kell látnunk abban a tényben, hogy ugyanakkor, amikor ellenfelének szervezési és propagandisztikus módszereit tanulja el a pápaság, kifelé a kérlelhetetlen harcot veszi föl ellenfelével szemben. Az említett Boso kíméletlen szenvedéllyel támadja a fiatal polgárság római szervezkedését és forradalmát. A történeti kutatás kimutatta, hogy Boso e részletben Szent Bernát kommuna-ellenes szavait reprodukálja,²² azét a Szent Bernátét, aki a század első felében még ügyes kompromisszumot tudott teremteni a szerzetesi tisztaság és az egyház mint hatalmi szervezet nagy ellentmondása között.

Itt ütközik ki a krisztusi spirituálé és a pápai temporálé hatalmas ellentéte, amely tovább fokozódik a XIII. században a két elem, melyet egyfelől a kolduló rendek, másfelől a végleg kiépült pénzügyi szervezet képvisel, már végsőkéig kiélezett és kibékíthetetlen ellentétként néznek farkasszemet s e tudathasadás kellőképpen indokolja a pápaság gyors zuhanását a középkor utolsó két századában, melynek végén a polgárság vallásától, a protestantizmustól kapja az első gyógyíthatatlan sebeket.

Jegyezzük meg a cenzus-könyvekről s ezeken belül a Mirabiliáról, amely utóbbi egyházi kultúrájú kiadói szerint is holmi „politikai archeológia“ néven nevezhető műfajt képvisel,²³ hogy egy pénzügyi csúcs-szervezetben a szellemi életre is kiterjedő tevékenységgel találkozunk, oly formában, amely mögött kétségtelenül egy új gazdasági és társadalmi rendszernek alárendelendő kultúra körvonalai sejtethetők, művészet és irodalom, melyet a szentszéki fináncpolitika kíván irányítani. Más kérdés, hogy megvalósította-e a pápaság tervezett totalitárius rendszerét vagy sem, a lényeg a mi szempontunkból az, hogy a cenzus-könyvekben „in statu nascenti“ találunk hasonló tendenciát.

A Róma felé áramló pénzek nyomán támadt szatirikus irodalom e korban kíméletlenül ostromozza az általa kapzsiságnak nevezett szentszéki

²⁰ U. ott, 100.

²¹ U. ott, 100—101.

²² E. Vacandard, *Revue des questions historiques*, t. 49, 226.

²³ Fabre—Duchesne, *id. mű*, 100.

politikát. A goliardikus líra, a troubadour költészet, a századfordulón pedig Walther von der Vogelweide száll szembe a vallás-erkölcsi felfogásokkal összeegyeztethetetlen *avaritia*val. Gerhoh von Reichersberg kirohanása: „Totus iam mundus conqueritur de avaricia Romanorum“, valamint Walter Map anagrammája: ROMA = Radix Omnium Malorum Avaritia, — általánosan ismert jellemzői e hangulatnak. A Carmina Burana hemzseg a megvásárolható Rómát, a korrupt szentszékét ostromozó versektől.

Anonymus krónikájának van egy sokat idézett részlete, melyben megemlíti a királyi jegyző, hogy Pannonia földjét a rómaiak legelőjének hívták és „joggal“ — teszi hozzá — „hiszen ma is a rómaiak legelnek Magyarország javaiból“ (c. 9.). E fanyar ízü megjegyzés értelméről a legkülönbözőbb feltevések láttak napvilágot. Hol III. Konrád, hol Barbarossa kereszteseit vagy András herceg, a későbbi II. András udvarának németjeit sejtették a *Romani* mögött, azaz a Heiliges Römisches Reich alattvalóit, vagy pedig a királyi udvar olasz és spanyol jövevényeit. Tudtommal Sebestyén Gyula gyanakodott első ízben a pápaságra, de kevésbé indokolható vonatkozásban: „Ha a panaszt az elsőkre (olasz és nem osztrák szomszédokra) vonatkoztatjuk, akkor a szentszék befolyására kell gondolnunk... Hiszen tudjuk, hogy a pápa politikája sohasem volt kényelmetlenebb kolonc, mint a hatalmas III. Ince alatt (1198—1216). III. Béla két fiát, Imrét és II. Andrást, ő zaklatja folyton a szentföldi pogányok és délszláv bogomilok ellen. Valamint a rómaiak hizlalása is ő alatta lett a kancellista krónikás felfogása szerint elviselhetetlen. Van egy 1204-ben kelt pápai oklevél, amelyben Ince azért leekézteti Imre királyt, mert nem adta beleegyezését ahhoz, hogy a somogyvári rendház apátja továbbra is „latin“ eredetű jövevény legyen. Hogy a királyt nem ez az egyetlen eset bírta rá a bizalmasabb állásoktól elejtett magyarok pártfogására, oklevél-tári adat hiányában is elképzelhető.“²⁴

Sebestyén Gyula közel járt az igazsághoz, de alaposan elkanyarodott onnan. K. Schünemann meggyőző érvelését kell e tárgyban elfogadnunk, aki az egykorú és nagyszabású Róma-ellenes satírikus irodalom egyik termékének tartja a királyi jegyző kitételét.²⁵ Molnár Erik nézete is pontosan egyezik ezzel a felfogással: „A kérdésben közvetlenül érdekelt, mert az egyházi rendhez tartozó Anonymus ismert mondatában: „éppen most is a rómaiak legelnek Magyarország javaiból“ — a pápai adókizsákmányolás elleni tiltakozást kell látnunk“.²⁶ Az Árpádkor történészeire tartozik kimutatni azt, hogy milyen arányokat öltött a pápai adószedés Magyarországon, az uralkodónak az egyházi dolgokban gyakorolt hatalma ellenére s hogy milyen széles alapja volt Anonymus felháborodásának.

Valószínű, hogy az az egykorú jegyzék, amely III. Béla jövedelmeit tartalmazza, szintén a census-könyv számára készült és nem az uralkodó tervezett házasságával kapcsolatban, arra a naív módon feltételezett kérdésre felelendő, vajjon el tudja-e majd méltóan tartani királyi hitvesét.

²⁴ Ki volt Anonymus? Budapest, 1898, II, 40—41.

²⁵ Die „Römer“ des anonymen Notars. Ungarische Jahrbücher 1926, 448—457.

²⁶ A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Budapest, 1945, 332.

Ez a jegyzék ugyanis először a magyar korona alá tartozó tartományokat sorolja fel, majd a főbb egyházi méltóságokat és pontos jövedelmüket s csak a végén közli a királyi udvar bevételeit. Ricardus jelentésének kéziratáról pedig, amely Julianus dominikánus szerzetes keleti útjáról szól, melynek során a magyarság keleten maradt testvéreit kutatta fel, tudjuk, hogy a Liber censuumban maradt fenn s ha figyelmesen tanulmányozzuk ezt a művet, nemcsak a „rómaiak legelője“ kitétel ötlík szemünkbe, hanem az egész mű alaphangulata, mely elárulja a dominikánus térítés célját: újabb területeket vetni alá a római egyház uralmának. Ami pedig a boszniai bogomilokat illeti, az albigensek balkáni elvbarátait, csupán két adatra kívánom felhívni a figyelmet. Az első adat a balkáni bogomilokra, történészeink szerint, 1199-ből való.²⁷ Azonban, az előző esztendőben a pápa felhívja a magyar király figyelmét arra, hogy a kalocsai érsek jelentése szerint emennek egyházmegyéjében több falu, melyekben szlávok laknak, nem hajlandó az érseknek a tizedet beszolgáltatni. Felszólítja a királyt, hasson oda, hogy e szlávok teljesítsék kötelességüket.²⁸ S a következő évben megindul a bogomil-per, amely a magyar uralkodó igen problematikus magatartása után 1203-ban jut átmenetileg nyugvópontonra. Ebben az évben Imre király értesíti a pápát, hogy Kulin bán kötelezte magát az eretnekség megszüntetésére, valamint arra, hogy ha mégis tovább támogatná az eretnekeket, ezer ezüst márkát fog fizetni, melynek fele a szentszék, másik fele a király kincstárába fog befolyjni.²⁹ Úgy látszik, ezzel a döntéssel egyidőre meg is oldódott a bogomil kérdés, melyet röviden így foglalhatunk össze: a szlávok nem fizetnek, tehát eretnekek.

Kénytelenek voltunk e korszak gazdasági-társadalmi hátterét ily részletesen tárgyalni, mert Anonymus krónikájának megértéséhez, tekintve, hogy minden egyéb magyar irodalmi emléktől elütő társadalom-felfogást ad, nem nélkülözhetjük az elmondottakat. Részétele III. Sándor pápa registрумának megcsonkításában, valamint tiltakozása a pápai adószedés ellen a korabeli világpolitika legerősebb áramlatának sodrába ragadja a magyar krónikást. Mindez azonban csupán egy-két vonást jelent Anonymus arcképén. A teljes portrét csak a Gesta Hungarorum részletes taglalása után tudjuk felvázolni.

3. ORLÉANS ÉS PÁRIZS

A magyar uralkodó, aki kancelláriai tisztviselőjét az apostoli szék bonyolult útvessztőjébe küldte feltve őrzött okiratok után, csak a legalkalmasabb személyt választhatta ki e célra. A nagy tudással készített pápai oklevelekben jól kellett kiismernie magát P. mesternek. Szerintünk közvet-

²⁷ Hodinka Antal: *Egyházunk küzdelme a boszniai bogomil eretnekekkel*. (Munkálatok. Kiadta a bpesti növendék-papság magyar egyházi-irodalmi iskolája. L. 2.) 1887, 67.

²⁸ Aug. Theiner: *Vet. mon. Slav. merid.*, I. Roma 1863, 6. sz., p. 4.

²⁹ U. ott, 38. sz., p. 22.

lenül az 1179. évi pápai beavatkozás után történt a magyar király ellenakciója, 1181-ben ugyanis az írásbeliséget elrendelő III. Béla-féle oklevél már azt mutatja, hogy az uralkodó levonta a nagy összecsapásból a tanulásokat. A 80-as évek elején Párizsban tartózkodó Adorján, Mihály, Jakab és Bethlehem (akiknek a Sainte-Genève apátságban való jelenlétét Étienne de Tournai levele bizonyítja) külföldi kiküldetése szintén a királyi kancellária színvonalának emelését célozta. Bethlehem 1183-ban együtt szerepel egy esztergomi oklevélen Adorjánnal és Petrus magisterrel, azaz ebben az évben Magyarországon tartózkodik, majd Adorján jelen van Bethlehem halálakor Párizsban s 1185-ben már mint királyi jegyző, illetve kancellár állít ki idehaza oklevelet. A Bethlehem névvel a párizsi haláleset után nem találkozunk többé, míg párizsi társait később a királyi kancelláriában találjuk. Bethlehem elhunyt Párizsban s a hazatért magyar kolóniából valóban csak ő hiányzik. Ezek az összefüggések csak akkor ütköznek ellentmondásba, ha feltételezzük, hogy az 1183. évi oklevél Bethlehem prépostja nem azonos a Párizsban elhunyt ifjúval. Ugyane jogon feltételezhetnők azonban azt is, hogy Adorján nem azonos Adorjánnal, Mihály Mihállyal, Jakab Jakabbal. Márpedig e neveket együtt találjuk Párizsban, idehaza pedig valamennyien Esztergomban működtek. Bethlehem halálát tehát 1183 és 1185 közé kell tennünk.

Mindeme tényeknek nem mond ellene az a körülmény sem, hogy Sainte-Genève apátja, aki Bethlehem halálakor értesíti a magyar uralkodót, a párizsi apátság magyar halottját egyszerűen *adolescens*nek, Jakabot, Mihályt és Adorjánt pedig klerikusoknak nevezi. Első pillanatra talán meglepő, hogy az 1183-ban már magas egyházi tisztséget viselő Adorján és Bethlehem prépostokat ily kurtán titulálja. Az a tény azonban, hogy Bethlehem elhunyt alkalmából egyenesen a magyar uralkodónak írt, mutatja, hogy magyar vendégei rangos személyek voltak. Ami pedig Péter mestert illeti, feltűnő, hogy 1183-ban már a franciaországi iskolákból kikerült klerikusok jellegzetes magisteri címét használja, Párizsban viszont hiába keressük őt Sainte-Genève-beli honfitársai között. Anonymus tehát korábban jutott ki külföldre mint Bethlehem és társai. 1183-ban ezek még nem estek át a francia stílus iskoláján, míg Anonymus ekkor már tanult magister, aki kiismeri magát a római kúria registrumaiban.

Mielőtt a franciaországi iskolákat közelebbről megvizsgálunk, meg kell világítanunk, vajjon hogyan jött létre Franciaországban az a nagy szellemi föllendülés, amely a magyar műveltségre is kihatott.

Európa első renaissance-mozgalma, amely Nagy Károly idejében próbálta az antik világot feltámasztani, kudarcba fulladt. A feudális világ kellős közepén, tenger és polgárság nélkül, a keresztény vallás színeire hangolt irodalommal és művészettel szemben minden ellenállás meddőnek bizonyult. Nem volt társadalom, amely egy felvilágosult racionalizmust s egy pogány kultúrát befogadhatott volna. A karoling renaissance csődjé mutatja, hogy minden kultúrának elsősorban megfélelő gazdasági rendszerre van szüksége. Nagy Károly szemében valami élénk ragyogású, de határozatlan tartalmú antikvitás csillant meg, mint a magyar Mátyás

király szemében, akinek renaissance-törekvését ugyanaz a csőd kísérte, hasonló okokból. Nagy Károly aranyláz a domaniális gazdálkodás és a rurális társadalom kellős közepén azt mutatja, hogy érezte a pénzgazdálkodás hiányát s ezen csak a rendelkezésére álló eszközökkel segíthetett. Az avarok elleni hadjáratát és az avar kincs megszerzését, mint e hadjárat rosszul leplezett célját magyar középkorkutatónak, Deér Józsefnek sikerült tisztáznia, minek utána a külföldi történetírás sehogy sem boldogult ezzel a problémával. Deér József kimutatja azt is, eddig még kiadatlan tanulmányában, hogy Nagy Károly a roppant mennyiségű avar kincs jelentős részét főrangú közölt osztotta szét. Terménygazdálkodást űző uralkodó osztályát akarta tehát ellátni azzal a titokzatos bálvánnyal, amelyet csak polgári társadalom tud életrevalóan létrehozni s amelyet Nagy Károlynak erőszakos úton kellett importálnia, a nélkül, hogy kama-toztatásáról gondoskodni tudott volna.

A XII. század nagyarányú renaissance-mozgalma már szilárdabb alapokra épít. Láttuk, hogy a Mediterrán megnyitása s a fiatal polgárság megjelenése forradalmi hangon szólt bele Nyugat-Európa életébe. Franciaország a centruma a XII. századi renaissance-nak, egész Európát a francia iskolák nevelik és irányítják, ez az ország adja át műformáit, stílusát, eszméit, módszereit egész Európának. Három kanadai tudós, akik közösen írtak egy szép munkát erről a mozgalomról, az új gazdasági és társadalmi szükségletekből eredeztetik a XII. századi humanizmust. Mindhárman az ottawai középkortudományi intézet tagjai, dominikánus szerzetesek.¹

A XII. század folyamán a főiskolák elszaporodnak, művelt mesterek tanítják az antik költészet technikáját és művelt költők elevenítik fel a görög és a római irodalom témáit és formanyelvét.² Latinul oly könnyedén írnak, mintha anyanyelvükön írnának. Rouenben Vergiliust magyarázzák, Orléansban csaknem valamennyi neves római auctort, az epikusok betéve tudják a Pharsaliát és a Thebaist. A Loire völgyében és Chartres-ban az antik világ valóságos újjáébredését látjuk, olyan szellemi életet, amelytől a XV—XVI. század nagy mozgalma alig fog különbözni. Ehhez a szellemi légkörhöz látszólag nehezen köthetjük a mi Anonymusunk honfoglalás-történetét. Pedig tudásaink csaknem kivétel nélkül a párizsi iskolák padjaiban keresték III. Béla jegyzőjét. Az a tény, hogy a század derekán Lukács érsek Párizsban tanult s még további négy egyházi férfiunk is tanulmányokat végzett a francia fővárosban, első pillanatra keveset látszik bizonyítani. Azt, amit ma általában irodalomnak nevezünk, ezek a férfiak nem művelték. Számukra az északfrancia kultúrterület a maga antik-imádatával, cicerói latinságával, ovidiusi metrikájával — örök titok maradt. S ha elgondoljuk, hogy P. mester művében csak egyetlen egy kitétel: „in media arma fremebundi ruentes“ (c. 55.) emlékezett — ez is csak halványan — egy vergiliusi formulára: „moriatur et in media arma ruamus“.

¹ G. Paré, A. Brunet, P. Tremblay: *Le Renaissance du XIIe siècle. — Les écoles et l'enseignement.* Paris—Ottawa 1933.

² Az itt következő fejtegetésekbe átvettem egy régebb tanulmányom (P. mester franciaországi olvasmányai. Magyarágtudomány 1942, 8—25) főbb eredményeit.

elpárologatván e formulából éppen azt, ami a lényege: a hysteron proteron-t s hogy ezenkívül a „felix embola“, a római jogalkotás e jellegzetes kiétele, szervesenül ékelődik egyik rusztikus mondatába (c. 55.), csakúgy, mint a Torbágy-erdőben egy Vergiliust és mitológiát sejtető kifejezéssel „arpalice“ (c. 49.) sétálgató Árpád fejedelem³ s hogy ilyen klasszikus szerkezetek mint „nullatenus concedimus nobis viventibus“, „mandaverit nobis se descendisse“ — csak kivételesen kerülnek ki tolla alól, akkor világosan áll előttünk, hogy a királyi jegyzőnek ezek közt a római irodalmat igen jól ismerő franciák, britek, angolok közt kevés keresni valója lehetett. Látni fogjuk a továbbiakban azt is, hogy az antik császárok dekorumát utánzó fejedelmi többszel valósággal gúnyolódik a Gesta Hungarorum egyik fejezetében s az ókori romok kultuszát, noha ez pontosan kivehető művéből, szintén leszűrki. Ne feledjük el azonban, hogy Anonymus mindezt tudatosan teszi. Maga ez az eljárás is egy szélsőséges racionalista iskolát feltételez s ezen a nyomon, az imént elmondottak ellenére, egyedül a franciaországi iskolához juthatunk el. Anonymus antik-ellenes irányzata mögött az antikvítás beható ismerete csillan meg. Prológusából és mintaszerű 20. fejezetéből előbukkan a művelt stílusza, a Sicca Sabarián és az aquincumi romokon keresztül archeologiai érdeklődésű humanistát ismerünk meg.

Itt fogjuk tehát őt megtalálni, Párizs és a Loire közti vidéken s noha Vergilius helyett csak a szerény értékű frigiai Dares ismeretével dicsekszik s Cicero nyelve helyett inkább a Nagy Sándor-regény egyszerű latin prózáját utánozza, Európának egyetlen más szögletében sem sajátíthatta el azt, amit magával hozott Magyarországra.

Anonymus írói felfogását illetően már Fest Sándor rámutatott, hogy a hazug mesék megvetésében mily feltűnően egyezik a Gesta Hungarorum szövege az angol William of Malmesbury *Gesta Regum Anglorum*ával. Erős kritikája és racionalizmusa a történeti hitelesség érdekében — Fest szerint — a XII. század derekán főleg Angliában divatozó kritikai állásponttal függ össze.⁴ Fest főlemlíti a francia Pierre de Blois nevét is, mint aki a hetvenes évek elején több levelében is kikelt az ifjúság görög mondatvilág-imádata ellen, Fest szerint jellemző, hogy éppen az időben tanulmányozza Anonymus a Trója-történetet, amidőn hasonló divatról tanúskodik az egyik egykorú író.⁵

Az említett Pierre de Blois levelei egyéb tekintetben is közel állanak a királyi jegyző stílusához és felfogásához. Hogy Pierre de Blois leveleinek címzésében szintén névrövidítéseket, úgynevezett sziglákat alkalmaz, természetesen ebben a korban. Egyéb saftságai is közkeletűek, mint például a következő fordulat, amely mindkét írónál közvetlenül a címzés után következik:

³ Lásd Pais Dezső kitűnő magyarázatait a *felix embola* és az *arpalice* kifejezésekről: *Script. rerum Hung.* I, 110 és 99.

⁴ *Anonymus angol forrásai.* EPHK. 1935, 163, 175—176.

⁵ U. ott, 1935, 177—178.

Quia quandoque in scholaribus castris
militavimus sub eodem doctore...⁶

Dum olim in scholari studio simul
essemus...⁷

A két fordulat egyezése nem bizonyít közvetlen hatást, azonban, hogy itten francia formulával állunk szemben, kitűnik egy másik példából, amely még jobban hasonlít Anonymus szövegéhez: „In scholari militia dum similes fuimus...“⁸ Ez utóbbi formula egy donaueschingeni Ars dictandi-ban található, amely nem egyéb mint egy orléansi formuláskönyv átirata. Ezek alapján Anonymus iskoláztatását Orléans városára lokalizálni azonban épp olyan merészség lenne, mint néhány semmitmondó kitételét Hugo Bononiensis „Rationes dictandi prosaice“ című munkájával vetni egybe, mint ezt Jakubovich Emil tette.⁹ Bolognai Hugo tudvalevően maga is a francia iskolák neveltje s erre a körülményre éppen a donaueschingeni gyűjtemény kapcsán mutatott rá Perényi József.¹⁰ Helytelen tehát minden elhamarkodott lokalizálás ebben a francia irányítás alatt álló, de kozmopolita jellegű Európában, mint ahogy helytelen az „angol szellem“ jelenlétét keresni oly írónál, aki, ha át is vett valamit szigetországi születésű írótól, oly francia anyagot sajátított ki, amelyen az angol „másodkéz“ nem vált érezhetővé. A poétika angol teoretikusai, mint látni fogjuk, az orléansi irányt oly szervesen folytatják, hogy nemzetiségük nem állapítható meg műveikből, a francia Pierre de Blois viszont nem angolosodott el szigetországi tartózkodása folyamán. Geoffrey of Monmouth pedig, akinek krónikájával szintén Fest Sándor vetette egybe a Gesta Hungarorum-ot, kelta volt, műve is a kelta ókort dicsóíti s lényege éppen az, ami nem angol benne. A földrajzi perspektívával való visszaélés okozta azt is, hogy igen sok kutatónk mindent ami nem német, szükségképpen franciának minősített s amiben franciát talált, annak eredetét Párizsban kereste, mintha egész Franciaország Párizssal lenne azonos. A sűrű és intenzív kölcsönhatás, amely a XII. század második felében az egész északfrancia területen észlelhető, óvatosságra int bennünket a filológiai vizsgálat folyamán.

Mindama szerzők közül, akik Anonymus írói fejlődésében szerepet játszottak, a Gesta Hungarorum krónikása egyedül a frigiai Darest nevezi meg. „Dares Phrygius és egyéb szerzők műveiből“, amelyeket iskolai tanulmányai során olvasott, szerette meg a Trója-történetét, de az „egyéb szerzők“ nevét nem említi. Dares csak a Trója ostromot és annak előzményeit beszéli el, valószínű azonban, hogy Anonymus az „egyéb szerzők“ művei közt egy trójai eredetmesét is olvasott. Több európai nemzet szár-

⁶ Petri Blesensis Opera Omnia, ed. I. A. Giles. Oxford 1846—47. II, 54.

⁷ Prológos. Egyéb egyezéseikre (levélbeli ösztönzés irodalmi munkára, levélváltási szennvedély, a fabulák kritikája, írás halhatatlansága) v. ö. Győry J.: *P. Mester franciaországi olvasmányai*. Magyarágtudomány 1942, 9—10.

⁸ Perényi József idézi: *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására*. Budapest, 1938. 65.

⁹ Klebelsberg-Emlékkönyv, 197.

¹⁰ Id. mű, 65—66.

maztatja magát a középkorban a trójaiaktól s Anonymusnak kellett hasonló történetet olvasnia, sőt: szerkesztett is ilyen történetet. Különben nem írná prólógusában azt, hogy „amint a trójai történetet és a görögök háborút megírtam, ugyanúgy írtam meg neked Magyarország királyainak és nemeseinek származását is: hogy a hét fejedelmi személy, aki a hét-magyar nevet viseli, miképen jött ki szittyá földről...“¹¹ E sorok mögött mint irodalmi minta a trójai származás és a Trójából való kiköltözés történetének valamelyik középkori változata rejtőzik. Bennünket egyelőre közelebből csak a frigiai Dares *De excidio Trojae historia* című műve érdekel.

Dares szövegszerűen kimutatható hatása csupán néhány kitételben érezhető. Mindjárt a mű elején Dares szavaival fejezi ki Anonymus, hogy diák korában nagyon megszerette a Trója-történetet, továbbá az Excidium Trojae szavait veszi át a prólógus eme mondatában: „Optimum ergo duxi, ut vere et simpliciter tibi scriberem, quod legentes possint agnoscere, quomodo res gestae essent“. Egy helyütt Zalan a magyarok láttán az Excidium Trojae egyik fordulataival fejezi ki csodálkozását: „qui essent et unde venissent“ (c. 14.). Több alkalommal a frigiai titulaturáját használja a sereg kapitányainak jelölésére s végül — és ez számunkra a legfontosabb — Álmos, Zsolt és Taksony vezérek jellemzésébe sűríti Anonymus a frigiai Dares pár szavas leírását a trójai történet hőseiről:

Dares, c. 12:

... Castor et Pollux. Fuerunt autem alter alteri similis, *capillo flavo, oculis magnis*, facie pura, bene figurati, corpore deducto... Hectorem *blaesum, candidum, crispum, strabum, pernicious membris*, vultu venerabili, barbatum, decentem, *bellicosum, animo magno, in civibus clementem*, dignum, amore aptum. Deiphobum et Helenum *similes patri, dissimili natura*... Alexandrum candidum, longum, fortem, oculis pulcherrimis, *capillo molli et flavo*, ore venusto, *voce suavi*, velocem, *cupidum imperii*. Aeneam rufum, quadratum, facundum, affabilem, fortem, cum consilio, pium, venustum, *oculis hilaribus et nigris*. Antenorem *longum, gracilem*, vellicibus membris, versutum, cautum... Casandram *mediocri statura*, ore rotundo, rufam, oculis micantibus, futurorum praesciam. Polyxenam candidam, altam, formosam, colle longo, *oculis venustis, capillis flavis et longis*, compositam membris, *digitis prolixis*, cruribus rectis, pedibus optimis, quae forma sua omnes superaret, animo simplici, largam, dapilem.

Anonymus, c. 4:

Erat enim ipse Almus facie decorus, sed niger, et *nigros habebat oculos*, sed magnos, *statura longus et gracilis*, manus vero habebat grossas et *digitos prolixos* et erat ipse Almus pius, benivulus, largus, sapiens, bonus miles, hilaris dator omnibus illis, qui in regno Scythiae tunc tempore erant milites.

c. 53:

Et successit ei filius suus Zulta *similis patri moribus, dissimili natura*. Fuit enim dux Zulta parum *blaesus et candidus, capillo molli et flavo, statura mediocri*, dux *bellicosus, animo fortis*, sed *in civibus clemens, voce suavi*, sed *cupidus imperii*, quem omnes primates et milites Hungariae miro modo diligebant.

c. 55:

... Toesun, pulchris *oculis et magnis, capilli nigri et molles*, comam habebat, ut leo, ut in sequentibus audietis.

¹¹ Prologus. (Pais Dezső fordítása. Magyar Anonymus. Budapest 1926, 19.)

A leírásban, noha Dares kifejezései közt válogat és azokat átcsoportosítja, Anonymus is ugyanazt a sorrendet követi. Mindenekelőtt szétválasztja a testi vonásokat a morális tulajdonságoktól s azután nagyjából felülről lefelé vázolja a testi jegyeket: először a fej, azután a kezek és az ujjak leírása. A lelki tulajdonságok jellemzése vagy ezt megelőzőleg, vagy ez után következik. Dares szavait Anonymus más-más fejezetben használta fel, de a leírás sorrendjén, vagyis — esztétikai szempontból — a lényegen mit sem változtatott. Azt hisszük, egyfelől a prologus levélformája és stílusa, másfelől pedig ezek a rövid leírások vezethetnek bennünket Anonymus iskolai tanulmányainak nyomára.

A fizikai külső leírása terén a XII. századi északfranciaországi irodalomban valóságos epikai iskolát találunk. Az 1150 előtt készült Chanson de Roland még egy régi, Sevillai Isidorustól származó sémát használ Turpin érsek lovának leírására.¹² Fölfelé haladó sorrendben mutatja be a ló külsejét: paták, lábszárak, combok, far, hát, gerinc, sörény, fülek, fej. Ezt a kánonná vált fogást több eposz alkalmazza,¹³ de csupán az úgynevezett chanson de geste-ekben akadunk nyomára, általában lóval kapcsolatban. Az emberi külső ezeket a tipikus románkori szellemből fogant eposzokat kevéssé érdekli. Inkább — a román stílusnak megfelelően — a növényi és az állati világ területéről veszik díszítő motívumaikat. Ha le is írnak emberi külsőt — ezt is természetesen a fenti lóportré sorrendjében, ezzel is megőlyegezve a tárgy alacsonyrendű voltát — csak pogány, illetve nem-keresztény harcossal teszik.¹⁴ Az 1150 után erős antik hatásra meginduló epikus költészetben azután megjelenik, akárcsak a kezdetű gotikában, az emberi portré, de vonásait a költő a chanson de geste-ekével fordított sorrendben, felülről lefelé haladva mutatja be. Edmond Faral kutatásai révén tudjuk ennek a sémának iskolai gyökereit kitapintani.

A XII. század második felében meginduló új poétikai irányzatnak időrendben első reánk maradt elméletét a francia Matthieu de Vendôme-nak köszönjük. Tours-ban és Orléans-ban végezte tanulmányait, Orléans-ban grammatikát tanított, majd Párizsba megy, ahol mintegy tíz esztendőt tölt, végül visszatér Tours-ba. Körülbelül 1165—1175 körül taníthatott Orléans-ban.¹⁵ *Ars versificatoria* című elméleti művében a költészet technikájához szükséges tanácsokat és szabályokat adja: hogyan kell elkezdni egy művet, hogyan kell befejezni, mik a meglepő effektusok: körülírás, hasonlat, felkiáltás, kétkedés stb., stb. A technikai fogások illusztrálására

¹² Chanson de Roland 1490—1495. — V. ö. E. Faral: *Recherches sur les sources latines des contes et romans courtois du moyen âge*. Paris 1913, 198.

¹³ L. Gautier: *La Chevalerie*. 722. — J. Bédier: *La Chanson de Roland. Commentaires*. Paris 1927, 304.

¹⁴ Lásd Baligant portréját a Chanson de Roland-ban: 3157—3161.

¹⁵ E. Faral: *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle. Recherches et documents sur la technique littéraire du moyen âge*. Paris 1924, 1—3.

bőséges példaanyagot hoz fel a római klasszikusokból. Művének java a leírásról szól. Ez szerinte a költészet legfőbb tárgya. Jelenlegi tudásunk szerint ő az első teoretikus, akinél a deskripciót megformulázva találjuk s ő adja az elméleti párhuzamot a XII. század második felének leírásoktól duzzadó irodalmához.¹⁶ Matthieu de Vendôme-nál az Anonymus alkalmazta portréval — személyleírás szigorúan lefelé haladó sorrendben — még nem találkozunk. A leírásnak ezt a fajtáját első ízben az angol származású, de Párizst járt Geoffroi de Vinsauf fogalmazza meg, 1200 körül írt *Documentum de arte versificandi* című művében.¹⁷ A prózaírónak azt ajánlja, hogy ha fizikai külsőt ír le, Sidonius Apollinaris Theodorik-portróját vegye mintának: „Si tamen affectatis prosaica, recurrite ad secundam epistolam Sidonii, ubi describit regem Theodoricum quantum ad habitum corporis, quantum ad mensam, quantum ad ludum, quantum ad alia“.¹⁸ Nos, ez a Theodorik-portré szigorúan meghatározott, felülről lefelé haladó sorrendben mutatja be az emberi külsőt.¹⁹

Ne gondoljuk azonban, hogy Geoffroi de Vinsauf előtt még nem találjuk meg ennek a sajátos sémának az alkalmazását. Az ő tanácsa nem előírás, hanem utólagos regisztrálása egy már ötven év óta bevett költői szokásnak. Az 1150 körül keletkezett francia nyelvű *Roman de Thèbes*, a mintegy tíz évvel fiatalabb *Eneas* szerzői is ismerik ezt a fogást. Az *Eneas*-ban például a portré sorrendje a következő: lelki tulajdonságok, homlok, szemöldök, szemek, orr, arc, száj, fogak, öltözk. . .²⁰ Az *Excidium Trojae* használata és Anonymus szempontjából pedig a legfontosabb az, hogy az 1165 körül szerkesztett *Roman de Troie* szerzője, Benoît de Sainte-Maure hosszú oldalakon keresztül szedi versbe Dares Phrygiusnak ugyanazokat a portréit, amelyek közül néhányat a magyar Anonymus is átvett.²¹ Benoît de Sainte-Maure nyomatékkal hivatkozik Daresra s követi is híven az *Excidium Trojae* személyleírásait s természetesen mindenütt, ahol a Dares-féle portrék nem egyeznek a kánonná alakított sorrenddel, a francia költő kiigazítja azokat. Ha összehasonlítjuk például Castor és Pollux leírását a két szöveg szerint, azonnal szemünkbe ötlük, hogy a francia költő úgy viszonylik a Dares-szöveghez, mint a kész mű a nyersanyaghoz. Semmi kétség, Dares 1150—1160 körül mint a személyleírás tankönyve szerepelhetett valamelyik iskola oktatásában!²²

¹⁶ E. Faral: *Les arts poétiques*, 75—76.

¹⁷ M. de Vendôme és G. de Vinsauf műveit E. Faral adta ki idézett kötetében.

¹⁸ U. ott, 273.

¹⁹ E. Faral a Sidonius Apollinaris szövegét is közli, id. mű, 80—81.

²⁰ Lásd mindezt részletesen Győry J.: *P. mester franciaországi olvasmányai*. Magyarágtudomány 1942, 14—16.

²¹ Az 5093. verssortól az 5582-ig. L. Constans kiadása, Société des Anciens Textes, 6. kötet, 1904—1912.

²² V. ö. hátrább a 36. jegyzettel.

Fuerunt autem alter alteri similis, capillo flavo, oculis magnis, facie pura, bene figurati, corpore deducto.

Cheveus aveient lons e blois
Sor les espauls par granz trois.
Ambedui aveient gros ieuz,
Pleins de fierté e pleins d'orgueil.
Mout aveient les faces beles
E les boches e les maïsses.
Lonc cors aveient e bien fait,
Si com l'Estoire nos retrait.

Minden elmélettel és szellemtörténeti konstrukcióval szemben ez az első kézzel fogható stílustörténeti egyezés egy francia iskola és egy magyar tanítvány között. Benoît de Sainte-Maure, a neve után ítélve, a Loire vidékéről való, Tours közeléből. Nyelvi és stílári sajátságait L. Constans az orléansi irodalmi iskolára lokalizálja.²³ Szerinte egyébként mindhárom verses regénynek, amely az ismertetett portrét használja, a Trója-regénynek, a Théba-regénynek és az Eneas-nak stílári technikáját csak Orléans-ból lehet származtatnunk.²⁴ Edmond Faral pedig pillanatig sem kételkedik abban, hogy nagyjából mindezen elméletek a leírásról egyszerű reflexei csupán az orléansi iskola tananyagának.²⁵ A XII. században az orléansi iskolák auctorok magyarázásáról híresek, sőt, egykorú nyilatkozatokból ítélve, mintha egyedül Orléans foglalkoznék a klasszikusok öncélú interpretálásával. Még a következő évszázad első harmadában is az *auctores*-ről nevezetes az orléansi iskola, szemben a párizsi *artesszal*, a bolognai jogi, a salernoí orvosi és a toledoí filozófiai és matematikai oktatással. Matthieu de Vendôme gyakran idézett distichonja, valamint az alant említendő nyilatkozatok jellemzik ezt az állapotot:

Parisius logicam sibi iactitet, Aurelianus
auctores: elegos Vindocinense solum.

Még a XIII. század huszas és harmincas éveiben is hasonló kijelentéseket kapunk, ami azt bizonyítja, hogy Párizsban az egyházi hitrendszer kategóriái alá rendelt oktatást nyertek a klerikusok, míg a humanista képzést, vagyis a teológiai rendszertől függetlenített *l'art pour l'art* szövegmagyarázatot csak Orléans művelte. Párizsi *artes* és orléansi *auctores* farkasszemet néznek egymással. Párizsban erős egyházi ellenőrzése alá vetett utilitarista irodalmi iskoláival ellentétben — hiszen tudjuk, hogy még a racionalista Abélard sem önmagukért kedveli a klasszikusokat, Horatius, Lucanus és Ovidius az ő szemében nemcsak a verselési technika példaképei, hanem egyúttal teológiai tekintélyek is, — Orléansban az auctorok önértékű magyarázatát tanították. Hélinand-nak a toulousei diákok előtt tartott prédikációja bizonyítja, hogy a studiumok megoszlása 1229-ben még ugyanaz volt mint fél évszázaddal előbb:

„... ecce quaerunt clerici Parisiis artes liberales, Aurelianus auctores, Bononiae codices, Salerni pyxides, Toleti daemones et nusquam mores.”

²³ Id. kiad. VI, 162—163.

²⁴ U. o., 163.

²⁵ *Les arts poétiques*, 76, 101.

S ha meggondoljuk, hogy egyházi részről a középkor folyamán azzal a szemrehányással illetik a frigiai Darest, hogy az isteneket egyszerűen kihagyta a trójai ostromból, azonnal megértjük a párizsi Alexandre de Villedieu kirohanását a pogány szellemű orléansi iskolák ellen, 1200 után írt *Ecclesiale* című művében:

„Sacrificare deis non edocet Aurelianus ...
haec est pestifera, David testante, cathedra ...
Aurelianiste via non patet ad paradisum,
ni prius os mutet.”²⁶

A pápaság nem jó szemmel nézi a kommunális mozgalmak és a felszabadult Mediterrán révén kialakuló városi élet szükségleteihez igazodó új típusú humanista iskoláztatást. Mindent megtesz, hogy a transzcendens világnézettel kevésbé összeegyeztethető, esztetikai beállítottságú Orléant elsovassza. Különösen Pierre Hélié mester grammatikai tanárkodása Párizsban, 1140—1150 körül, jelzi, hogy az egyház felkészült a harcra a szabályok védelmében, a szabadság rovására. Pierre Hélié személyében találta meg, Alexandre de Villedieu *Doctrinalé*jának megjelenése előtt még, azt a szuggesztív egyéniséget, aki a spekulatív grammatikának s a szabadságot béklyóba záró skolasztikus dialektikának népszerűséget szerezhetett. Ekkor kezd a dialektika, amely kezdetben csak a vitatkozás technikája volt, általános módszerré válni. A század derekán Hélié hagyja ki az oktatásból Donatus és Priscianus leíró módszerét, amely auctorok olvasásával kiegészítve Orléans-ban és Chartres-ban virágzott s a nyelvre Aristoteles kategóriáit alkalmazza. „Ez a spekulatív grammatika, amely nem elégszik meg a megfigyeléssel, hanem az okokat keresi, mint Évrard de Béthune mondotta a XIII. század elején, egy nyelvfilozófia kiindulópontja lehetne;

²⁶ Az orléansi iskolákról l. a következő munkákat, amelyek egyrésze a fenti idézeteket is tartalmazza: L. Delisle: *Les écoles d'Orléans au XIIe et au XIIIe siècle*. Annuaire-Bulletin de la Société de l'Histoire de France, 1869, 139 s. köv. — U. a.: *Bibl. de l'École des Chartes* 1870, 309. — *Histoire littéraire de la France* VII, 100 s. köv. — A. de Foulques de Villaret: *L'enseignement des lettres et des sciences dans l'Orléanais*. Mémoires de la Société archéologique et historique de l'Orléanais 1875, 299 s. köv. — B. Hauréau, *Not. et extr. des mss.* XXIX, 2 (1880); 296, és: *Journal des Savants* 1883, 210. — Ch. V. Langlois: *Maître Bernard*. *Bibl. de l'École des Chartes* 1893, 225—250, 792—795. — E. Norden: *Die antike Kunstprosa*. Leipzig 1898, II, 724—731. — A. Cartellieri: *Ein Donauessinger Briefsteller. Lateinische Stilübungen des XII. Jahrhunderts aus der Orléans'schen Schule*. Innsbruck 1898. — E. Faral: *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle. Recherches et documents sur la technique littéraire du moyen âge*. Paris 1923, 76, 101. — L. J. Paetow: *La Bataille des VII ars d'Henri d'Andeli*. Berkeley 1927. — Ch. H. Haskins: *The Renaissance of the twelfth Century*. Cambridge-Mass., 1927. — U. a.: *An Italian Master Bernard*. *Essays Presented to Reginald Lane Poole*. Oxford 1927, 221—226. — U. a.: *Studies in Mediaeval Culture*. Oxford 1929. — U. a.: *Orleanese Formularies in a manuscript at Tarragona*. *Speculum* 1930, 411—420. — G. Paré, A. Brunet, P. Tremblay: *La Renaissance du XIIe siècle. Les écoles et l'enseignement*. Paris—Ottawa 1933. — Perényi J.: *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására*. Budapest 1938, 56—57, 66—70. — U. a.: *A ritmikus próza okleveleinben és a francia iskolák*. *Szentpétery-Emlékönyv*. Budapest 1938, 399—409. — Győry J.: *P. mester franciaországi olvasmányai*. *Magyarságtudomány* 1942, 14—16, 24—25.

igen gyakran azonban a logika módszerével megfertőzött nyelvtanból áll".²⁷ Orléans eleinte védi a maga pogány stílusának érintetlenségét. Matthieu de Vendôme-ot, az első reánk maradt elmélet szerzőjét ezért üldözik el az orléansi mesterek s Matthieu kénytelen az egyházilag védettebb Párizsba költözni. Az ő ars poeticája ugyanis bizonyos egyházi ellenhatást képvisel már az orléansi gyakorlattal szemben. Saját költői példái mindenesetre jóval spekulatívabbak, mint például a Roman de Troie vagy akár a Théba-regény érzéki képei. Portréi, melyeket illusztrációként ad Ars versificatoriájában, talán az egy Heléna-arckép kivételével, amelyből itt-ott valóban pogány érzékiség tör elő, félve kerülgetik a tiszta fizikumot. Matthieu mindenütt igyekszik egy morális értékrendszer kategóriái szerint feloldani az érzéki elemeket.²⁸ Személyleírásai élén egy pápa arcképét adja s ez is kissé elüt az orléansiak stílusától, akárcsak az itt következő disztichonja:

Papa regit reges, dominus dominatur, acerbis
Principibus stabili jure jubere jubet.

A második sor változata így hangzik: Principibus terrae jure jubere jubet, ami jóval erősebb az eredetinél. Értésülésünk van arról is, hogy Matthieu de Vendôme-nak egy bizonyos Arnoul áskálódásai miatt kellett Orléans-t elhagynia. Erről az Arnoulról, akire állandóan és igen keserűen panaszkodik, ma már nagyjából tudjuk, hogy azzal az Arnoul de Saint-Évurce orléansi mesterrel azonos, akinek Lucanushoz és Ovidiushoz írt glosszái ismeretesek,²⁹ s aki valóban pogányabb szellemű volt mint Matthieu de Vendôme. Ez utóbbinak keserű megjegyzései ellenfeléről elárulják, hogy Matthieu féllábbal már Párizsban volt, amidőn az Ars versificatoriát írta. Egyik terméke ez a mű annak a folyamatnak, amely a pápaság részéről Orléans elsorvasztására irányult. Matthieu az Ars versificatoriát már a skolasztikus Párizs szájaíze szerint írta meg. Ugyanilyen módon kerül három orléansi mester az egyház bűvkörébe, nem Párizsba, hanem a pápai kúriába III. Sándor (1159—1181) és III. Lucius (1181—1185) pontifikátusa alatt.³⁰ Étienne de Tournai, a párizsi magyar kolónia vendéglátója, ki később bűnbánólag emlékezik vissza pogány tanulmányaira, szintén Orléansból került a Sainte-Geneviève apátság élére.³¹ A szentszék kisajátítja az orléansiak szaktudását s ugyanakkor átképzí őket az egyház céljainak megfelelőbb irányba. Ezt a folyamatot az eljövendő történeti és filológiai kutatásnak kell majd tisztáznia. Annyit azonban ma is pontosan

²⁷ G. Paré, A. Brunet, P. Tremblay: *La Renaissance du XIIe siècle*. Paris—Ottawa 1933, 204.

²⁸ Disztichonokba szedett portréit I. E. Faral id. kiadásában, 121—132.

²⁹ L. Delisle: *Les Écoles d'Orléans au XIIe et au XIIIe siècle*, 139. — E. Faral: *Les arts poétiques*, 2.

³⁰ *Hist. litt. de la Fr.* IX, 59 s. köv. — Ch. Thurot: *Not. et extr. de mss.* XXII (1868), 483. — L. Delisle: *Les Écoles d'Orléans*, 140.

³¹ J. Warichez: *Étienne de Tournai ou Pierre de Blois? Mélanges d'histoire offerts à Ch. Moeller*. Louvain 1914, I, 468—484. — U. a.: *Étienne de Tournai, le poète profane*. Coll. Tornacenses, 27 (1931—1932), 137—151. — Paré—Brunet—Tremblay, id. mű, 173, 179, 295.

tudunk, hogy az orléansi renaissance áldozatául esett a XIII. századi nagy egyházi fellendülésnek. A pápaság mindent megtett, hogy kánon-jogászokká alakítsa a Loire-menti pogány iskola mestereit, a napról-napra bonyolultabbá váló kancelláriai technika kialakításába vonta be őket, az *ars dictaminis*ek száraz sematizmusává alakította az ő segítségükkel a Loire-vidék derűs *ars poeticá*ját, pogány mitológiáját. Azokat az elméleti műveket, amelyek az orléansi iskolák tanait eredeti tisztaságukban őrzik, ezután kell majd a kutatásnak földerítenie. Egyelőre a gyakorlatot jobban ismerjük, mint az elméletet. Nem csoda, hogy a poétika elméletei közül csak az egyháznak tetszőek maradtak korunkra. Matthieu de Vendôme poétikájának láttuk főbb jellegzetességeit, a XIII. századi szerzők közül Geoffroi de Vinsauf már III. Ince pápának dedikálja *Poetria nová*ját, Jean de Garlande pedig a párizsi egyetem kancellárának, Gautier de Château-Thierry-nek a maga elméleti művét.³² Ezek a munkák, a többi, E. Faral által kiadott XIII. századi poétikákkal együtt már a spekulatív Párizs szellemét lehelik, teljességgel a trivium előírásainak rendelik alá a klasszikus szöveget. Alexandre de Villedieu verses *Doctrinalé*jának (1199) szelleme innen kezdve átalakítja a Donatus és Priscianus grammatikáján nyugvó oktatást. A *Doctrinale* „a régi gyakorlatot, a hagyományos anyagot teljesen alárendeli a középkor spekulatív nyelvszemléletének: a klasszikus kategóriák előtt elsőnek igazolja a középkori latinságot, új alkotásait, héberes és görögös elemeit. Verses alakjában, a leoninusban, két ellentétes elv: az antik metrum s az irracionális zenei rím ad találkozót egymásnak. Rövid idő múlva korlátlan úr iskolában, iskolán kívül. Érthető, hogy a humanizmus, amely nem akar tudni egyezményekről s engedményekről, s a humanizmusnak első Európára szóló hitvallása a szent latinitás s az antik szellemben megváltandó emberek nemzetfeletti szolidaritása mellett, Laurentius Valla irata, az *Elegantiae linguae Latinae*, a *Doctrinale*ban látja a középkori barbárság megtestesülését. A humanista szellem kiterjeszkedésének első gyakorlati kísérő jelensége: a „barbár“ *Doctrinale* s a „klasszikus“ Donatus helycseréje. Ezzel új formában előlről kezdődhetik a régi folyamat.”³³

Turóczi-Trostler József idézett szavai a nagy humanizmusra vonatkoznak, amely ott fogja kezdeni, ahol Orléans abbahagyta. Anonymus portréi, úgy látszik, még az orléansi gyakorlat szintjén mozognak és nem a XII. század végétől fogva megmerevedésnek induló elméletet tükrözik. Álmos, Zsolt és Taksony vékony arcvonásai elárulják, hogy a magyar krónikás még az autonóm emberi külső leírását tanulta. Érdemes közelebbről megvizsgálnunk technikáját.

A XII. századi költőknél igen gyakori jelenség, hogy az emberi test leírását, amelyet felülről, a fejtől kiindulva kezdenek el, Isten vagy a Natura dícséretével vezetik be. E. Faral ezzel kapcsolatban utal Bernard Silvestre *De Universitate mundi sive Megacosmus et Microcosmus* című

³² E. Faral: *Les arts poétiques*, 30. — E. Norden: *Die antike Kunstprosa*, 728—731.

³³ Turóczi-Trostler József: *A magyar nyelv felfedezése*. Budapest, 1933, 13.

filozófiai művére, melyben a tours-i mester, aki Matthieu de Vendôme-nak és sok orléansi klerikusnak is tanára volt, kifejti, hogy a természet, Isten parancsainak engedelmeskedve, az ember teremtését a fejnél kezdte el s a lábnál fejezte be.³⁴ Ime a bölcséleti alapvetés az orléansi portré-leírásokhoz. Eszmétörténeti szempontból Bernard Silvestre-t általában a chartres-i természetfilozófiai iskolába szokás sorolni. Tagadhatatlan, hogy műve a Platon *Timaios*ának hatását tükrözi, amely mű körül a chartres-i humanizmus tanításai forogtak. Bernard Silvestre művében a Natura keserűen panaszkodik az isteni gondviselésnek az anyag ziláltsága miatt s arra kéri, hogy több szépséget vigyen bele a világ rendjébe. A Gondviselés mindebbe beleegyezik s hogy eleget tegyen a kérésnek, a négy elemet az anyagon belül különválasztja. A Gondviselés ezután a Naturához fordul, dicsőíti a rendet, melyet bevezetett a világba, majd megteremti az embert, akivel az egész isteni művet megkoronázza. Ebbe a keretbe helyezi Bernard Silvestre allegorikus és mitologikus alakjait, amelyek a *Roman de le Rose* figuráira emlékeztetnek s ezekhez hasonlóan cselekszenek is.³⁵

Anonymusnál is a fizikai portré élére helyezett Natura dicsőítésének halvány emlékét kell látnunk ebben a fejezet-kezdetben: „Et successit ei filius suus Zulta similis patri moribus, dissimilis natura. Fuit enim dux Zulta parum blaesus et candidus, capillo molli et flavo . . .” (c. 53). Ebben a részletben ugyanis az az érdekes, hogy Dares a megfelelő helyen Deipho³⁶ busról és Helenusról azt írja, hogy *similes patri, dissimili natura*, azaz a *natura* szót morális értelemben használja. Anonymus azonban először is kiemelte Dares szövegéből ezt a részt, majd a fejezet és a portré élére tette s mint a *moribus-natura* kettősségből látszik, a *natura* szót a tours-i mester használta jelentéssel látta el: a fizikai külsőt érti alatta.

Semmi kétség, a Dares-szöveget stílusgyakorlati tankönyvként használta, s az eddigi jelek arra mutatnak, hogy nem Párizsban, hanem a Loire vidékén.³⁶ Mielőtt a Dares-szöveg középkori elterjedésére rátérnénk, figyeljük meg még egynéhány példán, hogy milyen módon alakítja át Anonymus az Excidium Trojae egy-egy fordulatát. A következő kitételt: *ut legentes cognoscere possent*, így adja vissza: *quod legentes possint agnoscere*. A mondatvégekre, valamint a vessző stb. előtti szavakra és szótagokra érvényes szabályoknak, a ritmikus próza úgynevezett *cursus*-ának engedelmeskedik, amidőn ezt a változtatást végrehajtja. A Dares-szöveg nélkülözi a *cursus*-t, Anonymus pedig pótolja: a *possint agnoscere* tökéletes *cursus tardus* (más néven *ecclesiasticus*), még pedig a paradigmátikus alak mintájára szerkesztve — *dignos efficiant*, amelyben a záró szó 4 tagú, első tagja félspondeus s a mellékhangsúlyt hordja, többi három tagja pedig dactylust alkot, melynek utolsó szótagján szintén mellékhangsúlyt találunk. Ezt a záró szót egy teljes spondeusból álló szónak kell megelőznie. (Természetesen itt

³⁴ *Les arts poétiques*, 81.

³⁵ É. Gilson: *La Philosophie au moyen âge*. Paris 1930. 62—63.

³⁶ Dares művének tankönyv gyanánt való használata mellett szól a *Roman de Troie* 88. verssora, amely szerint Cornelius Nepos a grammatikák közt találta meg az Excidium Trojae-t.

középkori értelemben vett spondeusokról és dactylusokról van szó, amelyeknek lényege a hangsúly elvének megfelelően abban áll, hogy minden egytagú szó félspondeus, minden kétagú spondeus, míg a háromszótagút akkor nevezik dactylusnak, ha második szótagja hangsúlytalan.) A *cursus tardus* képlete tehát a következő: | — — | — — — |. Ugyanígy jár el Anonymus, amideő Dares eme fordulatát: *qui essent, quid venissent*, a következőképen módosítja: *qui essent et unde venissent*. Ez utóbbi a *cursus planus*-nak nevezett ritmikus mondatvég szerint lett átalakítva: a másfélspondeusból álló másodhangsúlyos szót egy spondeusból álló szó előzi meg; paradigmája: *nostris infunde*, képlete: | — — | — — — |. E két *cursus* esetében Anonymus a paradigmatisz formákat használja s nem a bővítetteket, melyeknek lényege abban áll, hogy a záró szót megelőző szónak lehet egy vagy több hangsúlytalan előtagja is, továbbá a záró szó helyett állhat két vagy több szó, ilyenformán:

<i>Cursus planus</i>	<i>Cursus tardus v. ecclesiasticus</i>
— — — — — — largire culpam	— — — — — — — iudicata latinitas
— — — — — — — devitionis affectu ³⁷	— — — — — — — — sacramenta quae sumpsimus
— — — — — — — reficiamur in mente	— — — — — — — — verba prolata sunt

Anonymus nem ezekkel, hanem a paradigmatisz, azaz a legelegánsabb formákkal korrigálja Dares mondatait. Egy harmadik alkalommal, amideő ugyancsak Dares szövegén végez korrekciót, még pedig a *cursus* harmadik fajtájával, a *velox*-nak nevezett ritmikus végződésel, már a módosított alakot használja: „Tocsun, pulchris oculis et magnis, capilli nigri et molles, comam habebat, ut leo, ut in sequentibus audietis“. Az *ut in sequentibus audietis*-t Anonymus fűzi hozzá, hogy szabályos *cursus*-szal fejezhesse be a mondatot. Ennek a *cursus velox*-nak képlete a következő: — — — | — — — — (*gloriam perducamur*), Anonymus azonban a *sequentibus audietis*-t a következő módosított alakok mintájára alkotja:

<i>Cursus velox</i>
— — — — — — — — actionibus erudita
— — — — — — — — proficiant et salute
— — — — — — — — cernitur et in terra
— — — — — — — — spiritus sancti deus

A pápai kúriában, ahonnan a *cursus* használata szerteárad egész Európába, a XII. század második felében elrendelt kancelláriai reformot részben orléansi mesterek végezték. Sajnos, a nagyrész kiadatlan anyag miatt ennek részleteiről egyelőre semmi határozottat sem állíthatunk.³⁸

A Dares-szöveg ismerete már közelebb visz bennünket ahhoz, amit keresünk, habár az Anonymus használta portrék is talán kellőképen bizonyítják a magyar krónikás orléansi tanulmányait. Tudjuk, hogy az *Excidium Trojae*-nak Franciaországban található a legtöbb kézírata. (Jaku-

³⁷ V. ö. Anonymus prologusának egyik mondatzáradekával: *salutem et suae petitionis effectum*.

³⁸ Lásd erről a problémáról Perényi József tanulmányát: *A ritmikus próza okleveleinkben és a francia iskolák*. Szentpétery-Emlékkönyv. Budapest, 1938, 396—409.

bovich 18 Párizsban található kéziratát említi.³⁹ (Magam láttam 23 középkori Dares-kéziratot, csak a párizsi Bibliothèque Nationale-ban.)⁴⁰ Már maga ez a tény is mond valamit, noha még egyáltalán nem dönti el a kérdést egyéb országok rovására. Viszont az a tény, hogy Itáliában is található Dares-kézirat s hogy Anonymusnak egy másik forrása, az *Exordia Scythica* címen ismert Justinus-kivonat itáliai eredetű, semmit sem árul el a magyar krónikás iskolai tanulmányairól.⁴¹ Anonymus franciaországi tanulmányai nem zárják ki esetleges itáliai tartózkodását sem, hiszen látuk, hogy Rómában is járt, de, úgy látszik, már magister korában. Váczy Péter legújabb tanulmányában meggyőzően bizonyítja, hogy Anonymus az *Exordia Scythica*t magyarországi krónika-forrásán keresztül ismeri, azaz iskolai tanulmányaihoz semmi köze ennek a szövegnek. Így tehát itáliai tanulmányokra semmiféle kézzelfogható adatunk sincsen.⁴²

Franciaországi, közelebbről orléansi iskolája mellett szól — ismétlem — a portré-leírás, amelyhez hasonlókat sehol másutt Európában nem találunk. S vajjon kik azok, akiknek művében a frigiai Dares nyomai kimutathatók? Az eddigi magyarországi kutatás erre a kérdésre mindig egyértelműen válaszolt, ilyenformán: „A középkori francia litterátusoknak volt kedvelt tanulmánya e tárgy, mert nemzetük őseit, a frankokat, a trójaiaktól származtatták. Kétségtelen, hogy a Dares Phrygiusnak és Dictys Cretensisnek tulajdonított ál-órkori műveken alapuló irodalmi eredet-mondatainkat nemcsak a XIII. század végén kialakult párizsi egyetemen, hanem már a régtől híres és VII. Lajos korában (1137—1180) virágzásuk tetőpontján álló párizsi székesegyházi és káptalani iskolán is tanították. Itt olvasta Dares munkáját Ottó freisingi püspök, a híres történetíró is, ki 1129—1133 közt tanult Párizsban.”⁴³

Felelőtlen állítás ez, mert — úgy látszik — egyedül Freisingi Ottóra támaszkodik. Freisingi Ottó pedig mindössze egy ízben említi Darest,

³⁹ Adalékok az Anonymus-kérdéshez. Akadémiai Értesítő 1926, 147.

⁴⁰ V. ö. Győry J.: *P. mester franciaországi olvasmányai*. Magyarságtudomány 1942, 12.

⁴¹ V. ö. Győry J.: *P. mester franciaországi olvasmányai*, 11—12.

⁴² Váczy Péter: *Anonymus és a Justinus-kivonat*. Turul, 1944—46, 1—13, valóban meggyőzően mutatta ki, hogy az *Exordia Scythica*t már a régi magyar krónika szerzője felhasználta s ennek műven keresztül került bele az *Exordia* egy összefüggő részlete Anonymus művébe, néhány szövegfoszlánya pedig a XIII. századi krónikába. Meggyőződésem azonban, hogy Anonymus az *Exordia Scythica*t magyarországi krónika-forrástól függetlenül is használta, vagyis annak szövege *in extenso* előtte feküdt. Ne feledjük el, hogy az *Exordia Scythica*ból átvett részlet Anonymus krónikájában teljességgel ép szöveg, melyet ha csak másodkézből vett volna, félreírások lennének benne. Már pedig a régi krónika legfeljebb harmad-negyedkézből kerülhetett a II. Géza-kori derivátumot használó Anonymushoz. Lehet, hogy ugyanez áll a Regino-évkönyvről is. Úgy látszik, a magyar udvar gyűjtötte az ilyesfajta magyar vonatkozású műveket s talán ilyen módon került Kézai Simon kezébe is az *Exordia Scythica*. Eckhardt Sándor nézetét (*A pannóniai hún történet keletkezése*. Századok, 1928, 607), mely szerint Kézai eredeti szövegben használta a Justinus-kivonatot, igen helytállónak tartom. Mindez azonban nem zárja ki Váczy Péter szövegkritikailag megalapozott eredményeit.

⁴³ Jakubovich E.: *Adalékok az Anonymus-kérdéshez*. Akadémiai Értesítő, 1926, 147.

„Tervezetem ismeri! Több fejezetem is létezik.”

akinek egy számadatára hivatkozva közli, hogy a trójai háborúban hányan estek el a görögök és hányan a trójaiak közül. Tipikus másodkézből vett ismeret, egyszerű adat, melynek hangzatossága megköveteli, hogy közlője valamelyik tekintélyre hivatkozzék. Jellemző, hogy ugyanezt a hivatkozást megtaláljuk más szerzőknél a század folyamán, így például Reiner von Lüttich-nél: „Helénáért, azaz egy becstelen némből elrablása miatt Dares szerint 1,600.000 férfi esett el a trójai háborúban“. Tagadhatatlan, hogy itten nem az orléansi szellemet érezzük, nem az emberi szépség megszállott-jait. Semmit nem mond ez az adat s Jakubovich ilyen alapon jogtalanul kereste Trójtát Párizsban. Tipikus fordulat az, amelyet a freisinginél találunk. Abba a sorozatba tartozik, amelyet Turóczi-Trostler József a *nevek és adatok pártosának* nevez. Hasonló foglalatban bukkan föl a frigiai Dares már az előző évszázadban az angol Ordericus Vitalisnál, majd a XII. század utolsó éveiben Lambert d'Ardre a történetírói hitelesség védelmére hivatkozik egy ízben a frigiaiakra: Cornelius Africanus, Pindarus és Dares Phrygius szerint Homeros jóval a trójai háború után született s Vergilius sohasem kérde, vajjon Homeros honnan vette ismereteit. Manegold von Lautenbach a XI. század második felében Franciaországban jár s Ovidius Metamorphoseon-jához írt kommentárjában egy alkalommal Dares egyik epizódját idézi. Nem tudjuk, hogy ez az elsassi író Franciaország mely tájain időzött, az ovidiusi inspiráció ebben a korai időben mindenesetre Párizs ellen szól. Guido da Pisa 1118-ban írt világtörténetének a trójai háborúról szóló részét Dares után mondja el, épúgy mint kortársa, Lambert de Saint-Omer, akinek sokféle ismeretanyaga közt Dares néhány adata is szerepel. Egyiknél sem bizonyítható azonban, hogy Darest mint iskolai olvasmányt, mint a stílus vagy a narratio kézikönyvét elsőkézből használta volna, csakúgy nem, mint Viterboi Gotfridnál sem, aki a Speculum regum-ban (1180) királyok és császárok genealogiáját akarja adni s a frankok trójai származásának kapcsán, úgy látszik, Darest is felhasználta. Mint közvetlen irodalmi mintát használja azonban a frigiai szövegét az angol Joseph of Exeter (Josephus Iscanus), a XII. század legvégén. Virtuozitása, pompás verselési technikája és teljességgel pogány felfogása franciaországi iskolát sejtet. Tanulmányairól azonban semmit sem tudunk. Ugyancsak hiányoznak adataink Simon Chèvre d'or (Simon Aurea Capra) iskolai tanulmányaira vonatkozóan, csupán annyi jutott tudomásunkra, hogy a párizsi Saint-Victor apátság tagja volt. Distichonokban írt *Iliasa* már a spekulatív párizsi grammatikai irányt képviseli, a *rhetorici colores* túltengő használatá jellemzi művét, nem a könnyű díszítés, amely Anonymusnál és az orléansi iskolából származó eszközökkel élő egykorú francia udvari regényekben a mese konkrét tartalmát és a leírás konkrét részleteit nem rendeli alá a túlterhelt retorikai apparátus kategóriáinak. Joseph of Exeter, akinél Dares komoly ismeretét találjuk, etimológiákkal igen ritkán él, a retorikai díszítésnek ezzel a régi válfájával, amelyet viszont a mi Anonymusunknál még teljes pompájában találunk. Simon Chèvre d'or pedig nem ismeri a jellegzetes portrékat sem.

Bármilyen szempontból is vizsgáljuk a problémát, mindig a Loire vidékére kell visszatérnünk. Az antik irodalomnak bizonyos pogány jellegű kultusza itten, úgy látszik, a Karolingok óta tartotta magát. A híres Fleury-sur-Loire iskolája, kódex-anyagával és művelt mestereinek hagyományával átvészelte a X. és a XI. század kulturális mélypontját s a XII. század ébredező renaissance-mozgalma itten termékeny talajra talált. Baudri de Bourgueil az Orléans melletti Meung-ben született s a XI. század második felében valamelyik Loire-parti iskolából került ki. Későbbi pályája Normandia és Bretagne tájain játszódik le, de örök nosztalgiája marad szűkebb hazája. Csakúgy mint kortársa, Hildebert de Lavardin, akivel együtt a századforduló legnagyobb költője, Baudri egyik első megszólaltatója az új humanista antik-imádatnak. Hildebert is erről a vidékről való. Le Mans püspöke, majd Tours érseke. Róma-nosztalgiáját a Petrarcaéhoz szokás hasonlítani. Ami pedig Baudri antik-kultuszát illeti, egy hexameteres levele, melyet Paris intéz Helénához elsősorban jellemző problémánkra. Ovidius Heroidáinak modorában, Dares és Dracontius „De raptu Helenae“-jának igen erős hatása alatt írja ezt a pogány szellemű művet. Tipikus humanistát fed föl az a részlete, amelyben a Orléans-környéki borokat a trójai borokhoz hasonlítja, vagy amidőn párhuzamba állítja a Loire-t a Xanthusszal. Íme az attitűd, amely csak a renaissance-ok korszakait jellemzi s egyben a nemzeti felfedezéséhez vezet: világperspektíva, amely végeredményben szülőfalunk határát sohasem lépi át. Ez kelti Rabelais regényeinek különös varázsát, melyet talán berekesztő mondata jellemez a legtalálékban: „Par ung país plain de toutes délices, plaisant, tempéré plus que Tempé en Thessalye, salubre plus que celle partie d’Egipte, laquelle a son aspect vers Libye, irrigu et verdoyant plus que Thermischrie, fertile plus que celle partie du mont Thauré, laquelle a son aspect vers Aquillon, plus que l’isle Hiperborrée en la mer judaïque, plus que Caligès on mont Caspit, flairant, serain et gratieux aultant qu’est le país de Touraine...“

A Baudri de Bourgueiléhez hasonló humanista inspirációnak engedelmeskedik Anonymus, amidőn a trójai háború hőseinek fizikai jegyeit Álmosra, Zsoltra és Taksonyra aggatja. A Dares-regényszöveg ismeretére is a Loire-vidéken találjuk a legtöbb nyomot. Már Baudri de Bourgueil is közvetlen szövegből használta, a XII. század derekán pedig Bernard Silvestre, akinek a portré-leírás ideológiai alapvetését köszönjük és aki Tours-ban tanított, továbbá Aeneis-kommentárt és Ars dictaminis-t (Anonymus egyik nélkül sem képzelhető el, sem a Trója-tárgy, sem az Ars dictaminis nélkül) írt s az etimológiát a retorikai disztízis legfőbb módjaként tekinti, igen jól ismeri a frigiai művét.⁴⁴ Sajnos, ezeknek az iskoláknak összefüggő történetét oly kevésbé ismerjük még s az itt működő, vagy innen elszármazó írók termékei szanaszét hevernek. Az eljövendő kutatásra vár a Loire-parti iskolák egész Európára kiható szerepét megvizsgálni. A fenti adatok is Anonymus orléansi iskolája mellett szólnak, nemcsak a Roman de Troie

⁴⁴ Dares ismeretét illetően v. ö. M. Manitius: *Gesch. d. lat. Lit. d. Mittelalters*. München, 1931, III, 169—170, 178, 205—209, 241—244, 385, 500, 523, 616.

Daresből vett portréi, amelyek pontos francia párhuzamát adják a magyar krónikás rajzolta arcképeknek. Ismétlem: ha valahol, úgy csak erre a tájra lokalizálható a Gesta Hungarorum szerzőjének irodalmi iskolája. Mihelyt az orléansi anyag hozzáférhetővé válik, könnyen kimutatható lesz ennek az iskolának Párizssal, Chartres-val és Tours-ral való kapcsolata s pontosabban szétválasztható lesz a specifikus orléansi gyakorlat a többi iskolák gyakorlatától, mint ahogy ezt jelenlegi, igen hiányos tudásunk mellett tehetjük. Ugyanezen okból nem tudunk feleletet adni a fentieknél jóval bonyolultabb levél- és prologus-stílus kérdésére, valamint a ritmikus próza és az ennek kebelébe tartozó *cursus*ok alkalmazásának problémájára. Itt csupán arra hívom fel a kutatók figyelmét, hogy az Anonymus által ismert *cursus tardus* vagy *ecclesiasticus* használatát, úgy látszik, a század derekán előszeretettel mellőzik a pápai kuriában s ez a negatívum a francia gyakorlaton is megérződik s a század második felében, éppen amikor orléansi mesterek kerülnek a pápai kuriába, lendül fel ismét a *tardus* használata.⁴⁵

Ilyen apróságok fogják az eljövendő kutatót véglegesen nyomra vezetni, mint ahogy a XII. századi francia renaissance teljes egészében egy sereg részletkutatót és elsősorban részletkutatót igényel.

A Gesta Hungarorum filológiai taglalása után látni fogjuk, hogy a magyar krónikás, akit III. Béla küldött ki Európa leghíresebb írói iskolájába, elsősorban uralkodójának krónikása akart lenni. Művének első fogalmazása a monarchikus elv jegyében készült. A Bizáncban nevelkedett uralkodót az események középpontjába állított epikus hősként akarta ünnepegni. Az antikizáló formulákkal kiemelt Álmos, Zsolt és Taksony alakjai az előképek abban a folyamatban, amely III. Béla felé tartott. A klasszikus latinság néhány fordulata, melyeket a legépebb formában a Gesta Hungarorum elegáns 20. fejezete őrzött meg, szintén ebből az első változatháló való. Később az egész művet átírta a főnemesség igényei szerint s a monarchikus eszmét a háttérbe szorította, úgy hogy csak beható filológiai elemzéssel tudjuk az eredeti magot kihámozni. Mindamellet az az érzésem, mint ahogy ezt bővebben ki fogom fejteni, hogy Anonymust már eleve kevésbé vonzotta a monarcha ragyogó alakja s hogy III. Béla uralma

⁴⁵ A ritmikus prózáról: Ch. Thurot: *Notices et extraits des divers manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au moyen âge*. Not. et Extr. des mss. de la Bibl. Imp. XXII, 1868, 480 s köv. — N. Valois: *De arte scribendi epistolae apud Gallicos mediæ ævi scriptores rhetoresque*, Paris 1880. — U. az: *Étude sur le rythme des bulles pontificales*. Bibl. de l'École des Chartes 1881, 161 s köv., 257 s köv. — L. Duchesne: *Notes sur l'origine du „cursus“ ou rythme prosaïque suivi dans la rédaction des bulles pontificales*. Bibl. de l'École des Chartes 1889, 161 s köv. — L. Couture: *Le cursus ou rythme prosaïque dans la liturgie et dans la littérature de l'Eglise latine du IIIe siècle à la Renaissance*. Compte rendu du congrès scientifique international des catholiques tenu à Paris du 1er au 6 avril 1891, Ve section, 103. s köv. (Ugyanez a tanulmány: *Revue des questions historiques* 1892, 253 s köv.) — J. Havet: *La prose métrique de Symmaque et les origines métriques du cursus*. Paris 1892. — E. Norden: *Die antike Kunstprosa*. II, Leipzig, 1898. Anhang II: Über die Geschichte des rhythmischen Satzschlusses, 909—960. — W. Meyer: *Gesammelte Abhandlungen zur mittellateinischen Rhythmik*, II, Berlin, 1905, 236—286. — A legújabb irodalmat l. Prényi J.: *A ritmikus próza okleveleinkben és a francia iskolák*. Szentpétery-Emlékkönyv. Budapest, 1938, 396—409.

csak átmeneti volt és talán kissé gyökértelen is az ellenzéki beállítottságú főnemesség törekvéseivel szemben. III. Béla emlékének elhomályosításáért lehet, hogy nemcsak a XIII. századi nagy egyházi fellendülés a felelős, hanem a világi társadalom is. Anonymus, művének végleges megfogalmazása után ítélve, ennek a főnemességnek a krónikása. Látni fogjuk, hogy a honfoglalást a főnemesi birtokfoglalással azonosítja s Árpád, ha a *Gesta Hungarorum*-nak csupán az epikáját tekintjük, elmosódott alakként jelenik meg, csaknem olyan formán, mint a *Zalán futásában*. Ezekhez a lényeges mozzanatokhoz járul az a tény, hogy a főnemesi birtok igen gondos és jogi raffináltságú kijelölése mellett Anonymus az Árpád-kor két lényeges tényezőjét teljességgel kihagyja művéből: a királyi birtokot és az egyházi birtokot. Úgy látszik, Esztergomban a Lukács érsek eretnekséggel kacérkodó anarchista szelleme tovább kísértett s Anonymusnál, aki Konstancia eretnek környezete révén az albigen tanokkal is megismerkedhetett, még fokozottabb mértékben kell számolnunk ilyen tendenciával.

Ilyen irányú tájékozódását azért feltételezem már orléansi tanulóidejét illetően, mert ezen a vidéken is alkalma lehetett megismerkedni olyan történelmi művekkel, amelyekhez hasonló felfogásúakat később, Aragon Konstancia révén, a spanyol-aragon krónikákban ismert meg. A Loire-vidéknek specifikus gesta-irodalma van. Az Anjou-család, az angliai Plantagenet-dinasztia őse, hatalmas pályát futott be a század folyamán, s ennek a családnak itt ringott a bölcsője. Ezt az újonnan feltűnt és a hatalom csúcására emelkedett családot igazolja a *Gesta consulum Andegavensium*, amely Anonymus orléansi tartózkodásával lehet egyidős. Az Anjou-Plantagenet-család genealogiáját adja s az ugyancsak a század derekán nagy méreteket öltő Nagy Károly-kultuszhoz hasonlóan, melyet a Capetingek a Párizs melletti Saint-Denis-ben propagálnak, a maguk uralmának igazolására, az Anjou-család története is a messi multba vezeti vissza urainak genealogiáját. III. Sándor pápa már a 60-as években megkezdte mindazon okiratok gyűjtését, melyek a pápaság világalomra való jogát támasztják alá. Saint-Denis-ben Suger apát mintegy két-három évtizeddel előbb hasonló történelmi rendszerezést végeztet, ebben a nagyjelentőségű apátságban, ahol az Egyház és Állam között szerte Európában dúló harccal ellentétben egészséges megalkuvás jön létre, már a század elejétől fogva, uralkodó s pápaság között, azóta, hogy Yves de Chartres szerencsés elmélete a trón és oltár harmóniájáról megtalálta a maga gyakorlati megvalósítását. Az újabb családok is a történetírás eszközével igazolják nemcsak a maguk uralmát, hanem a maguk gyors karrierjét is, ezért igyekeznek oly lázasan a *Gesta consulum Andegavensium* szerzője a Karolingokig vezetni vissza urainak családfáját. Az Európában már régebben polgárjogot nyert dinasztiák mellett az újonnan belépő családok ősisége népszerűtlen s hogy kivívott történelmi helyüket elismertessék, már nem tisztára a genealogia arisztokratikus módszeréhez folyamodnak, hanem bizonyos demokratikus tendenciák stílus-készletét használják fel az előkelő társaságba való befogadtatásuk érdekében. Láttuk a *Mirabilia Urbis Romae*-val kapcsolatban, hogy a köztársasági Rómával próbálja mint előképpel és jogi bázissal igazolni a fiatal, feltörekvő polgárság a maga hatalmi igényeit. Hasonló

stiláris eszközöket találunk az újonnan érkező uralkodócsalád históriájában, a *Gesta consulum Andegavensium*-ban is. Már címén is láthatjuk, hogy Anjou grófjait a köztársasági Róma titulaturája szerint consuloknak nevezi s ez a tendencia az egész munkán érezhető. S a pápaság és a Capetingek által megindított gyűjtési szenvedélyt jellemző egyik stiláris fordulata a kornak, talán nem véletlenül, éppen Anonymusnál és a *Gesta consulum Andegavensium*-ban bukkan fel oly jellemző helyen, mindkettőnél a prologusban s annyira egybehangzóan, hogy ha nem is közvetlen hatást, de közös iskolát kell sejtenuünk mögötte:

Anonymus:

... in historia Troiana, quam ego cum summo amore complexus ex libris Daretis Frigii caeterorumque auctorum, sicut a magistris meis audiveram, in unum volumen proprio stilo compilaveram, ... genealogiam regum Hungariae et nobilium suorum... Et si tam nobilissima gens Hungariae primordia suae generationis et fortia quaeque facta sua ex falsis fabulis rusticorum vel a garrulo cantu ioculatorum quasi somnians audiret, valde indecorum et satis indecens esset.

Az Anjou-grófok, akiknek leszármazottai királyokká lettek, a maguk történetformáló szerepét keresik ebben a krónikában s Anonymus históriáíró világát ilyen előképek alakíthatták ki. Királya nyilván a saját érdekeinek krónikását akarta kiképeztetni, amikor Franciaországba küldte, Anonymus azonban, a hazai erőviszonyoknak megfelelően francia földön is elbűvölte egy arisztokrata család gyors pályafutása, hatalmi igénye és effektív hatalma a francia uralkodó rovására. Talán az sem véletlen, hogy a francia krónikás művének bevezetését ugyanazzal az annominatióval fejezi be, mint Anonymus a maga krónikáját:

Anonymus, c. 57:

Et dum beatus
rex Stephanus
verba vitae praedicaret
et Hungaros baptizaret,
tunc Thonuzoba in fide vanus
noluit esse Christianus,
sed cum uxore vivus
ad portum Obad est sepultus,
ut ne baptizando
ipse et uxor sua viverent cum Christo
in aeternum,
sed Vrcun filius suus
Christianus factus
vivit cum Christo
in perpetuum.

Gesta consulum Andegavensium:

Historiam sive gesta Andegavorum Consulum antecessorum tuorum ex multis doctorum scriptis excerpti, et in uno corpore voluminis compilavi. Licet quidam ante me breves chronicas scripserit, et in proaemio ipsas praecedente huiusmodi verba praemisit de consulibus Andegavorum: quae scripta nimis confuso rudique sermone reperi, quamverisime potero paucis verbis breviter et commode enucleabo.⁴⁶

Gesta consulum Andegavensium:

Vive, praecor, sed vive Deo, nam vivere mundo
Mors est, sed vera est vivere vita Deo.⁴⁷

⁴⁶ Lucas d'Achery: *Spicilegium sive Collectio veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis delituerant*. III, Paris 1723, 234.

⁴⁷ L. d'Achery: *Spicilegium*, III, 237.

Anonymusnál ebből a berekesztő formulából, amely a *vita* szóra képzett annominatio, tagadhatatlanul a pogány kornak bizonyos nosztalgikus derűje érezhető ki, de ugyanakkor kiérezni belőle az intelmet az igaz életre is, éppen úgy, mint a francia krónikásnál, akinek hibátlan distichonját a magyar író rimes prózában adja vissza.

Egyéb krónikákat is találhatott Anonymus a Loire vidékén, oly műveket, melyeknek szerzői valamennyien a *gesta* szóval jelölik ezt a műfajt. A *Gesta dominorum Ambasiensium* a Loire-parti Amboise grófjainak szintén a genealogia távlatában szerkesztett történetét adja s mindenütt azt a tendenciát találjuk, amely az akkor még kevésbé ismert klaszszikus ökorhoz kapcsolja a középkor népeit és családjait. A *Liber de compositione castri Ambasiae et ipsius dominorum gestis* egyenesen Julius Caesarra vezeti vissza Amboise grófjainak családfáját, mint ahogy Anonymus is Attilán keresztül a rómaiak jogutódjaként tünteti föl a honfoglaló vezért. Ez a krónika is etimológiákra alapozza meséinek jelentős hányadát, említi a trójai származást és a Sicambria-mondát is.⁴⁸

Ami Geoffrey of Monmouth *Historia regum Britanniae* című krónikájának Anonymusra való hatását illeti, ma is nagyjából ugyanazt a nézetet vallom, mint annak előtte.⁴⁹ Fest Sándor túlzottan állította, hogy Anonymus közvetlenül ismerte a brit krónikás művét. Ha ugyanis ennek a munkának szövege előtte feküdt volna, akkor nyilván nemcsak azokat a lényegtelen fordulatokat vette volna át, amelyekkel Fest hasonlította össze Anonymus szövegét. A kompozícióbeli egyezés pedig nem okvetlenül Geoffrey érdeme, hiszen egy jóval régibb brit krónikában, a *Historia Britonum*-ban is megtaláljuk a bibliai genealogiát és Jáfetet, a szkita származást és számtalan egyéb motívumot, amelyek a krónikák szerkezetét is determinálják. Közvetlen stílári hatást sehol sem észlelünk a két krónika között. A két író politikai felfogását illetően azonban már bizonyos hasonlóság jelei mutatkoznak. Mivel ez az egyezés az írói technikára nem terjed ki, külön fogom megemlíteni, a *Gesta Hungarorum* értelméről szóló fejezetben. Fest Sándor idevágó tanulmányában az egyetlen termékeny gondolatot abban látom, hogy erőltetett szövegegyeztetései mellett a *Historia regum Britanniae* politikai funkciójára is rámutatott. Igen helyesen látta meg, hogy Geoffrey népszerűsége a század hetvenes éveiben különösen nagy volt. Becket Tamás meggyilkolása miatt az egyház részéről hihetetlen gyűlölet zúdult II. Henrik angol királyra, aki ellen mindhárom fia is föllázadt. A francia király is a Henrik-ellenes koalíció tagjai sorába lépett s Franciaországban szélteben hangoztatták, hogy az angol király országa a pusztulás felé tart. „A tanult emberek közfelfogásának adott kifejezést a tudós Alanus, a párizsi iskola nagyhírű „Doctor Universalis“-a, amikor a Geoffrey Historiájában tartalmazott Merlin-jóslatokat II. Henrik ellen fordítja. Ime, itt az angol birodalom összeomlása, Merlin jövődölésének

⁴⁸ L. d'Achery: *Spicilegium*, III, 266—286. — A Loire-vidéki történetírásról Aug. Molinier: *Les Sources de l'histoire de France* (V, Paris 1904, LXXXVI), amely még ma is legjobb összefoglalása a középkori francia történetírásnak.

⁴⁹ Magyarságtudomány 1942, 17—20.

teljesülése!“ Ezek alapján feltételezi Fest Sándor, hogy Anonymus Párizsban ismerhette meg Geoffrey krónikáját, még pedig a hetvenes években, esetleg a nyolcvanas évek elején.⁵⁰ A Gesta Hungarorum értelméről szóló fejecünkben látni fogjuk, hogy a Geoffrey-krónika valóban hozzájárulhatott ahhoz, hogy Anonymusnak megoldódjék a nyelve Szövegszerű hatása azonban nem mutatható ki meggyőzően. Csupán mások információin keresztül ismerhette meg a brit krónikás különös felfogását.

Dares Phrygiuson kívül a Nagy Sándor hódításairól szóló *Historia de Praeliis Alexandri Magni* című próza-regény az az irodalmi minta, amelynek hatása Anonymusra kézzel foghatóan bizonyítható. Ennek a műnek őst, a Pseudo-Kallisthenes-féle görögnyelvű regényt egy Leó nevű délitáliei főpap fordította le latin nyelvre, 960 körül. Ebből a fordításból az 1000. év táján készült egy másolat, amely, valószínűleg 1022-ben, Bambergbe került. A Szentpétery-féle *Scriptores Rerum Hungaricarum* Anonymus szövegét ezzel a bambergi változattal veti egybe s a Nagy Sándor-regényt teljesen indokolatlanul Gesta Alexandri Magni-nak nevezi, hogy ennyivel is jobban hasonlítson a magyar krónikához. Hóman erőltetett megkülönböztetése óta gesta és krónika között a hazai történeti irodalom teljesen önkényesen használja a gesta szót egy műfaj jelölésére és sokan úgy gondolják, hogy ha egy középkori műnek a címe a Gesta szóval kezdődik, akkor már Anonymusszal hozható kapcsolatba. A *Historia de Praeliis* kiadásainak és kézirati változatainak átnézése után már régebben kimutattam, hogy Anonymus nem a Leótól eredő regény egyik közvetlen leszármazottját használta, hanem annak későbbi, 1150 után divatozó változatát, a *Historia de Praeliis Alexandri Magni*-nak úgynevezett J² variánsát.⁵¹

A *Historia de Praeliis*-ből veszi Anonymus Nagy Sándor címét, melyet a makedon uralkodó diplomáciai leveleiben használ: „filius Philippi regis et reginae Olympiadis“ s amelyet a magyar krónikás a Szkitia-leírásba és a 8. fejezetbe ékel, továbbá a 44. fejezet egyik hasonlatát az ellenségről, amely úgy hull a magyar sereg előtt, mint a kévék az aratók után. A regény egy másik hasonlatát Taksonyra alkalmazza: „olyan üstöke volt, mint az oroszlánnak“ (c. 55.). Az 52. fejezet rövid lakoma-leírása — „nagy lakomát csapott és menyegzői szokás szerint együtt vendégeskedett...“ — szintén a *Historia de Praeliis*-ből való. A legfontosabb és legterjedelmesebb átvétel a 8. és a 39. fejezetekben található, Álmos, illetve Árpád buzdító beszédében. E két helyen, melyek közül az utóbbi a 8. fejezet egyes fordulatainak elismétlése, s amelyből egy foszlány a 41. fejezetben is előkerül, Anonymus a makedon uralkodó buzdító beszédeinek néhány fordulatát szedi össze a regény több fejezetéből. A vezér harcra buzdítja katonáit, az ellenség silány értékét hangoztatja előttük, kutyákhöz, illetve asszonyokhoz hasonlítja őket, mire megfújják a harci kürtöket, a két sereg összecsap, az ellenség meghátrál. Leginkább ezek a harcra ösz-

⁵⁰ *Anonymus angol forrásai*, EPhK 1935, 178.

⁵¹ *Magyarságtudomány* 1942, 20—21.

tönző sorok érdekelték a királyi jegyzőt a Nagy Sándor-történetből, valamint a barbár sokaság megvetése, a nemesebb lelkületű kisebbség győzelme a barbár sokaság fölött.

A regény variánsain nehéz eligazodni, rengeteg a kézírata, kézírati elterjedése egyaránt jellemző csaknem valamennyi nagyobb európai országra. Vulgáris nyelvű feldolgozásai terén azonban ennél a témakörnél is a francia irodalom jár az élen, ami a regény intenzív franciaországi ismerete mellett szól.⁵² A francianyelvű *Roman d'Alexandre* népes családfája azonban már nem vezet bennünket Anonymus nyomára azzal a nagy valószínűséggel, amellyel a Trója-regény vezetett el bennünket az orléansi iskolákhoz. A Nagy Sándor-téma a XII. században igen élénk ütemben járja be Franciaországot, a század elején a délkeleti országrészben bukkan föl, nem sokra rá már délnyugaton találkozunk vele, de még mindig távol a Loire-völgyétől. A század második felében Párizsban és Párizs környékén dolgozzák föl. Stílusát és versformáját, amely a témáról kapja az alexandrin nevet, egy Saint-Denis-ben, azaz Párizsban írt eposztól kölcsönzi a verses regény újabb változata. Lehet, hogy Párizs felé kell tekintenünk.

Emlékezzünk vissza, hogy a Darestől vett fordulatok közül a legjellegzetesebbeket Anonymus kizárólag a fejedelmek, Álmos, Zsolt és Taksony jellemzésére használja, afféle dinasztikus dekorációként. A Historia de Praeliis-ből vett fordulatokkal ugyanez volt a célja: ott alkalmazza, ahol a fővezérek, Álmos, majd Árpád, döntő harcaikat vívják. Az alvezéreket — noha legfőbb gondja ezekre irányul — sohasem díszíti Dares-formulákkal, mint ahogy csatáik elbeszélését sem élénkíti a Sándor-regény részleteivel. Lehetetlen ebben meg nem látnunk a tendenciát, az epikus szerkesztés tudatosságát. A Nagy Sándor-regényből átvett kifejezéseknek több mint a fele szétosztottan, többször, némelyik igen sokszor előfordul az átadó szövegben, szerzőjük egyiket-másikat az unalomig ismételteti. Anonymus 8. és 39. fejezetének Historia de Praeliis-részletei tehát nem egy helyről, hanem a regény különböző oldalairól kerültek együvé. Föltehető, hogy Dares mellett a Historia de Praeliis is iskolai tanulmányai közé tartozott s hogy ezt a művet is emlékezetből idézi, vagyis tanulóévei alatt olvasta, talán florilegium-szerűen egybeszedett példák formájában.⁵³ Lehet, hogy

⁵² Lásd főleg Fr. P. Magoun *The Gestis of King Alexander of Macedon* (Cambridge-Mass., 1929) című kötetét, amely az amerikai középkorkutatás remekműve, továbbá: P. Meyer: *Alexandre le Grand dans la littérature française du moyen âge*. Paris 1886. — A. Hilka: *Der altfranzösische Prosa-Alexanderroman*. Halle a. S. 1920. — A. Henry: *Étude sur les sources du Roman d'Alexandre*. Romania 1936, 433—480, valamint a német Storost: *Studien zur Alexandersage*. Halle 1935 c. tanulmányát, amely utóbbi Magoun eredményeit értékesíti, de az amerikai tudós nevét meg sem említi.

⁵³ A XII. századi florilegiumokra vonatkozó kutatás, sajnos, még csak kezdeti eredményeket tud felmutatni: E. M. Sanford: *The use of classical latin authors in the Libri Manuales*. Trans. of the Amer. philol. Assoc. 1924, 190—248. — E. K. Rand: *The Classics in the thirteenth century*. Speculum 1929, 249—269. — J. S. Beddie: *The ancient classics in the mediaeval libraries*. Speculum 1930, 3—20. — B. L. Ullmann: *Classical authors in mediaeval Florilegia*. Classical Philology 1928: 128—174,

Párizsban. A XII. század második felében szokásban volt az orléansi iskolák elvégzése után Párizsban folytatni a tanulmányokat, de a fordítottja is szokásos volt.⁵⁴ Bárhogyan is történt, a franciaországi kézirati tradíció is amellet szól, hogy Anonymus tanulhatott Franciaországban ars dictandi-t, amely részben az oklevélfogalmazás alaptudiumát, részben az epikus szerkesztéshez szükséges szabályokat adta, itt tanult, még pedig minden jel szerint Orléansban, ars poeticát, itt ismerhette meg Dares művét, Geoffrey krónikáját és a Historia de Praeliis Alexandri Magni-t. Franciaországi könyvtárakban gyakran találjuk egy kéziratban Darest hol egy Ars dictaminisszel, hol Geoffrey-val, vagy a Sándor-regénnyel.⁵⁵ Ha Anonymus, a korabeli szokásnak megfelelően Orléans-ból Párizsba ment át, hogy az orléansi iskolában tanult trivium-tanulmányait a párizsi filozófia oktatásával egészítse ki, akkor föltételezhető, hogy a filozófiával összefüggő ars sermocinandi-t már itten tanulta. Hasonló tanulmányról tanúskodik a Historia de Praeliis átvett szövegrészlete. A Gesta Hungarorum 8. fejezetében szabályosan tagolt szónoki beszédet intéz Álmos a harcosaihoz. *Exclamatio*val kezdi: „O Scithici...“, majd a *rationatio* formulájával folytatja: „Ergo nolite turbari...“, átmege a *proverbium*ba: „Quia virtus non valet in multitudine populi, sed in fortitudine animi“, melyet jellegzetes *interrogatio*val folytat: „An nescitis, quia unus leo multos cervos in fugam vertit, ut dicit quidam philosophus?“ Ebben az utóbbi fordulatban a legjellemzőbb az, hogy az „ut dicit quidam philosophus“-t Anonymus függeszti hozzá a Historia de Praeliis-ből vett mondatokhoz. Az eredeti Nagy Sándor-regényben nem filozófus mondja az idézett sententiát, de Anonymus tudatában, annál is inkább, mert bizonyára emlékezetből idéz, könnyen kapcsolódhatott egybe a Nagy Sándor történetében oly fontos szerepet játszó s a párizsi iskolákban már ekkor jól ismert Aristoteles alakja a Historia de Praeliis emlékével. A XIII. századi skolasztika, valahányszor Aristoteles tekintélyére hivatkozik valamely tétellel kapcsolatban, az „ut dicit Philosophus“ formulát használja. Ő a filozófus e kor számára. Talán ilyen értelemben használja már

1929: 109—132, 1930: 11—21, 128—154, 1931: 21—30, 1932: 1—42. — G. Paré, A. Brunet, P. Tremblay: *La Renaissance du XIIe siècle*. Paris—Ottawa 1933, 153. — Matthieu de Vendôme ajánlja, hogy a költők tanulják meg kívülről a leírás-mintákat, nehogy egyéni ízű fordulatokat keverjenek műveikbe (Faral, *Les arts poétiques*, 79). Helyesen jegyzi meg továbbá Perényi József, hogy az oklevélkészítés technikáját francia földön tanuló klerikusoknak a formulákat kívülről kellett megtanulniok. Tankönyveket és mintagyűjteményeket használtak ugyan, de éppen azzal a céllal, hogy a formulákat kívülről is megtanulhassák. És igen találoan tapint rá az általunk vázolt stílussajátságok eredetére is: „mikor Anonymus átvész egyes fordulatokat Dares Phrygius művéből, azt nem tudatosan teszi, hanem tanulmányainak eredményeként került az oda. Az olvasott auctor, melyből az érdekesebb fordulatokat kívülről tanulták meg, átadja stílusát a tanulónak, ki ezután azt mint saját stílusának integráns részét fogja használni“ (*A francia iskolák hatása a m. okleveles gyakorlat kialakulására*. Budapest, 1938, 33, 65).

⁵⁴ Perényi J.: *A francia iskolák*, 66.

⁵⁵ Néhány ilyen kéziratot felsoroltam P. mester franciaországi olvasmányai c. tanulmányomban, *Magarságtudomány* 1942, 23.

Anonymus is ezt a formulát, de kijavítja *quidam philosophus*-ra, nyilván a kevéssé aristotelikus magyar főnemesség számára. Anonymus 8. fejezete is nyomra kell hogy vezesse majd azt, akinek sikerülni fog a párizsi iskolák artes sermocinandi-iben rendet teremteni. Ez a részlet éppen olyan lokalizálási lehetőségeket nyújt, mint az elemzett Dares-formulák. Ha Matthieu de Vendôme alapján szabad következtetnünk valamire, akkor az *apostrophatio* bizonyos fajtájáról azt kell tartanunk, hogy ezeket Orléansban nem tanították, mert inkább a theologiai tanulmányokkal összefüggő szónokképzés körébe vágta. Itt is tehát Párizsra kell gondolnunk. Matthieu például nem foglalkozik a *conduplicatio*-val, míg az egyházi szellemű Geoffroi de Vinsauf részletesen beszámol róla s a következő típusú formulát is mintául ajánlja:

*Nonne fugis lucem, faex et contagio vitae,
Nonne fugis?*⁵⁶

Ilyesmi maradhatott Anonymus fülében, azok után ítélve, hogy a *Historia de Praeliis*-ből vett részleteket a következő, valóban szónoki iskolára mutató mondatokkal töltdje meg: „*Nonne Darium regem Persarum Scithici in fugam converterunt... Aut nonne Cyrum regem Persarum Scithici... Aut nonne Magnum Alexandrum... Scithici turpiter fugaverunt?*“ Míg a Daresből vett portrék esetében Anonymus a Roman de Troie arcképeire emlékeztető régibb gyakorlatot folytatja s még nem a spekulatív irányba hajló Matthieu de Vendôme elméletének híve, azaz önértékű portrékat ad és nem az író effektív állásfoglalását akarja illusztrálni — (*Etenim contemplandus est non effectus sermonis, sed affectus sermocinantis* — írja Matthieu de Vendôme a portré-leírásról) — addig az *exclamatio* bizonyos használatában úgy látszik már a XII. században rendkívül népszerű *Rhetorica ad Herennium*-nak inkább a szónokképzésben semmint az ars poeticában érvényesített előírását követi: „*Exclamatio est quae conficit significationem doloris aut indignationis alicujus per hominis, aut urbis, aut loci, aut rei cuiuspiam compellationem*“, majd hozzáteszi, hogy akkor használják, amidőn „*rei magnitudo postulare videbitur*“, vagyis amidőn a téma fenkölt jellege megköveteli.⁵⁷

A középkor teoretikusai, Faral szerint, nem értették meg a *rei magnitudo* kifejezést s úgy értelmezték, mintha a téma bő kidolgozását jelölné. Érdekes, hogy az orléansi Matthieu de Vendôme még nem említi ezt az inkább a szónoklattan körébe vágó fogást, melyet viszont a nála spekulatívabb teoretikusok részletesen kidolgoztak. A magyar Anonymus viszont igen jól érti a *Rhetorica ad Herennium* előírását s valóban ott használja a *dolor* és az *indignatio* formuláját, ahol a téma fenkölt volta megköveteli. A *Gesta Hungarorum* 39. fejezetében, amidőn Árpád döntő csatájára készül Zalán ellen, a magyar krónikás ismét előveszi a *Historia de Praeliis* formuláit s azokat saját kiegészítő szövegével vezeti be és mintegy magyarázza: „*Dux vero Arpad cujus adjutor erat deus omnium, armis indutus*

⁵⁶ E. Faral: *Les arts poétiques*, 276.

⁵⁷ Idézi E. Faral: *Les arts poétiques*, 71.

ordinata acie (*rei magnitudo*) fusis lacrimis (*dolor*) deum orans (*rei magnitudo*) suos confortans milites dicens: O Scithici, qui per superbiam Bulgarorum a castro Hungu vocati estis Hungarii (*indignatio*), nolite oblivisci...“ Meggyőződés, hogy ilyen stílári formulák beható elemzése és elsősorban, természetesen, az egyelőre még alig feltárt párizsi és orléansi anyag ismerete vezethet bennünket nemcsak Anonymus, hanem az egész árpádkori magyar litteratura problémáinak megoldásához.

S talán nem járunk messze az igazságtól akkor sem, ha a Nagy Sándor-regényt mint témát a társadalmi és politikai viszonyok alapján is a párizsi iskolára lokalizáljuk. A Trója-történettel szemben, amely a sokféle hősök egybefonódó történetét adja s így nem csoda, hogy tárgyánál fogva is éppen az erősen humanista jellegű Orléans iskoláiban volt népszerű, a Nagy Sándor-regény az egyetlen hős történetét adja, azét a hőst, aki a barbár tömeggel szemben a kisebbség minőségi elvének szerez érvényt. Az Egyház által támogatott fiatal francia monarchiának bizonyára kedves lehetett ez az olvasmány s az Egyház is nehezen találhatott kifogásolni valót benne, hiszen Nagy Sándor úgy élt a köztudatban, mint a *vanitatum vanitas* illusztrációja, a hódító hős, akinek hatalmas birodalmából csak a saját sírdombja maradt meg. Mindenestre érdekes találkozás, hogy a *Chanson d'Aspremont*, amely a Párizs-környéki király-eposzok családjába tartozik, jól ismeri Nagy Sándor történetét, sőt már az úgy látszik ikánonná vált orléansi portrét is használja s a virrasztó lovagok jellegzetes képét is élénk állítja. Ezt az Anonymus krónikájában váratlanul felbukkanó kis tablót éppen a döntő csatát bevezető buzdító beszéd előtt találjuk:

Anonymus c. 39:

... neuter eorum dormire per totam noctem ausus fuit, sed equos sellatos in manibus tenendo pernoctaverunt.

Chanson d'Aspremont 4577—4578:

Li alqant tienne lor cevax par le frain
Et tote nuë l'espee en l'autre main.

Ebben a részletben a Gesta Hungarorumnak azonban a régi magyar krónika nyomai is föllelhetők. A Budai és a Képes krónika szövege egybehangzóan közli e részletet Szent László története kapcsán: „Nocte vero insequenti dextrarios suos per habenas in manibus suis tenentes ortum solis praestolabantur“. Majd Szent László „ordinatis agminibus suis“ előrelövegol, majd észreveszi, hogy az ellenség megfutott és — (az itt következő rész csak a Képes krónika interpolált szövegében található meg) — „Cumque Ladizlaus se armaret, in terram se prostravit et omnipotentis Dei clementiam postulavit...“⁵⁸ Az epikai kép hasonlósága az anonymusi részlettel szembeeszkö. A későbbi két krónikában való jelenléte azonban azt bizonyítja, hogy már az Anonymus előtti forrásban is benne volt. A kép kiegészítő részlete, mindazonáltal, csak a Képes krónika interpolációjában bukkan fel s így Madzsar Imrével együtt azt a nézetet kell magunkévá tennünk, amely szerint II. Géza krónikása alakította át ezt a részletet.

⁵⁸ *Scriptores Rer. Hung.* I, 388—389.

szabályos epikai képsorozattá.⁵⁹ II. Gézának a francia urakkodóval való kapcsolatai alapján valószínűnek kell tartanunk a magyar krónikás jártasságát a *chanson de geste*-ek világában. Így tehát bizonyos francia fordulatok a hazai forráson keresztül is eljuthattak Anonymushoz.

A másodkézből vett formulák száma azonban igen gyér a *Gesta Hungarorum*-ban. A hasonlatok közül, amelyekkel mindössze nyolc ízben él a királyi jegyző, csupán kettő származik hazai forrásából:

Budai és Képes krónika c. 102:

Capita quippe Cumanorum noviter rassa, tamquam cucurbitas ad maturitatem nondum bene perductas, gladium ictibus disciderunt.

c. 125:

Bissenii fugierunt a facie Salomonis, sicut fluit cera a facie ignis...

Anonymus c. 8:

et tonsa capita Cumanorum Almi ducis milites mactabant tanquam crudas cucurbitas.

c. 44:

sed omnis exercitus ejus liquefacti tamquam cera a facie ignis...

Két hasonlatának ismeretlen a provenienciája: „equitando quasi bravium accipere volentes”,⁶⁰ valamint: „gaudebant de effusione humani sanguinis sicut sanguissuga” (c. 16. és 44.). A többi négy hasonlat, amelyet Anonymus használ, mint látjuk, igen korlátozott mértékben, akárcsak a korabeli költői gyakorlat, a *Historia de Praeliis*-ből való: ,

c. 8: Ergo nolite turbare de multitudine Ruthenorum et Cumanorum, qui assimulantur nostris canibus.

c. 39: Unde strenue et fortiter pugnemus contra Graecos et Bulgaros, qui assimulantur nostris feminis.

c. 44: et inimici eorum cadebant ante eos, sicut manipuli post messoros.

c. 55: Tucsun... comam habebat, ut leo...

Orléans nem kedveli a hasonlatokat. A Biblia nyelvére állandóan visszanyúló theologiai oktatás azonban igen. Matthieu de Vendôme húzódozik tőlük s az orléansi iskola költő-tanítványai mindenütt kihagyják, ahol irodalmi mintájuk ilyesmit használt.⁶¹

Az Anonymus használta poétikai fogások közül természetesen olyanok is vannak, amelyek általánosan elterjedtek s valamennyi iskola közös kincsét alkotják. Ilyen például az *interpretatio* egyik igen gyakori formája, az *etymologia*, amely Anonymusnál igen nagy szerepet játszik. A *prosopopea*, vagy *fictio personarum*, *conformatio*, *deformatio*, illetve *effiguratio* néven ismert fogás, amely nem egyéb, mint holt lények, vagy élettelen tárgyak beszédének visszaadása, Árpád és Álmos fentebb elemzett beszé-

⁵⁹ A II. Géza-korabeli Névtelen. Ért. a törttud. köréből XXIV—II. sz. Budapest, 1926, 7—8. — Madzsar ehhez a részlethez csatolja az interpolátornak egy jóval hátrább előforduló kitételét: „Haec dicens lacrimabatur...”, amelynek azonban semmi köze sincs az idézett részletekhez s így nem tartozhatik az Anonymusnál nyilvánvaló poétikai képsorozatba.

⁶⁰ E hasonlatot valószínűleg maga képezi Szent Pál (I. Cor. 9, 24) egyik kitételének mintájára: „Nescitis quod ii qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed unus accipit bravium?” (V. ö. Script. Rer. Hung. I, 56).

⁶¹ E. Faral: *Les arts poétiques*, 69—70.

dében jelenik meg Anonymusnál. A *digressio*, amelynek egyik változata abban áll, hogy a középkori szerző mielőtt elbeszelné például azt, hogy a fáradt Akteon hogyan ül le a forrás mellé, előbb leírja magát a forrást, vagy amidőn a szerelmesek válását akarja elbeszélni, előbb a tavaszt írja le. Ez a fogás a költészetben gyakran egybeolvad a tájleírással s olyasmis is gyakran előfordul, hogy a költők a leírás végén megemlítik, hogy „most azonban ideje visszatérni a tárgyra“. Anonymus Scythia-leírását illetően sem elég, ha Sevillei Isidorusra mint előképre hivatkozunk, hanem ennek a formának korabeli iskolai gyökereit is ki kell kutatni. Nem véletlen, hogy a Scythia-leírásban használja a „Quid plura! Iter historiae teneamus“ formulát. Az *affirmatio post negationem* szintén előfordul a magyar krónikásnál: „non superbe, sed humiliter“ (c. 14.), akárcsak az *ars poetica* teoretikusainál: „Ista senectutis non est gena, sed juvenilis“, vagy a francia nyelvű irodalomban:

N'est pas chetis ne recreüs
Ainz est et granz et parcreüs. (Songe d'Enfer 131—132)

Qui n'est de pechiés nes ne mondes
Ains est mout et souillés et ors. (Voie de Paradis 484—485.)⁶²

Megállapítható tehát a magyar krónikásról, hogy az 1160—1170 körüli irodalmi divat forrásánál járt s csakúgy mint oklevélíróink, akik a legújabb betűformákat és stílussajátságokat késedelem nélkül, franciaországi megjelenésükkel egyidőben már meghonosították Magyarországon,⁶³ Anonymus is az elsővonalbeli irodalom fészkeben időzött. Ismeri a trójai történetet, csakúgy mint Nagy Sándor históriáját s a francia írók, akik a XII. századi renaissance izlését diktálták, sem ismerték meg előbb e témákat, mint a magyar krónikás. Mégis, mintha Anonymus nem mert volna az első vonalban maradni. Csak stílusfordulatot vett át franciaországi mintáiból, meseanyagot nem. A trójai származás mondáját például, a század klasszicizmusának ezt a rendkívül vonzó témáját, nem merte kapcsolatba hozni a magyarsággal. Az északfrancia és brit renaissance költői és tudósai magukat az antik Hellász és Róma örököseinek tartották. Anonymus rusztikus egyszerűsége a trójai származás helyett a régibb krónikák Jáfet-genealogiáját választotta.

Stílusában is az *ars poetica* másodrendű formuláit használja, az úgynevezett könnyű díszítést. A magasabb, úgynevezett nehéz díszítés (*modus gravis, difficultas ornata, ornatus difficilis*),⁶⁴ amely tropusok használatában nyilvánul, amidőn a szavak eredeti jelentésüktől elütő értelemben használatnak, Anonymus előtt ismeretlen, hacsak az 55. fejezet *felix Hungarorum embola* kitételét, melyet Pais Dezső így ad vissza: „szerencsés a magyarok nyeresége“, nem soroljuk a tropusok közé. A metafora, az

⁶² A három utóbbi példát E. Faral idézi: *Les arts poétiques*, 85.

⁶³ V. ö. Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség feljúlása korából*. Budapest, 1921.

⁶⁴ E. Faral: *Les Arts poétiques*, 89—90.

antitézis, az allegória és válfajai, valamint a többi nehéz és mesterkélt fogás süket fülekre talált a királyi notariusnál. Lehet azonban, sőt nagyon valószínű, hogy a tropusokat azért kerüli, mert történetet ír és nem a fantáziairodalmat óhajtja szolgálni. Ilyen szemszögből nézve a problémát, Anonymus krónikája becses adalék a XII. századi európai történetírói iskola ismeretéhez, amelyről az imént vázolt technikai megoldásokon kívül jóformán semmit sem tudunk.

Orthonosan mozog azonban a magyar krónikás a *sermo levis, ornata facilis* és *ornatus facilis* nevekkel jelölt retorikai formulák közt. A könnyű díszítés fajtái egyrészt a *rhetorici colores* (szófigurák és gondolatfigurák), másrészt az úgynevezett *determinatio*.⁶⁵ A „retorikai színek” leghasználatosabb válfaja az *annominatio*. Ez a figura nem egyéb, mint hasonló hangzású, de eredet szempontjából különböző szavak együttes használata, avégből, hogy szójátékot adjanak, vagy — s ez a legegyszerűbb változata — ugyanannak a szónak vagy származékának ismétlése, az ismétléskor raggal vagy képzővel. Az egyszerű *repetition* kívül (*facere* tamen aggressus sum, quae *facere* jussisti, Prol.) Anonymus a francia közép-kornak ezt a legegyszerűbb és leggyakoribb stiláris fogását kedveli. Közismert alkalmazása a *mālum* (alma) — *mālum* (rossz) szójáték annak illusztrálására, hogy az alma okozta az ősbűnt, vagy a latin *amare*, *amarus* és *mare* szavak francia származékaiból összeállított szójáték: „*amer, l’amer, la mer*” a Tristan-regényben és annak nyomán egyéb középkori művekben.⁶⁶

Anonymus az *annominatiot* tizenkilenc ízben használja:

1. quare vocatur Almus primus dux Hungariae, a quo reges Hungarorum originem duxerunt. (Prol.)

2. vel quot regna et reges sibi subjugaverunt. (Prol.)

3. Et si tam nobilissima gens Hungariae primordia suae generationis... (Prol.)

4. quia exordium genealogiae regum suorum et nobilium habet, de quibus regibus sit laus et honor regi aeterno et sanctae Mariae matri ejus, per gratiam cujus reges Hungariae et nobiles regnum habeant. (Prol.)

5. sanguis nocentis fuderetur, sicut sanguis eorum fuit fusus in iuramento (c. 6).

6. Et jure terra Pannoniae pascua Romanorum esse dicebatur, nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungariae (c. 9).

7. munera non numerata (c. 10).

8. et alia munera non numerata tam duci quam suis primatibus praesentavit (c. 11).

9. cum muneribus non numeratis (c. 12).

10. Dux autem Arpad audita legatione Salani superbi ducis non superbe, sed humiliter ei respondit (c. 14).

11. cum praedictum parvum fluvium transirent quasi laeti..., tunc... Ketel... vix a leto liberatus est (c. 15).

12. Dicite Arpadio duci Hungariae, domino vestro, debitores sumus ei ut amicus amico in omnibus, quae ei necessaria sunt (c. 20).⁶⁷

13. fidem cum iuramento firmaverunt et a die illo locus ille nuncupatus est Esculeu eo, quod ibi iuraverunt (c. 27).

⁶⁵ E. Faral: *Les Arts poétiques*, 91—92.

⁶⁶ E. Faral, id. mű 93—97.

⁶⁷ Ugyanez a szerkezet a Halotti Beszéd latinjában is előfordul, szintén annominációval: Debitores sumus, fratres, ut homo hominem, mortalis mortalem sepeliatur...“

14. Dux Arpad... donavit accepto juramento *infidelium* terras in diversis locis praedictis *infidelibus* de partibus Nytriae ductis, ut ne aliquando *infideliores* facti repatriando nocerent sibi *fidelibus* in confinio Nitriae habitantibus (c. 37).

15. Missi vero eorum ducem Arpad in silva Turobag *arpalice* ambulanti inveniunt (c. 49).

16. Et successit ei filius suus Zulta *similis* patri moribus, *dissimilis* natura (c. 53).

17. Et quamvis erant *victi*, tamen *victores* suos fortius et *victoriosius* vicerunt et gravissima caede prostraverunt (c. 55).

18. Felix igitur Hungarorum embola multa periculorum experientia jam securior et *exercitior* de ipsa continua *exercitatione* praeliorum viribus et potestate praestantior totam Bavariam... (c. 55).

19. Et dum beatus rex Stephanus verba *vitae* praedicaret et Hungaros baptizaret, tunc Thonuzoba in fide vanus noluit esse Christianus, sed cum uxore *vivus* ad portum Obad est sepultus, ut ne baptizando ipse et uxor sua *viverent* cum Christo in aeternum, sed Vrcun filius suus Christianus factus *vivit* cum Christo in perpetuum (c. 57).

A determinatioval a Gesta Hungarorumban csak egy ízben találkozunk. Ez a retorikai figura csupán egyszerű magyarázó bővítés, például: *explicat ut Plato*, ez azonban még nem számít díszítésnek. Díszítés csak akkor lesz belőle, hogyha szójátékszerűen halmozzák, például: *explicat ut Plato, implicat ut Aristoteles, simulat ut Crassus, dissimulat ut Caesar*.⁶⁸ Anonymus a 20. fejezetben ad hasonlót: „Hoc etiam indigne tulimus, quod Salanus dux ei concessit maximam terram *aut propter amorem, ut dicitur, aut propter timorem, quod negatur*“.

A szójátékok közül Anonymus egyet (*similis-dissimilis*) a Dares-regényből, egyet (*laeti-leto*) valószínűleg a Geoffrey-krónikából,⁶⁹ egyet pedig (*debitores sumus*...) a liturgikus szövegekből vesz át. A retorikai díszítés fő forrását a XII. században szintén Orléansban kell keresnünk. Étienne de Tournai, a párizsi Sainte-Geneviève apátja, aki személyesen számol be a magyar királynak a nyolcvanas évek elején a vezetése alatt álló intézmény magyar klerikusairól, 1176 előtt az orléansi Sainte-Euverte apátja volt s innen került a párizsi Sainte-Geneviève élére. Ha levelében Adorján, Bethlehem, Jakab és Mihály mellett Pétert is említene, a mi problémáink is kevésbé volnának bonyolultak. Étienne azonban mit sem tud Petrusról s később, tournai-i püspök korában szánja-bánja ifjúsága vétkeit, az orléansi pogány studiumokat. Őt is az Egyház keze szolgáltatta el Orléansból.⁷⁰

Közelebből a párizsi iskolák felé mutat azonban Anonymus racionalizmusa. Módszere, amelynek révén a mondák szimbolizmusát reális eseményekké párologtatja, vagy az a különös attitűd, amelyet a renaissance antik romkultuszával szemben vesz föl, mintha Abélard és a dialektikusok irányára emlékeztetne. Ezen a téren azonban az érintkező pontokat nem sikerült kitapintanunk. A magyar krónikás kettős arculatát, az epikus és a notarius, az esztetikum és a praktikum e különös vegyülékét a Gesta Hungarorum filológiai taglalásán keresztül tudjuk csak bemutatni.

⁶⁸ E. Faral: id. mű, 97.

⁶⁹ V. ö. Fest S., EPhK. 1935, 173–174.

⁷⁰ G. Paré, A. Brunet, P. Tremblay: *La Renaissance du XIIe siècle*, 173, 179.

A középkor szellemi élete kettős kötöttségtől terhelt futja be a maga pályáját. Lépten-nyomon visszatekint a kétarcú anyaföldre, amelyből vétetett: az antik világra és a keresztény hitre. A régibb kutatók csupán a vallást ismerték el a középkor állandó alapszövetéül, az antik elem jelenlétét csak helyenként vették észre, bizonyos periodikus ismétlődésekben. Így alakult ki a tudományos közvéleményben a középkori renaissance fogalma, a Karolingok, az Ottók és a kezdődő gotika időszakával kapcsolatban. Tetszetősen megrajzolt hullám-elméleti formájában vonult be a történetírásba ez a korszakfelosztás, amely a középkor teológiai kötöttségét, transzcendens beállítottságát s az irracionális felé forduló évszázadai közé az immanentia és a racionalizmus átmeneti korszakait iktatta. Amott a Vulgata és az egyházatyák érzelmi színezetű, meleg, s inkább a lírizmusnak mintsem a cicerói grammatikának engedelmessé nyelve, emitt viszont a humanista, aki, ha lírikus, Ovidiust utánozza, ha bukolikus formák vonzzák: Vergilius pásztori költőjét ölti magára s ha történelmet ír, Livius és Suetonius tollaival ékeskedik. Ezt a hullám-elméletet, amely szerint a nagy renaissance-mozgalmat kisebb renaissance-ok előzték meg, általában elfogadta a történettudomány s szép formában és igen sok eredeti szemponttal gazdagítva egy magyar tudós is magáévá tette.¹

Ezzel a szemléleti móddal párhuzamosan egy másik felfogás alakult ki s a korszakhatárokat más módon kezdte megvonni. Kiderült többek közt, hogy a XII. századtól kezdve irodalom és művészet folyamatosan halad a nagy renaissance felé s abba egyenesen beletorkollik. A XI. és a XII. század között jóval mélyebb a szakadék, mint a XII. és a XVI. század között.² Renaissance és transzcendencia úgy tűnnek föl a kutatás legújabb eredményeiben, mint egymás mellett élő, egymással felelős és nem mint egymást felváltó áramlatok. Sajnos, a XII. század előtti időszakra vonatkozó kutatások alig tudnak még egységes képet adni a szellemi életről s így lehetséges, hogy a középkor két fele közti mély szakadék is csupán jelenlegi tudatlanságunk eredménye. Könnyen kiderülhet majd, hogy az ókortól fogva folyamatos átmenetnek vagyunk tanúi mind a mai napig.

A középkori történetírás egyenesen amellett bizonyít, hogy antik és keresztény nemcsak egymást váltogatják, s hol emez, hol amaz kerül túlsúlyba, hanem állandóan jelen vannak, valóságos harcot vívnak egymással. Ez a műfaj áll legközelebb a társadalomhoz s a középkor történetírását

¹ Váczy Péter: *A középkor története* (Magyar Szemle Egyetemes Története), Budapest, é. n.

² Ker: *Epic and Romance. Essays on Mediaeval Literature*. London 1922, 322 s. köv. ezt a nézetét vallja s a XII. századot a nagy renaissance-nál jelentősebbnek tartja. Hasonlóan folyamatos átmenetet lát G. Weise: *Das Schlagwort vom gotischen Menschen*. Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung 7 (1931) 418 s. köv. — U. az: *Die geistige Welt der Gotik und ihre Bedeutung für Italien*. Halle-Saale, 1939, 132.

vizsgálva nehezen zárkozhatunk el ama nézet elől, amely szerint a végső okokat a társadalom életműködésében kell keresnünk.

A műformák felől nézve a fejlődést, feltűnő, hogy a historizáló irodalom a középkorban szinte zökkenő nélkül menti át az antik panegirikus műfajokat a hagiografikus legendába, az annalest a krónikás évkönyvbe, a liviusi-tacitusi epikus történetírást a *historia* vagy *gesta* vagy *res gestae* címekkel jelölt művekbe. Formák tekintetében a középkor újítása nem minőségi, hanem mennyiségi jellegű: a krónikás évkönyv, amely az antik Rómában elhanyagolt és másodlagos műfaj, itt az előtérbe szökik s az egész történetírás tengelyébe áll. Szellem, tartalom és atmoszféra tekintetében azonban már lényegbevágó a középkor újítása. Tudjuk, hogy az ókor csak nemzeti történetírást ismert, az imperiumot mint egy és oszthatatlan nemzetet ábrázolta s a barbárságot mint autonom közösséget kirekesztette vizsgálódási köréből. Nem véletlen, hogy a germánságot mint fenyegető árnyat s egyben — nem minden nosztalgia nélkül — mint ártatlan idillt ábrázoló Tacitus egyéb tekintetben, stílus és világfelfogás dolgában is, hatalmas kanyarodót jelent az antik historiográfia életútján.

A középkor már egyetemes történetet ír, szemben az ókor nemzeti történetíráásával. Így hirdeti a tudomány, és ezt a tételt Krisztus és a próféták tanításaiból származtatja: mindnyájan egy atyának gyermekei vagyunk, „ubi non est gentilis et Judaeus, circumcisio et praeputium, Barbarus et Scythia, servus et liber, sed omnia et in omnibus Christus“. Mitévők legyünk azonban a középkor gazdag nemzet-történeti termésével, amely az évkönyvszerű világkrónikával szemben az antik epikus hagyományból táplálkozik? Hová helyezzük a Cassiodorus óta a kelta Gildas, a gallo-római Grégoire de Tours, az itáliai Paulus Diaconus, a szász Widukind, a cseh Cosmas, az angol Malmesbury, a breton Geoffrey és a magyar Anonymus művében jelentkező nemzeti történetírást? S ha valóban antik műforma felújítását jelenti a nemzettörténet, miért éppen a karoling renaissance és a XII. századi renaissance idegenkedik tőle Nyugat-Európában?

Nehéz ezekre a kérdésekre feleletet adnunk. A nemzeti történetírás ugyanis sohasem szünetel a középkorban. Az történik csupán, hogy bizonyos alkalmakkor, az említett renaissance-ok korában, régi művek újramásolása pótolja az eredeti alkotást. A kézirati tradíció tehát folyamatos s a középkor esetében, tekintve, hogy az eredetiség fogalma is más jellegű, mint napjainkban, az újként megjelenő eredeti művet az irodalomszemlélet és az irodalmi értékelés területén szorosabb kapcsolatba kell hozni az újra-másolással s a középkorban oly gyakori megtoldásokkal. A magyarországi *Gesta Ungarorum* és *Gesta Hungarorum* esetében különösen vonzó feladat lenne a históriai írás folyamatosságát ilyen alapon is megvizsgálni, azok után, hogy a forráskritika ezen a területen valóban példás munkát végzett s további értékes eredmények várhatók tőle.³

³ A magyar gesta irodalmi folytonosságára igen termékenyek Pais Dezső (Irod. tört. Közl. 1925, 272) és Horváth János (*A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest, 1931, 34—35) szempontjai. Pais Dezső idevágó sorait hátrább idézem.

Egyfelől a szigorú időrendbe kényszerített krónikás évkönyv, másfelől a táj, nép és királyi udvar összefüggéseinek, tehát horizontális szempontoknak engedelmeskedő *historia* vagy *gesta* problémáit inkább a társadalmon, Egyház és Állam, hűbériség és közjog, kolostor és udvar kettősségén keresztül tudjuk felvázolni. A krisztusi tantétel értelmében valóban egy Atyának gyermekei vagyunk mindnyájan, a középkori Egyház azonban e tételen túlhalad s csupán az Isten előtti egyenlőséget hirdeti. Oly egyenlőséget tehát, amely a másvilágon fog megvalósulni. Hiszen a földi élet nem végcélja az embernek, itt, az evilágon meg kell tehát maradnia mindenkinek abban a társadalmi állapotban, amelybe beleszületett. Az Egyház csak ilyenképpen tudja a hívek lelkületét a transzcendencia irányába terelni. A fennálló társadalmi rend kérlelheteretlen öre a középkorban, helyesli, hogy vannak földesurak és vannak jobbágyságok s a nagybirtokrendszer éber fenntartójaként jár el. A profit-szerzést, a kamatra adott kölcsönt, az uzsorát is a dogma tisztasága érdekében ostromozzák a zsinatok. A kereskedelem szükségképpen liberalizmushoz és felekezeti toleranciához vezetne. Ezen a ponton lehet megragadni a katolicizmus és a feudalizmus szerves összetartozásának kérdését, amint ezt a korszak egyik jeles történésze, H. Pirenne tette.⁴

A munka tehát ne a meggazdagodást szolgálja. Arra legyen jó csupán, hogy az ember éppen hogy fenntarthassa magát abban a társadalmi osztályban, amelynek tagjaként született. Hiszen végcélja nem a földi élet, hanem a halál utáni örök boldogság. A szegénység tehát isteni eredetű, az égi gondviselés adománya.

A történeti tudatnak az ilyen módon megalkotott transzcendens eszmét kell támogatnia. A krónikás évkönyv korszakfelosztása vagy a Nabukodonozor álmában szereplő négy birodalom, vagy az Augustinus-féle hat világkorszak sémáját követi. Amidőn Dániel próféta Nabukodonozor álmát megfejti, Isten örök birodalmának eljöveteletét optimista derűvel jövendöli: „In diebus autem regnorum illorum suscitabit Deus caeli regnum quod in aeternum non dissipabitur, et regnum ejus alteri populo non tradetur; comminuet autem et consumet universa regna haec, et ipsum stabit in aeternum“ (Dan. 2. 44.). — Az augustinusi hat világkorszak a teremtéstől kezdődően a Biblia nagy periódusainak sorrendjében valósul meg. A hatodik korszak Krisztus születésekor veszi kezdetét s az utolsó ítélettel zárul. Ime a jellegzetes korszakfelosztás középkori sémája:

Prima aetas mundi ab Adam usque ad Noe.

Secunda a Noe usque ad Abraham.

Tertia ab Abraham usque ad David.

Quarta a David usque ad Danielelem.

Quinta a Daniele ad Johannem Baptistam.

Sexta a Johanne usque ad iudicium, in quo dominus noster Jesus Christus venit iudicare vivos ac mortuos et saeculum per ignem.

Ebben a sémában pillanthatjuk meg azt, ami a legfontosabb mozzanat a krónikás irodalom eszme- és formatörténésze számára. A középkori

⁴ L. 2. fejezetünk 2. jegyzetét.

szertetes abban az állandó tudatban rója a sorokat, hogy az éra, amelyben benne él, a világ utolsó érája. Egész lelkivilága a nyitva hagyott, de bármely pillanatban lezárható kronológia irányába terelődik, egyedül az időrend vertikális tengelyében látja a világot. A csupasz évszámokra aggagtott évkönyvi forma így válik jellegzetes műfajává az egyházi történet-szemléletnek.

Az évkönyv szelleme rányomja ugyan bélyegét az egész középkori történetírára, egyházi-kolostori eredetéhez azonban mindvégig hű marad. A Karolingok nagyszabású nemzeti tárgyu és udvari eredetű évkönyv-irodalma is szerzetesek műve. Mindenütt, ahol az *anno dominicae incarnationis* szoloszmáját halljuk, kolostori eredettel vagy kapcsolattal kell számolnunk. A történelem pesszimista értelmezése is kolostori hagyomány s logikusan következik a hat világkorszak augustinusi tételéből. Öreg és esendő a világ, elérkezett a végéhez. Ezt a formulát, a vertikális szemlélet formuláját, már igen korán átszínezi a nemzeti történetírás optimizmusa.

A nacionális történetírásban is gyakoriak az évkönyv-forma beütései, az írói élmény és a perspektíva azonban látszólag merő ellentéte az annalistának. A római birodalom területén újonnan megtelepedett barbárok — gótok, longobardok, frankok — elevenítik föl ezt a római műformát, a frissen megtértek buzgalma sarkallja őket: jogfolytonosságukat akarják igazolni az imperium területén s római pózt öltenek. A térbeli elhelyezkedés a főélményük, mint Anonymus honfoglalóinak. Így került a föld, az anyaföld, a haza és az őshaza az előtérbe: Cassiodorus óta csaknem kivétel nélkül ilyesmit kapunk bevezető fejezetként a nemzettörténetek élén. Antik és bibliai emlékképek, bukolikus motívumok és a tejjel-mézzel folyó Kánaán képzete járulnak hozzá a külön műfajként kezelhető haza- vagy őshaza-leírásokhoz. Saját hazáját írja le a historikus akkor, ha eleven antik hagyományt talál, vagy ha még a római éra levegőjében él, mint például Sevillai Isidorus a „*Laus Spaniae*“ árkádiai tájképeiben, vagy pedig ha antik műveltsége, éppen a horizontális síkon, a természettudomány területén, jóval meghaladja kortársait. Ilyen jelenséggel állunk szemben a prágai Cosmas esetében. Ama igen kevés középkori író közé tartozik, aki Lucretiust ismeri. Az epikureista Lucretius, akinek mechanikus materializmusát a felvilágosodás fogja majd filozófiai kalauzául használni, váratlanul jelenik meg Cosmas Pragensis (†1125) művében, mint a transzcendencia gyökeres áttörése. Az a tény, hogy ilyen eszmei tartalommal átítatott író is visszaesik helyenként az *anno dominicae incarnationis* stílusába, már-már úgy hat, mintha a hagyományoknak megalkuvón tett engedmény lenne, vagy a mások által elmondottnak gépies lejegyzése. Mintha a főhangsúly most már az evilág felett érzett életörömről esnék, az önértékű *civitas terrena*-ra.

Ne tévesszen meg bennünket a középkori táj térben való dimenzionáltsága az utána következő kötött időrenddel szemben. A hazaleírás az időrend élén helyezkedik el, a kezdet kezdetét kell látnunk benne és nem a modern históriai műforma földrajzi jellegű bevezető fejezetének őst. Nem nehéz kimutatni, hogy a táj szervesen hozzátartozik a rá következő

történethez. A magyar Anonymusnál igen világos ez az egység. A királyi jegyző állandóan letér a tájról és mesélni kezd s helyenként maga sem tudja eldönteni, vajjon most leírni vagy elbeszélni szándékozik. Különböző figyelmeztetőket használ („Quid plura! Iter historiae teneamus!“), mintha holmi szórakozottság ellen küzdene. Pedig egyedül a műfaj tisztaságáért küzd. A térbelit akarja elválasztani az időbelitől.

A haza-leírás azonos a *laudatio temporis acti*-val, helyesebben: ennek teljes képszerűsítése. „Jó volt a világ az ősök idejében“: ennek a bekezdő formulának a helyét foglalja el a tájkép. Ahol a távoli őshaza leírását kapjuk, ottan nyilvánvaló, hogy az évrendi perspektíva alárendeltje a tájleírás, de maga a sorrend is kellőképpen bizonyítja ezt. Tudomásom szerint soha egyetlen középkori krónikás sem próbálta meg a birtokba vett terület szépségét utólag magasztalni, vagy meséje közben bontani meg az idő dimenzióját idillikus tájképekkel. A magyar Anonymus, aki a vezéri dinasztia időrendbe szedett honfoglalását szemmel láthatóan később szerkesztett főnemesi birtokfoglalással vágja ketté, ez utóbbi részekben, noha egyedül a birtok térbeli fekvése és határai érdeklik, tudatosan leszűrkíti stílusát, nehogy a táj túlságosan kikíváncsozzék az idő távlatából.

A *laudatio temporis actual* való rokonságát az őshaza-leírás egyéb tekintetben is elárulja. Éppen az epikus történetek, főleg a középkor legművészebb históriái, vagy kizárólag vagy elsősorban a honfoglaló ősökkel foglalkoznak (Monmouth, Cosmas) s vagy egyáltalán nincsen szándékukban a saját koruk felé haladni, vagy pedig a régi történet epikáját hirtelen feladják és ugrásszerűen csapnak át az évkönyvformába.

Az egyházi kötöttség mindenütt érezhető. Élő vagy közeli uralkodóról vagy egyházfőről csak évkönyvformában vagy a hagiográfia szentesítette életrajz keretei között szabad írni. Nehezen képzelhető el, hogy Szent László krónikása abban a históriás formában írta volna meg élő uralkodója történetét, amely formát Hóman neki tulajdonította.⁵ S ezt a műformát még kevésbé használhatta, ha uralkodói eszménye valóban a „kegyes király“ volt... Anonymusnál is, krónikája végén, megcsillan az évkönyvek komor fénye. A pogány ősök egymásután halnak el: „anno dominice incarnationis 907 dux Arpad migravit de hoc saeculo“ (c. 52), „Bothond longo labore belli fatigatus miro modo infirmari coepit, ex luce migravit et sepultus est prope fluvium Vereucea“ (c. 56), „dux Zulta tertio anno regni filii sui de ergastulo corporis viam universae carnis egressus est“ (c. 57). A krónikás évkönyvek jellegzetes fordulatai ezek. S végül, a nosztalgikus derű, amellyel az élve-eltemetett Tonuzoba pársoros történetét színezi s amely utóbbi egyúttal jellegzetes berekesztése a pogány ősök amúgyis derűs történetének, a középkor „*laudatio temporis acti*“-jára üt. Ahogyan a XII. század francia templomainak homlokzatán az Öszövétség szelíd királyai fölé helyezte a szobrász az Apokalipszis félelmetes aggastyánjait s az utolsó ítélet fejedelmi pompában trónoló, kérlelhetetlen Krisztusát, vagy ahogyan a gotikus kapuk jámbor prófétái és mártírjai mellett elhaladva

⁵ Hóman B.: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum*. Budapest, 1925, 103—105.

a belépő tekintetét a csupasz oszlopok fölfelé rántják a civitas terrena borzalmaival megrakott oszlopfők figuráira, majd még följebb, előre, a szentély megvilágított, anyagtalan apszisára, ugyanígy terel magával a krónikás a túlvilág, a dantei örök Fény felé.

Látjuk tehát, hogy a transzcendencia könyörtelenül ráüti bélyegét a nemzettörténetre is. A táj nem önmagáért van. Isidorus Hispaniájának ugyanaz a rendeltetése mint Cosmas Boemiájának, Geoffrey of Monmouth Britanniájának, Anonymusunk Scythiájának.

Egy tekintetben éles a különbség: a nemzettörténet nem a kolostor műve. Királyi udvarok világi papjai, vagy világi életstílusú püspökei írják, rendszerint magas politikai poszton lévő egyéniségek! A karoling-udvar az antik póz ellenére sem alkot jelentős nemzettörténetet az imént vázolt műforma keretében. Évkönyv-formába kényszeríti a nemzettörténetet: az udvar kompromisszuma ez a kolostorral s e kompromisszum jellemző az egész németországi történetíráásra. A latin országok inkább az epikus jellegű *historia* vagy *gesta* műfaját művelik, az éles megkülönböztetés francia *gesta* és német krónika között azonban teljesen indokolatlan.⁶ A középkori francia történetírás csak annyiban művészibb a németnél, amennyiben a franciáknak minden alkotása artisztikusabb, modern történetírásuk is esszé-szerűbb.

Természetesen az immanentia valamilyen formában mégiscsak jelen van a nemzettörténetekben. Vonzó feladat lenne ennek arányait pontosan kimutatni az őshaza- és haza-leírások kapcsán. Udvari eredetük is kétségtelenül arra mutat, hogy a transzcendens világképnek már nem tiszta alakját őrzik. Társadalomtörténet, politikatörténet és formatörténet ezen a ponton is jól kiegészítenék egymást s az antik szellem továbbélésére, sűrűsödésére s ritkulására is fényt vethetnének.

A magyar történetírás a középkorban, egy-két apátsági évkönyvtől eltekintve, a királyi udvar terméke. Három motívum különbözteti meg Európa egész középkori termésétől: a *Gesta Ungarorum* összes későbbi derivátumával együtt az uralkodó dinasztia nagy politikai és társadalmi válságaiban lát napvilágot, még pedig a mediterrán világgal, közelebbről a francia szellemmel való közvetlen érintkezés révén s végül: kifejezetten epikus jellegű, őshaza-leírással az élen. Az évkönyvíró német Regino apátot, aki igen nagy tekintély a középkor folyamán, lenézően „krónikás évkönyv”-nek nevezi Szent László krónikása és adatait nyersanyagként kezeli. Politikai katalizmák, francia inspiráció és epikus szándék természetesen elsősorban a ránk maradt szövegekben mutathatók ki: Anonymusnál a főnemesi részesedés az uralomból, Kézainál a köznemesség „népfel-ség”-elmélete pontosan jelzik a nagy társadalmi harcot, de a kikövetkeztet-

⁶ Hóman helytelen felfogása volt ez. (*A Szent László-kori Gesta Ungarorum*, 106.) Jellemző, hogy a magyar ősgesta franciássága érdekében Reginót is franciának tartotta, holott Regino, a mellett, hogy német, a lehető legszárazabb annalista. V. ö. Györry J.: *Adalékok XI. századi krónikánkhoz*. EPHK. 1943, különnyomat, 3—4. Tudommal egyedül Pais Dezső látta helyesen: Magyar Anonymus, Budapest, 1926, 13: „a rajnai frank Regino”.

! -- Jelen történetek!

hető változatokban is nyomára akadunk. A Szent Istvánt követő trónviszályok és forradalmak utáni konszolidációt végrehajtó I. András krónikával igazolja uralmának jogosságát. II. Géza korában az uralkodó család léte forog kockán s a krónikás önkényesen megváltoztatja a dinasztia egész nemzedékrendjét: a pogány Vazult elejti mint ősapát, nehogy a fattyú Borisz, a trónkövetelő, az uralkodó ősenek pogány, azaz törvénytelen házasságára hivatkozhasseék.⁷ Ilyen irányú versengésnek mély társadalmi rúgói vannak s a krónika egész perspektíváját megváltoztatják. A *Gesta Ungarorum*, illetve *Gesta Hungarorum* folytonossága sajátosan magyar jelenség. Európa egyetlen uralkodói udvarában sem találjuk meg ezt a szorosan összefüggő irodalmi folyamatot, melyről Pais Dezső találoán állítja, hogy főalapja a szerzők és a közönség nagyrészének aulikus mivoltában keresendő. Innen van, Pais szerint, hogy a szerzők számolnak egymással, adatbeli vagy felfogásbeli kérdésekben vitába szállnak krónikáseleődeikkel. „E szerint egyik-másikban — folytatja Pais — megrezdül már az érzés, hogy munkája révén valami együtteshez tartozik; és a közösségnek, folytonosságnak ez a — ha nem is tudata, de — sejtelve, belejátszik tevékenysége irányításába is“.⁸

A franciákkal való kapcsolat már I. Andrásnál gyanítható, Szent Lászlónál kétségtelen, II. Géza krónikásának a Képes Krónika interpolált szövegeiből összeállítható műve pedig a chanson de geste-ek epikus fordulatainak valóságos kincstára.⁹ Anonymus és Kézai művében már az egész mediterrán terület tárgyi és formai elemeit kapjuk, olaszt, franciát, spanyolt.

A magyar irodalomtörténetírás atyja, Toldy Ferenc volt az első, aki a magyar krónikák őset a XI. század derekán, I. András király korában kereste.¹⁰ Röviddel Toldi Ferenc megállapításai után egy külföldi kutató hasonlóan vélekedett,¹¹ majd Domanovszky Sándor módszeresen vette vizsgálat alá az idevágó szövegeket. Megállapította többek közt, hogy a francia Albéric de Trois-Fontaines, aki krónikájában a magyar történelem igen sok eseményét adja vissza, *írott* magyarországi forrásból csak az 1047. évig terjedően merített. Vagyis Albéric kezéhez csak I. András trónralépéséig terjedő magyar krónika juthatott. Az 1047. év utáni magyar adatok Albéric művében nem hozhatók kapcsolatba a hazai krónikairodalommal.

Domanovszky külön nyomatékkal utal arra is, hogy Anonymus *Gesta Hungarorum*-ában hasonló kép tárul elénk. Az időrendben utolsó történeti

⁷ Váczy Péter mutatta ezt ki *A Vazul-hagyomány középkori kútforrásokban* (Levéltári Közl. 1940—1941, 304—338) című tanulmányában, amely a forráskritikai irodalom remeke.

⁸ Irod. tört. Közl. 1925, 272. — Pais Dezső, úgy látszik, ekkor még nem gondolt arra, hogy az irodalmi folytonosságot egyrészt a magyar uralkodó szinte korlátlan hatalmának köszönhetjük, másrészt pedig a krónikások egymással való vitái mögött, valamint a tárgyi eltérések és hamisítások, nem kevésbé a krónikából kitorolt beszámolóok háttérében nagyarányú társadalmi harcnak kell lennie.

⁹ V. ö. Madzsar Imre: *A II. Géza-korabeli Névtelen*. Ért. a tört.-tudományok köréből, XXIV. k., 11. sz. Budapest, 1926.

¹⁰ *Nemzeti történelmünk kezdetei*. 1873. (Összegyűjtött munkái VII, 238—240.)

¹¹ Zeissberg, Zschr. f. die österr. Gymnasien, 1875, 491—511.

adat, melyre Anonymus céloz, I. Andrásra vonatkozik, aki „félta a német császár bejövételétől“, s ezt olyan modorban említi a királyi jegyző, mintha mitsem tudna arról, hogy III. Henrik tényleg be is jött az országba. Az Altaichi Évkönyveknek pedig, amelyeknek a magyar krónikairodalomra való hatását történészeink egyértelműen állítják, I. András trónralépte utáni adatait már nem használta fel a hazai krónikás, III. Henrik császárnak I. András uralkodása alatti hadjáratait illetően az Altaichi Évkönyvek és a magyar krónikák közt már semmi kapcsolat sincsen. A legrégibb magyar krónika tehát, Domanovszky szerint, még a XI. század derekán keletkezett és I. András uralkodásának elejével zárult.¹² Ezt a művet használta fel az altaichi író, akinek szövege a későbbi magyarországi krónikákkal egybevetve I. András korabeli hazai történetírára enged következtetni.

Ezen a feltevésen Hóman Bálint haladt túl, amidőn az Altaichi Évkönyvek és a magyar krónikairodalom szövegei között a párhuzamosságot egészen az 1063. év eseményeit tárgyaló részletig vélte kimutathatónak. Hóman tehát, aki a legrégibb magyar krónika szerzőjét Szent László udvarában kereste, határozottan állítja, hogy „a Szent László-kori magyar író az Altaichi Évkönyvek összes (1063-ig terjedő) magyar híreit ismerte és átvette“.¹³ S mivel Hóman azt a nézetet fogadja el, amely szerint az Altaichi Évkönyveket nem több szerző írta időről-időre meg-megtoldott följegyzések formájában, vagyis mivel szerinte az egész mű egy bizonyos időpontban működő egyetlen tollból ered, s hírei az 1073. évig futnak, ez a mű a legkorábban Salamon uralkodásának utolsó évében kerülhetett hazánkba, azaz 1074 előtt semmiképpen sem. Hóman ugyan nem zárkózik el „attól a feltevéstől sem, hogy a magyar hírek egy I. András-kori magyarországi írott forrás közvetítésével kerültek Altaichba“. Azonban, szerinte, a Szent László-kori Gesta Ungarorum szerzője nem használta ezt az írott forrást, amennyiben ilyen egyáltalán volt, mert a magyar krónikás „kifejezetten az Altaichi Évkönyvekre hivatkozik a *tradunt autem Teutonici* kifejezéssel.“ Hóman igen tetszetősen fejt ki, hogy a magyar híreknek az 1063. évvel, tehát Salamon trónraléptével való megszakadása semmi kétséget sem hagy aziránt, hogy „az altaichi író értesüléseit András német földre menekült özvegye és fia környezetéből szerezte. S ez annál valószínűbb, mert ők, magának az évkönyvírónak tanúsága szerint is, számkivetésük idején bajor földön tartózkodtak s az akkori osztrák őgróf is állandó összeköttetésben volt András királlyal. A Salamont trónjára visszahelyező német sereg vezére pedig nordheimi Ottó bajor herceg volt, utóbb császári adományból az altaichi kolostor javainak élvezője.“¹⁴

Hóman elméletének súlyos tárgyi nehézségei vannak. Mindenek előtt s úgy vélem, ez a tény perdöntő a magyar krónikának az Altaichi Évköny-

¹² Domanovszky Sándor: *A Budai Krónika*. Budapest, 1902, 47, 60—62, 77—80. — *A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések*. Századok 1905, 399—400.

¹³ *A Szent László-kori Gesta Ungarorum*. Budapest, 1925, 84.

¹⁴ *A Szent László-kori Gesta Ungarorum*, 81—82, 84.

vekhez való viszonyát illetően: a magyar és a német szerző csupán *nagyjából* egyezően mondják el ugyanazokat az eseményeket, stílári vonatkozásban semmi közük sincs egymáshoz. Egyetlen fogalom, egyetlen kép sincs, amely a két szövegben azonos nyelvi alakot öltene. Az altaichi szöveget a magyarországi mellé helyezni s abból kölcsönzésre következtetni: a filológiai eretnkség magaskiskolája. Mi jogn állította Hóman azt, hogy a magyar író kifejezetten az Altaichi Évkönyvekre hivatkozik, amikor a *tradunt autem Teutonici* egyszerűen szóbeli híresztelést is jelenthet. Csupán a téma azonos, a magyar író kölcsönzése azonban filológiaiailag nem támasztható alá,¹⁵ nem is említve azt, hogy a német krónikás erőltetett és iskolás rímes prózájával szemben a magyar író stílusa tisztább és őszintébb. Ezzel szemben, s ezt Hóman is leszögezi, a német annalista német szempontból jelentéktelen magyar személyek nevét pontosan adja vissza, ami magyar forrás használata mellett szól. Szent László krónikásáról tehát nem állítható, hogy a német évkönyveket használta, a német szerzőnél viszont határozott nyomatot találjuk egy írott magyar forrásnak.

A szövegek, amelyekből I. András krónikásának művét helyreállítani lehetne, igen gyérek. A későbbi hozzáadások és átírások csaknem teljességgel fölszívták ezt a krónikát.¹⁶ Ez a hiány annál inkább fájdalmas, mert az egymással vitakozó, az ellenfél állításait más megvilágításba helyező s a németellenes Andrásról kétértelműen nyilatkozó szövegek mögött mintha valami nagy pamflet-csata nyomai lennének föllelhetők. Az eljövendő kutatás talán körülírja majd pontosan a Toldy Ferenc által megsejtett s a Domanovszky által igen meggyőzően bizonyított I. András korabeli magyar krónikát. Itt csupán szögezzük le, hogy a nagy vita a magyar és a német szerző között, valamint az I. András végrehajtotta konszolidáció megelőző súlyos krízise a magyar történelemnek valószínűvé teszik, hogy az uralkodó a maga legitimitásának igazolására íratta ezt a krónikát. S ez a tény magyarázza meg a jellegzetes 1047. esztendő, amely után — egyes szövegek tanúsága szerint — a hírek megszakadtak, mert a továbbiakra a királynak már nem volt szüksége uralma jogosságának igazolása végett. Miután a Szent Istvánt követő interregnumot a maga javára sikerült krónikása révén tisztáznia, megelégedett saját trónutódlásának írásba foglalásával. Ami ezután következett volna, már nem szolgálta az ő érdekeit.

A francia történészek igen gyakran kiemelik azt a tényt, hogy I. Henrik francia király (1031—1060) volt az, aki első ízben adott hangot a nemzeti gondolatnak, amidőn tiltakozott a németeknek Lotharingiával, e francia földdel szemben táplált igényei ellen. I. Henrik a magyar I. András kortársa s mintha a két uralkodót egyes politikai megnyilatkozásaikban azonos erők vezetnék. Magyarországon is ekkor szólal meg elementáris

¹⁵ Elegendő egy pillantást vetni a Hóman által (*A Szent László-kori Gesta Ungarorum*, 83) egybevetett részekre annak megállapításához, hogy a magyar író egészen más vizeken evez. *10. században helytálló!*

¹⁶ Nem véletlen, hogy a Budai és a Képes krónika éppen az I. András-kori pogány lázadással kapcsolatban hivatkozik az „antiqui libri de gestis Hungarorum”-ra (c. 82). Mintha egy önálló régi műre célozna.

erővel a németgyűlölet s a magyar király, csakúgy mint a francia, az orosz szövetséget keresi, keleti nagyhatalomra támaszkodik a német veszéllyel szemben. I. Henrik francia király kievi Annát veszi feleségül. I. András magyar király pedig ennek nőtestvérét, a kievi nagyfejedelem, Bölcs Jaroszláv másik leányát, Anasztáziát.

Az I. András felléptekor lejátszódó nagy politikai kataklizma külföldi háttérének rajzával még adós a magyar történetírás. A fenti adatot azonban számba kell vennie annak, aki az árpádkori irodalom mögött a francia iskola mintáit kutatja. Ha I. András korában még alig is tudunk kimutatni francia nyomokat, II. Géza krónikásánál már biztosabb eredmény ígérkezik. Ehhez azonban el kellene végezni mindenek előtt a Madzsar Imre által megkezdett filológiai munkát a Képes krónika interpolált szövegein. Madzsar nézete szerint ugyanis a Képes krónikában és részben az Acephalus-kódexben ráánkmaradt krónikaszövegek, legalább is a Koppány elleni hadjárattól bezárólag egészen II. Géza oroszországi expedíciójáig terjedő rész a mű előbeszédével együtt s legfeljebb egy-két kisebb-nagyobb későbbi módosulástól és beszúrástól eltekintve, egységes fogalmazás, amely 1156 és 1162 közt keletkezett. Madzsar több stiláris formuláját sorolja fel ennek a jellegzetes részletnek s kiemeli a krónikás gazdag költői képzeletét és figyelemreméltó művészi készségét.¹⁷ Arany János is ebben a krónika-részletben látta a magyar naív eposz töredékeit s Négyesy Lászlót is ez a krónika-szakasz indította szép tanulmányának megírására.¹⁸ Horváth János szintén meglepőnek tartja ezt a kerek, formás és epikailag pompásan felépített részletet.¹⁹ Érzésem szerint a chanson de geste-ek mögött álló poétikai iskolák világában kell majd elmélyednie a kutatónak, aki II. Géza krónikásának irodalmi felkészültségét tisztázni akarja. Ezen a téren anyugati kutatások, sajnos, még annyi eredményt sem tudnak felmutatni, amennyit az udvari regény mögött álló írói technikát illető vizsgálatok.

A Képes krónika Sicambria-mondája, amely a francia-magyar közös történeti tudatnak a szintén II. Géza korában emlegetett „furor teutonicus”-szal szemben való első megfogalmazása, valószínűleg ugyancsak ehhez a krónika-változathoz tartozik. Eckhardt Sándor gazdag tárgy-történeti tanulmányában kétségtelenül kimutatta, hogy a Sicambria-monda önálló magyarországi hagyomány, melynek a Képes krónikában található megfogalmazását ő egy XIV. századi francia forrásból vezeti le.²⁰ Két nézet áll itten egymással szemben. Eckhardt Sándor az Anjouk franciáságának számlájára írja a Sicambria-mondában megjelenő közös francia-magyar történeti tudatot, míg Madzsar Imre a Képes krónika franciás részleteit II. Géza krónikásától származtatja. Igen vonzó feladat kínálkozik itten

¹⁷ Madzsar Imre: *A II. Géza-korabeli Névtelen*. Ért. a tört.-tud. köréből. Budapest, 1926, XXIV. k., 11. sz.

¹⁸ *Árpád-kori kompozíció*. Bpesti Szle 1913.

¹⁹ *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest, 1931, 67.

²⁰ *Sicambria*. Egy középkori monda életrajza. Minerva-Könyvtár 9, Budapest, 1928, 30—33. Ugyanez francia nyelven: *De Sicambria à Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises*. Budapest, 1943, 39—41.

az Árpádkor irodalomtörténésze számára. Eckhardt és Madzsar kutatásaira szervesen építve kell majd megszerkeszteni II. Géza krónikásának művét. A helyreállításához szükséges szövegeket bőven szolgáltatják a hazai krónikák és minden fáradságot megér, ha az Árpádkor legegypikusabb és legformásabb krónikáját áshatjuk majd ki ebből a gazdag anyagból.

Ne feledjük el addig is, hogy az Anjouk franciássága igen vitatható fogalom. A Képes krónikának abban a részleteiben, amelyek csak az Anjoukorból származhatnak, hiszen Anjou-kori történetet beszélnek el, nyoma sincs francia hatásnak. Ezzel szemben áll az egész XII. század francia Európája s mindazok a nyomok, amelyeket az előzőekben vizsgáltunk. S talán az sem véletlen, hogy a XIV. századi francia krónikás, akitől Eckhardt Sándor a Képes krónika Sicambria-mondáját származtatja, Sigebert de Gembloux-ra hivatkozik, akitől, saját bevallása szerint, Sicambria történetét vette,²¹ s hogy a Képes krónika egy rejtélyes „Sigilbertus“ püspököt emleget mint forrást, a magyarok származástörténetével kapcsolatban. Sigebert de Gembloux egyik legnépszerűbb krónikás a XII. század folyamán, művének számtalan folytatója akad. Az idevágó kiadott és kiadatlan kéziratok szövegkritikáját is el kell majd végeznie annak, aki tisztázni fogja e problémákat.

III. Béla király krónikása, aki magát „P. mester“-nek nevezi, mint láttuk, szintén a francia Európát képviseli a XII. század világában. I. András és II. Géza krónikás hagyományát folytatja abban is, hogy egy európai társadalmi harc kellős közepén áll. Filológiai vizsgálattal fogunk eljutni művének társadalom- és esztétörténeti alapvetéséhez, formai sajátságaihoz. Az utóbbi évek kutatásait egyöntetűen jellemzi, hogy már nem annyira a szerző személyét keresik, nem azt, hogy mi van a rejtélyes „P“-szigla mögött, hanem magára a műre vonatkoznak. Az újabb Anonymus-kutatások kapcsán már eszme-, stílus- és társadalomtörténeti kategóriák vetődnek fel. Tekintsünk bele tehát a szerző műhelytitkaiba, vizsgáljuk meg a mű szerkezeti sajátságait.

5. GESTA REGUM—GESTA NOBILIUM

Gesta regum és *gesta nobilium* kettőssége ma már eldöntött ténynek tekintendő, legkivált I. Tóth Zoltán tanulmánya után, amely egy részlet-probléma tisztázása kapcsán az egész *Gesta Hungarorum* szerkezeti titkaiba élesen bevilágított.¹

²¹ Eckhardt S.: *Sicambria*, 33.

¹ I. Tóth Zoltán kitűnő és minden ízében alapos és elmés tanulmánya — *Tubutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében*. Századok 1945—1946 (1947-ben jelent meg), 21—84. — kutatásaimtól függetlenül jött létre, noha Tóth hivatkozik egy helyütt egy régibb cikkemre, amelyben a Daresből és a Historia de Praeliis-ből vett formulák dinasztikus dekorációként való alkalmazását bizonyítottam (Magyarságtudomány 1942, 22. — I. Tóth Z. hivatkozása: Századok 1945—46, 30). — Tóth szerint az én megállapításom értelmében e művek „kizárólag a gesta

Karácsonyi János egyik tanulmányából indul ki Tóth, mint amelyben, tudtommal, első ízben bukkan föl az interpoláció fogalma a Gesta Hungarorummal kapcsolatban.² Karácsonyi az anonymusi krónika bizonyos következetlenségeiből és logikai ugrásából — így elsősorban abból a tényből, hogy Anonymus a pannóniai népek uralkodóinak seregszemléjében az erdélyi Gyalut nem említi, majd később váratlanul szerepelteti, továbbá, hogy Árpád országának gyepűjét a meszesi kapunál vonják meg s Tuhutum ennek ellenére meghódítja Erdélyt — arra következtet, hogy az erdélyi hadjáratot elbeszélő 24—27. fejezetek a Gesta Hungarorum XIII. századvégi másolójától erednek. Karácsonyi datálása téves, mert ezeket a részeket is III. Béla egykori jegyzője írta, a szövegbeli ellentmondások észrebevételében azonban Karácsonyié az elsőség érdeme. A további kutatást nagy mértékben segítette Hóman megállapítása, amely szerint a régibb gesta-ból vett honfoglalástörténetbe Anonymus saját ismereteit szövi bele, oly ismereteket, melyek szerinte a felső Tisza-vidék és az egri egyházmegye területéről, valamint a Szemere- és a Katapán-család nemzeti-ségi hagyományaiból származnak.³ Hóman révén is tehát a főnemesi birtok fogalmához juthatunk, habár ő interpolációra Anonymus esetében sohasem gondolt.

I. Tóth Zoltán érdeme, hogy az erdélyi honfoglalás történetére vonatkozóan a szövegkritikát teljes apparátussal elvégezte s a legnagyobb határozottsággal megállapította, hogy a gesta nobilium a királyi jegyző későbbi beszúrása. Az anonymusi szöveg cselekményeit, alakjait, helységeit s az azokhoz tapadó stílárius-kellékeket részletesen és alaposan vizsgálva megállapítja, hogy a Gesta Hungarorum kezdeti változatában csak gesta regum volt s csak később ékelte bele szerzője a gesta nobiliumot. Hangoztatja, hogy „ha nem is kifejezett interpolációval, de interpolációs jelenséggel állunk szemben”.⁴ Kétségtelenül arra gondol itt, hogy Anonymus a saját szövegét bővíti utólag s ezért különbözteti meg Tóth az interpolációs jelenséget a más kéztől származó kifejezett interpoláció fogalmától. Olyasmit is észrevesz, hogy a Gesta Hungarorum Huba nevű hőse, aki a krónikákkal ellentétben csak Anonymusnál szerepel, teljesen passzív szemlélője a honfoglalásnak, de Árpád egyszerre nyitrai főispánná teszi meg s nagy birtokot adományoz neki, — ami Anonymus jellegzetes írói céljait árulja el — valamint az is feltűnik Tóthnak, hogy a 11. fejezetben a bolgárok s a kunok szerepelnek segédcapatokként, míg a 44. fejezetben már a vlachokat is közéjük sorolja Anonymus. Ebből a tényből helyesen olvassa ki, hogy az

regum“-ra hatottak. Általa idézett tanulmányom megírásakor azonban még csak stílárius kettősségre gondoltam. Időbeli kettősségre, azaz a vázolandó kétébzi szerkesztésre még nem. Csupán az ostrom után, amidőn a kutatók közötti kapcsolat ismét helyreállt, állapítottuk meg, hogy közben egymástól függetlenül mindketten ugyanarra az eredményre jutottunk. Itt következő elemzésem tehát egészen más utakon jár, mint I. Tóth Zoltáné, akinek eredményeit szervesen egészíti ki a Gesta Hungarorum egészére kiterjedő stílusanalízisem.

² A Szent István anyjáról szóló adatok új megrostálása. Turul, 1909, 3—4.

³ A honfoglaló törzsek megtelepedése. Turul, 1912, 105—106.

⁴ Id. mű, 29.

előbbi fejezet 1186 előtti fogalmazás, míg az utóbbi csak 1186 után jöhetett létre, a bolgár-román császárság idejében.⁵ Határozottan kimondja tehát, hogy „Anonymus gestájának kialakulásáról nem alkothatunk magunknak helyes képet, ha megírását egyszerre történnék tételezzük fel. A mű közlelbi vizsgálata nem hagy fenn kétséget a hosszadalmas, valószínűleg egykét évtizedig tartó kialakulása felől. A fokozatos elaboráció megmagyaráz sok ellentétet, sőt ellentmondó részletet.”⁶

Itt következő filológiai taglalásából a Gesta Hungarorumnak látni fogjuk, hogy ez a mű valóban kétfős fogalmazás eredménye. Gondos filológiai elemzéssel a krónika két különálló részre bontható, melyek azt bizonyítják, hogy a királyi jegyző két ízben szerkesztette meg honfoglalástörténetét. Első ízben, nyilván még fiatal fővel, a regényesség műformái vonzották, heroikus ábrázolásra, dinamikus cselekményre törekedett. A fővezért látta maga előtt, főhőst főhőssel szemben s ezek csatáit akarta előadni. Arcképeiket élénk színekkel, kiemelkedő vonásokkal festette meg, hősi, lovagi pózba állította őket, az antik világ hadvezéreinek buzdító beszédeihez hasonló szavakat adott szájukba. Később újra nekilátott a Gesta Hungarorumnak s az elejétől a végéig átdolgozta. Ennek az átdolgozásnak révén ifjúkori inspirációjával homlokegyenest ellentétes részltek és fordulatok kerültek bele az eredetileg regényes krónikába. A mozgalmas cselekményre és a retorikailag megszerkesztett részltekre rátapadt egy másik réteg, amelynek írója, a már élemedett korú P. mester, nem lelkesezik többé sem az orléansi iskola portré-leírásaiért, sem a párizsi oktatás szónoki beszédeiért. Sem a trójai hősök külseje, sem a világrengető Nagy Sándor alakja nem érdekli többé. Hosszú évek kancelláriai szolgálatán esett keresztül, hivatalt töltött be, a „munkás világ gondoljai“ foglalták le napjait. Az epika ihletét elnyomta benne a hivatal, jó notarius, de szürke író lett belőle. A Gesta Hungarorum második megfogalmazásába így került bele egy lehiggadt fő statikus világképe: a honfoglalás történetétől mentes, kizárólag földrajzi, sőt praktikus értelmezése, a birtokbavett területeknek, a határoknak éles, oklevélszerű pontossággal, kancelláriai formulákkal való megjelölése. Ebben a második fogalmazásban rejlik Anonymus eredetisége. 1180 körül a honfoglalást katonai hódításnak látta, úgy amint azt franciaországi irodalmi mintái után elképzelte. Itt, 1200 táján, már praktikus, hivatalnoki gondolat körben él, valószínűleg egy társadalmi réteget óhajt kiszolgálni s megalkotja azt, ami művének eredeti és specifikusan magyar vonása: a *honfoglalást* egy *főnemesi birtokfoglalással* azonosítja.

Csupán a fejezetek címét nézve is szemünkbe ötlök a különbség a két szándék között. Az első tíz fejezet a klasszicizáló, heroikus Anonymust mutatja: Álmosról, a vezérré választásról, a szkítiai kijövetelről, az oroszokkal kötött békéről ír, mozgalmas, színes képekben. Utána vagy tíz fejezeten keresztül már csaknem kizárólag a birtokba vett vidék érdekli, annak pontos földrajzi fekvése, neve, jelentősége, vagyis oklevélbe illő meghatározása. Majd ismét átsap a színes cselekmények sodrába (Töhötöm erdélyi had-

⁵ Id. mű, 28, 56.

⁶ Id. mű, 47.

járata), azután megint (c. 31—35) a főnemesi birtok körülhatárolása érdeklő s végül megint csak a mozgalmas harc és a középpontba helyezett fővezér. Az ifjú Anonymust jellemző dinamikus és a lehiggadt Anonymusra valló statikus fejezetcímek közül a legjellegzetesebbek nagyjából így választhatók ketté:

- 3 De Almo primo duce.
- 5 De electione Almi ducis.
- 7 De egressu eorum.
- 9 De pace inter ducem et Ruthenos.
- 10 De VII ducibus Cumanorum.
- 14 De Arpad duce.

- 16 De monte Turzol.
- 17 De Zerensze.
- 18 De Borsod.
- 21 De Zobolsu.
- 22 De Nyr.

- 25 De prudentia Tuhuti.
- 26 Quomodo contra Gelu itum est.
- 27 De morte Gelu.
- 28 De duce Menumorout.⁷

- 32 De castro Vrsuur et fluvio Egur.
- 33 De castro Nouggrad et Nitra.
- 35 De Nitria civitate.

- 39 De egressu Salani ducis contra Arpadium ducem.
- 41 De egressu Arpad.
- 50 De devastatione Pannoniae.
- 51 De duce Menumorout.
- 53 De successione Zultae ducis.
- 54 De devastatione Lotorigiae, Alemaniae et Franciae.
- 55 De morte Lelu et Bulsui.
- 56 De inimicis Athonis regis.
- 57 De constitutione regni.

Természetesen nem lehet ilyen szigorú szempont szerint taglalnunk a *Gesta Hungarorum*-ot. Találunk benne statikus fejezetcímeket is, amelyek alatt dinamikus cselekmény húzódik meg. Itt-ott ennek a fordítottja is előfordul: cselekményt vagy személyt jelölő néhány fejezetcíme mögött nem a harc epikája található, hanem a földdel kapcsolatos dolgok kancelláriai megjelölése. Így például a 8. (De Rutenia) és a 11. fejezet (De civitatibus Lodomer et Galicia) földrajzi jellegű címei heroikus harcok takarnak, a *De insula Danubii* című 44. fejezet tiszta cselekmény, mozgalmas epikai ábrázolás, élénkítő hasonlatokkal, a 30. fejezet (De duce Salano) viszont harc vagy személyleírás helyett, amit a cím után várnánk, főleg oklevélszerű, földrajzi határmegjelöléseket tartalmaz.

Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a krónika első megfogalmazását, melyet I. Tóth Zoltánnal az 1186. évet megelőző időről datálunk, át meg átszövik a második fogalmazás elemei, azé az átdolgozása, amely

⁷ E négy fejezet is későbbi műve, itt azonban még jobban ki akarta domborítani az önálló főnemesi birtokfogalmat s ezért erőteljesebben tért vissza első stílusához.

végleges formáját az 1200. év körül nyerhette. Az ifjú Anonymus művében alig van fejezet, amelybe 1186 után bele ne írt volna, ha nem is többet, legalább egy rövid mondatot. Elejétől a végéig átdolgozta krónikáját, a két rész azonban még ma is elkülöníthető egymástól, s a fentebb felsorolt 27 fejezetcím a hozzájuk tartozó fejezetekkel nagyjából tájékoztat a kétféle stílusról.

A Prologusban Anonymus a külföldet járt világi pap büszke öntudatával lép eléünk. A XII. századi francia renaissance felfogását az írás halhatatlan voltáról magáévá tette, úgy amint ezt a Roman de Troie és a Roman de Thèbes prologusában olvashatta, vagy Pierre de Blois-tól hallhatta⁸ s boldognak nevezi Hungariát, mert végre itt van várva várt krónikása, aki az ősök tetteit megörökíti. A prologus Dares Phrygiusból vett fordulatai, az írás magasrendű voltának hangoztatása az orléansi iskola szellemét sugározza. Ebbe a lendületes, büszke tónusú előbeszédbe lehet hogy később beletűzdelt egy-két szót az Imre király aragon házassága révén megismert spanyol krónikákból. Ezek a későbbi járulékok azonban mitsem változtattak az előbeszéd franciás, humanista jellegén. Tárgyát is megjelöli a prologusban, de csak azt sorolja fel, vagyis itt, 1180 táján, csak arról szándékszik írni, ami 1186 előtti fogalmazásként mutatható ki. Statikus karakterű fejezetei, amelyekben a honfoglaláskor birtokba vett ország a főnemesi birtokkal azonosul, még nem sejthetők. Nyilvánvaló, hogy a prologus megírásakor a családtörténeti dolgoknál jobban érdekelte őt az öncélú harc és a hódító vezér, öncélú, művészi okokból, hiszen részint esztétikai az inspirációja: a Trója-regény magyar változatát akarja megírni, részint pedig az írói eredetiség, az írásbeliség értékelése és a halhatatlanság szomja fűtiük: a regősök csacska meséi helyett irodalmi művet akar adni, az elsőt ebben a nemben — legalábbis saját szavai szerint az elsőt — hogy a magyarság legutolsó nemzedéke is olvashassa. Az a tény, hogy az uralkodó dinasztian kívül a honfoglaló hét vezérről, sőt a nemesség genealogiájáról általában nyilatkozik, még nem jelenti azt, hogy már a prologus első megfogalmazásakor a főnemesség érdekeit hivatalnoki stílus-eszközökkel kívánta szolgálni. Lehetséges, hogy a nemesség származás-történetére vonatkozó kitételek a prologusban a későbbi átírásból eredő beszúrárok. Akár így van, akár nem, tény, hogy a prologus egész lendülete az ifjú litterátust mutatja, aki telve van külföldi tanulmányainak emlékével s akinek szándékai öncélúak, elképzelése művészi.

A prologus elegáns stílusa, a franciaországi formulák beható ismerete és könnyed alkalmazása, mint például a Dares-ből vett fordulatok vagy az utolsó mondatbeli hivatkozás az istenségre, továbbá a ritmikus mondatvegek elárulják, hogy a krónikás még élénken emlékeztetést tartja az ott tanultakat. 1200 táján már kevésbé emlékeztetett ilyesmikre. A prologus első mondatának 1180 táján még így kellett hangzania: „P. dictus magister ac gloriosissimi Belae regis Hungariae notarius“. Csak később szúrhatta bele a „quondam“-ot és a „bonae memoriae“-t, amikor III. Béla már nem

⁸ V. ö. Györy J., Magyarságtudomány 1942, 10.

élt. Ha ilyen másodszori átírást nem tételezünk föl, akkor nehéz megmagyaráznunk, hogy Anonymus miért nevezi magát III. Béla notariusának, azaz miért régibb hivatalát jelöli meg. Miért nem a jelenlegit? Nyilván azért, mert már mint III. Béla notarius a megírta a krónikát s most a saját notariusi címét a „valamikor“ szóval, Béla király nevét pedig a „jó emlékezetű“-vel bővíti. Magisteri rendfokozatát és egykori notariusi munkakörének megjelölését azonban bennehagyta az eredeti szövegben. Ezeket idézi, mintegy emlékezésül nyugati tanulmányaira, másfelől pedig az általa koholt főnemesi genealogiák hitelül, és nem jelenlegi, talán préposti tiszttségét.

Az a tény, hogy Anonymus franciaországi forrásait egymástól távolosó, még hozzá igen távolosó fejezetekbe szövi bele, gondolkodóba kell, hogy ejtsen bennünket. Az átvett Regino-szövegek is hasonló képet mutatnak a Gesta Hungarorumban, még pedig az egymástól legtávolabb eső fejezetekben, a legelején és a legvégén bukkannak fel. Regino esetében azonban természetes ez a nagy távolság, hiszen a prümi apát krónikájából a magyar író csak a Szkitia-leírást és a kalandozások elbeszélését tudta felhasználni. Anonymus pedig a honfoglalást részletesen beszéli el, sőt: túl részletesen, amint az a valóságban nem játszódhatott le, hiszen az 1200 körüli nagybirtokos főnemesség birtokának ősiségét akarja igazolni. Így tehát kénytelen volt hazai forrását ketté vágni s a két rész, a Szkitia-leírás és a kalandozások története közé illeszteni a főnemesi birtokfoglalás elbeszélését. Hogy tehát Regino is a Gesta Hungarorum elején és végén szerepel, még semmit sem bizonyít az Anonymus-krónika kétszeri megfogalmazása mellett.

A franciaországi olvasmányok egymástól távolosó helyen való jelenléte azonban már bonyolultabb problémát vet föl. Dares Phrygius személy-leírását a 4. fejezetben használja Anonymus, ahol a frigiai használta portrét Álmosra aggatja, majd — s a mi szempontunkból ez a lényeges — 49 (!) fejezeten keresztül nem ad hasonló s csak az 53. és 55. fejezeteknél veszi elő ismét az Excidium Trojae portrét, hogy az antik hősök arcvonásaival ékesítse Zsolt és Taksony alakját. Teljességgel lehetetlen, hogy Anonymus, akinek a frigiai Dares saját bevallása szerint is fő mintája volt, művének írása közben 49 fejezeten keresztül elhanyagolta volna az orléansi iskolában tanult fogást, hogy egyszerre, váratlanul, Zsoltra és Taksonyra alkalmazza. Jellemző az is, hogy a 14. fejezetben használt Daresből vett félmondat Árpád és Zalán találkozásával kapcsolatban szerepel, valamint az, hogy a 41., 47., 48., 50. és 56. fejezetek Daresből származó szavai olyan részletekben fordulnak elő, amelyekben Árpád, illetve Zsolt a főszereplő. Az alvezéreket, akiknek birtokfoglalását megírni a művét 1200 körül átdolgozó Anonymusnak főgondja, sohasem díszíti ezekkel az Excidium Trojae-ból vett kifejezésekkel. Aki a Gesta Hungarorumot olvassa, az a benyomása, hogy Anonymus a Franciaországban eltanult fordulatokat afféle *dinasztikus dekorációnak* szánta.

Ugyanígy járt el a Historia de praeliis buzdító beszédeivel is: Álmos, illetve Árpád főcsatája alkalmával használja ezeket. A Historia de

praeliisből átvett egyéb részek, akár csak a Dares-formulák, szintén a fővezérrel, Árpáddal, illetve Taksonnyal kapcsolatosak, egyetlen egy hasonlatot kivéve: „sicut manipuli post messorum“, amely a 44. fejezetben Zuárd és Kadocsa hadi vállalkozásakor bukkan fel. A Nagy Sándor-regény átvett motívumai tehát, egy kivétellel, szintén a dinasztikus dekorációt szolgálták.

Közelebbről megvizsgálva a két buzdító beszédet, még jobban belelát-hatunk a Gesta Hungarorum szerkezeti titkaiba. A 8. fejezetben Álmos figyelmezteti harcosait, hogy ne ijedjenek meg az oroszok és kunok sokaságától, hiszen azok „kutyáinkhoz hasonlítanak“: *assimulantur nostris canibus*. A 39. fejezetben Árpád csaknem szóról-szóra elismétli ezt a beszédet, de kutyák helyett asszonyokhoz hasonlítja a görögök és bulgárok seregeit: *qui assimilantur nostris feminis*. Anonymusnak a beszéd megismétlésekor gondja van rá, hogy ne teljesen szószerint adja Árpád szájába azt, amit előzőleg már Álmos is elmondott. Ilyen stiláris módosítás eredménye a fent idézett változtatás is. Azonban — s ez a probléma lényege — vajjon mi készítette Anonymust erre a változtatásra? Ha művét abban a formában, ahogyan ránk maradt, egyvégtében írja meg, nincs szüksége erre a lényegtelen módosításra. Hiszen az ellenséget a 8. fejezetben hasonlítja kutyákhoz s csak jóval hátrább, a 39.-ben asszonyokhoz. Már pedig a 39. fejezet olvasásakor már senki sem emlékezhethet arra, hogy milyen kifejezések fordultak elő a 8. fejezetben. A beszéd szövegét másodszori előfordulásakor senki sem találta volna monotonnak, még akkor sem, ha Anonymus a fent vizsgált módosítást nem hajtotta volna végre. Így tehát nem lehet másra gondolnunk, mint arra, hogy eredetileg a két részlet: Álmos kievi csatája és Árpád ütközete Zalánval egyaránt egymás szomszédságában voltak. Csak így válik érthetővé a szövegkorrekció.

A 14. fejezetben Árpád elküldi követeit Zalánhoz a következő ajándékokkal: „et misit ei XII albos equos et XII camelos et XII pueros Cumanicos et ducissae XII puellas Ruthenicas prudentissimas et duodecim pelles ermelinas et XII zobolos et XII pallia deaurata“. Jóval hátrább, a 38. fejezetben, Zalán feszültségbe hozza Árpádot, hogy hagyja el az országot, mire Árpád azt válaszolja, hogy ezt a földet ő annak idején megvásárolta Zalántól „et pro praetio ei misimus XII albos equos et caetera, ut supra.“ A királyi jegyző tehát nem akarja ismét felsorolni az ajándékok listáját, hanem az oklevelek egyik formulájával utal a már egyszer elmondottakra. Vajjon ebben az „et caetera, ut supra“ formulában nem kell-e ugyanazt a szándékot látnunk, amely a Nagy Sándor-regény buzdító beszédének másodszori átírásakor vezette a krónikást? Nincs szándékában ismét felsorolni ugyanazokat a dolgokat, vagyis nem akarja ismét ugyanazokat a szavakat használni, kerüli a monoton ismétlést. Azonban, — s a probléma ugyanaz, mint a Historia de Praeliisból vett részletek átírása esetében — a 38. fejezetnél az írónak már nem okozhat gondot az, hogy a huszonnégy fejezettel előbb elmondottakat közönsége monotonnak találja. 1200 körül, amidőn Anonymus már nem epikus, hanem birtokpolitikai gondjait a lehető legmonotonabb formulák monoton ismétlésével adja elő, a fenti

stiláris módosítást semmiképpen sem hajtotta volna végre. Ha pedig az volt a célja, hogy az „et caetera, ut supra“ kifejezéssel az oklevelek modorában utaljon a „fentiek“-re, akkor annál inkább nyilvánvaló, hogy a 14. és a 38. fejezetben foglaltak, a földkéres Zalántól és Zalán megtámadása, eredetileg egymás szomszédságában kellett, hogy legyenek, amit egyébként a két részlet cselekménybeli összetartozása is bizonyít.⁹

A Gesta Hungarorum két időpontban való megszerkesztését a fentiek kívül még egy diplomatikai szóhasználat is bizonyítja. Szilágyi Loránd kitűnő és teljességgel megbízható kutatásai és eredményei, amelyek Anonymus korát végleg tisztázták, becses adatokat tartalmaznak a XII. századi társadalmi rétegek elnevezésére.¹⁰ Megtudjuk például, hogy az uralkodó köré helyezkedő legmagasabb társadalmi réteget több kifejezéssel jelölik, melyek közül a bennünket érdeklő *primates* a régibb s mintegy 1172-ig használatos, szemben a *principes*-szel, amely 1201-ig mutatható ki a magyar oklevelekben.¹¹ A *primates* tehát a régibb formula. Szilágyi Loránd nem vizsgálta meg az ezekből a jelölésekből, illetve Anonymus által való használatukból levonható időrendi következtetést a Gesta Hungarorum szerkesztésére vonatkozóan. Őt csak az érdekelte, vajjon II. Béla vagy III. Béla jegyzője volt-e Anonymus s nem gondolt arra, hogy az általa összegyűjtött diplomatikai formulák a krónika stiláris rétegeződésére is fényt deríthetnek. Nos, a fenti érvek, úgy hisszük, döntő érvet szolgáltatnak a krónika kettős szerkesztése mellett.

Mindenek előtt eliminálnunk kell a princeps-ek közül a 41., 47., 48., 50. és 56. fejezetekben a „sereg“-gel kapcsolatban előforduló princeps szavakat, melyek nem az oklevélírás nyelvéből származnak, hanem Dares Phrygiusból s a sereg vezetőjét jelölik. Ezenkívül egy alkalommal, a 36. fejezetben, a princeps kifejezés felvidéki idegen személyiségre vonatkozik, a nyitrai Zoborral kapcsolatban s nem tudni pontosan, hogy Anonymus mit értett e tiszttség alatt. Lehetséges, hogy a princeps ebben a fejezetben szintén csak katonai tisztséget jelöl, mint a Dares Phrygius-ból átvett kifejezésekben. Így a szó használata mindössze három esetre redukálódik, melyeknek megértéséhez meg kell vizsgálnunk először a *primates* előfordulásait. Ez a régibb kifejezés 19-szer fordul elő a Gesta Hungarorumban s két kivétellel olyan részletekben, amelyek epikus cselekményt takarnak, továbbá kivétel nélkül olyan fejezetekben, amelyek igen nagy mértékben tartalmazzák vagy a régibb magyar krónika, vagy Dares, vagy a Historia de Praeliis, vagy pedig az Exordia Scythica, sőt itt-ott a felsoroltak közül egy fejezetben belül két-háromnak is az elemeit. Geográfiai jellegű, oklevélírói tendenciát és földadományozást tartalmazó fejezetben csak két ízben találjuk ezt a szót, a 17. és a 22. fejezetben. Ezek közül az első esetben olyan részletben használja, amelynek szövege helyenként egyezik a Magyar-lengyel krónikával, lehet tehát, hogy ezt a részletet hazai forrá-

⁹ A 14. és a 38. fejezet között helyezkedik el a Tuhutum erdélyi hadjáratáról szóló részlet is, amelyről I. Tóth Zoltán világosan bizonyítja, hogy későbbi beszúrási!

¹⁰ Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 1937.

¹¹ U. ott, 18.

? nem hibás! magyar nyelv 1962. 10. 2. oldal
6* II. Béla idején „T. stán“

sából vette át, vagyis 1180 körül szerkesztette s 1200 táján csak hozzáírt, de ekkor már benne volt a *primates* szó, amelyet benne is hagyott. A második esetben pedig a *primas* szót, alig hogy leírta, azonnal korigálja az újabb *jobagio* szóval, amelynek használatára Szilágyi Loránd a legjellegzetesebb példákat Imre király korából hozza, 1199-ből és 1202-ből.¹² Legalább is valószínű, hogy ilyen korigálásnak kell vennünk azt a tényt, hogy Anonymus a magyar főrangúakat szinte egy mondatban nevezi primasoknak, majd jobagioknak. Bármint is van, akár kiigazítás volt a szándéka Anonymusnak, akár nem, jellemző, hogy a primates kifejezést egymagában nem sikerül olyan részletben megtalálnunk, amely nézetünk szerint 1200-as fogalmazás.

Ami a principes használatát illeti, itten is jellegzetes példákra bukkanunk. Egy ízben, a 9. fejezetben, oly részletben nevezi a főrangúakat principesnek, amely részlet kétségtől régibb fogalmazás, dinamikus cselekmény, telve a hazai forrás fordulataival. Ebben a részletben egyébként Anonymus az orosz főrangúakat primasoknak nevezi s lehet, hogy később, amidőn krónikáját átírta, az újabb principes kifejezést előkelőbbnek érezte s ezért jelölte az oroszokkal szembenálló magyar főrangúakat princepseknek. Bármint is történt, ez a kérdés nem lényegbe vágó, hiszen ha igaz feltevésünk, mely szerint Anonymus a *Gesta Hungarorum*ot 1200 táján az elejétől a végéig átdolgozta, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy régibb fejezeteiben újabb formulákat is találunk. A lényeges az, hogy az általunk 1200-as fogalmazásúnak tartott részletekben csak egy ízben használja a régibb keletű szót, de még ebben az esetben is egy újabb keletű szó társaságában. Azonfelül, s ez talán a legjellemzőbb s lehet, hogy az egész probléma lényegére tapint rá: azokban a fejezeteiben, melyek valóban hemzsegek a *Regino*, *Dares*, *Historia de Praeliis* és hazai krónika részletektől, csak a *primates* kifejezést találjuk, viszont ezzel szemben, s ez az érem másik oldala: két olyan fejezetében, amelyben nyoma sincs 1200 előtt használt forrásnak, vagyis sem a hazai krónikának, sem a franciaországi olvasmányoknak, továbbá amelyben egy különös stílust kapunk, a spanyol-aragon krónikák stílusát, valamint a hazai kancelláriai fordulatokat, határmegjelöléseket és birtokadományozásokat, ezekben a 31. és 33. fejezetekben kizárólag a principes kifejezés szerepel. Ilyen stíluskritikai vizsgálattal azonban nem szabad túloznunk, hiszen Anonymus krónikáiról és nem oklevélszerkesztő, azaz a tudatos archaizálást is fel kell tételeznünk nála. Nagyjából mégis kitapinthatók a két különböző időpontban, vagy időszakban összehordott rétegek. A tudatos archaizálást azért is fel kell tételeznünk nála, mert ma már pontosan tudjuk róla, hogy krónikáját semmiképpen sem írhatta a XII. század nyolcvanas éve előtt, mialatt helyesírása, az a mód, ahogyan a magyar tulajdonneveket írja, jóval régibb állapotra mutat. Itt tehát tudatos archaizálással állunk szemben s ugyanez egyéb stílussajátságai esetében is itt-ott feltételezhető.¹³

¹² U. ott, 19–20.

¹³ Knieza István bizonyítja, kiadatlan tanulmányában, hogy Anonymus helyesírása egyéni, s hogy egyetlen oklevél-csoporthoz sem kapcsolható. *Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1964. évi 1. kötet, 1. szám, 1. oldal.

vair-t, a gris-t és a zibeline-t), a fejedelmi többes használata, továbbá a magasabb latin stílus (accusativus cum infinitivo, ablativus absolutus) alkalmazása.

A legjellegzetesebb s egyben a legszebb részlete a 20. fejezet. Itt árulja el Anonymus, hogy kitűnő ismerője a klasszikus stílusnak, jó epikus és fölényesen kezeli ismeretanyagát. Elsősorban a 20. fejezet alapján feltételezhetjük, és joggal, hogy második stílusa, az egyszerűbb, leszűrkített írói modor is tudatos alkotása. Aki olyan otthonosan mozog a nyelvben és a költői stílusban, mint a 20. fejezet szerzője, annak a főnemesi birtokfoglalás leszűrkített modorát is tudatosan, valamilyen szándéktól vezetve kellett megkomponálnia.

Vajjon milyen elemekből tevődött össze ez a formás 20. fejezet? A „debitores sumus ei ut amicus amico“ annominatio szerkezettel kapcsolatban láttuk, hogy egy liturgikus szöveg áll e részlet mögött. Sohasem szabad elfelejtenünk — s talán furcsa, hogy csak itt, tanulmányunk vége felé térünk ki erre — hogy Anonymus, mint a legtöbb középkori író, az egyházi rend tagja, irodalmi műveltsége tehát az egyházi szövegekbe ereszti gyökereit. Oly irodalmisággal van tehát felszerelve, amely lépten-nyomon, egész pályáján végigkíséri s amely, bármily erős antikizáló iskolán is esett keresztül, mindvégig alapszövegét alkotja irodalmi érzületének. A naponta használt breviárium, a szüntelenül hallott és előadott liturgikus szövegek az egyházi műveltségű író tudatának legmélyén raktározódnak el s a tudatalatiból előbújva határozzák meg stílusát. Ilyen tudatalatti módon kell értelmeznünk az itt következő szövegegyeztetést.

Krisztus passiójában gyakran előfordul ez a kitétel: „hogy beteljesedjék az Írás“. A János evangélista szövege szerinti passiónak éppen a végén, mintegy lezáró akkord gyanánt találjuk e jellegzetes mondatot: „Facta sunt enim haec, ut Scriptura impleretur: Os non comminuetis ex eo.“ A középkor latin irodalmából számtalan példát idézhetnénk e fejezet-lezáró mondat alkalmazására. Így zárul Szent István nagyobbik legendájának 4. fejezete s a Gesta Hungarorum említett 20. fejezete. E két utóbbi részlet a stílárius kompozíció, a cselekmény és a mondatok lejtése szempontjából egyéb hasonlóságokat is rejt magában. Anonymus 20. fejezetét most már, az elmondottak alapján, jogunk van egybekapcsolni mindazokkal a fejezetekkel, amelyek az első fogalmazásban e fejezet szomszédságában voltak s ilyen módon még inkább kitűnik a hasonlóság a Szent István-legenda stílusa és Anonymus első stílusának bizonyos fordulatai között. A sorrend azonossága, a lejtés hasonlósága szembeszökő.

V. ö. *Chanson d'Aspremont* (L. Brandin-kiadás, Classiques fr. du moyen âge) 385—387:

„Sire Balant, ne vos calt de haster:
Nus hom qui voelle a mon signor parler
Ne s'en puet pas le premier jor aler...“

A *Chanson d'Aspremont* igen gazdag az egykorú szokások, etikett stb. rajzában.

Géza fejedelem lármása után Adalbert prágai püspök érkezik hozzá. (Script. Rer. Hung., II, 380.)

Anonymus:

Experfactus princeps visionem stuporis prius secum, post cum Christi fidelibus et suis pertractans deo gratias pavimento manibus expansis adhaerens humiliter egit, se principatumque cum filio nascituro custodiæ illius, qui non dormit neque dormitat lacrimis fuis commendavit. Dum ergo miratur divinitus de viro prædicto, nunciatur ei beatus Adalpertus Boemiensis ecclesiæ pontifex ad se venturus propter conversionem ipsius et fidei non fictæ profectum, domino deo hostiam laudis oblaturam. Oritur lætitia novis Christi militibus inenarrabilis, dux obviam tyroni Christi cum fidelibus procedit, honorabiliter suscepit et, ut per visum monitus est, propter timorem et amorem dei modis omnibus obedientiæ filium se ei fore demonstravit. Igitur iubente principe fit ubique congregatio gentis indomitæ,* per sanctum episcopum fiunt orationes continuæ,* convertuntur et baptizantur alumpni patriæ,* statuuntur multis in locis ecclesiæ.* Lux quippe, quæ illuminat omnem hominem tenebris expulsis cepit in Ungaria enitescere, et impleta sunt verba prophetæ dicentis: gentium populus, qui ambulabat in tenebris, vidit lucem magnam. Lux lucis invisibilis Christus est, quem tunc gentes videre meruerunt,* quando revocati de tenebris, ipsum verum lumen, deum et hominem verum esse crediderunt.*

c. 7: lacrimis fuis...

c. 8: Et quoniam Pannonia beati pontificis Martini nativitate gloriatur, cuius etiam patrocinantis meritis rex Christo fidelis, ut iam dictum est, de hostibus victoriam reportaverat, inito cum theophilis consilio, juxta fundum sancti præsulis in loco, qui Sacer Mons dicitur, sub titulo ipsius monasterium construens...

c. 14: ...superbi ducis non superbe, sed humiliter ei respondit...

c. 20: transnavigaverunt*

salutaverunt*

praesentaverunt*

postulaverunt.*

Dux autem Menumorout eos benigne recepit* et diversis donis ditatos tercia die repatriare praecepit.* ...debitores sumus ei ut amicus amico... Hoc etiam indigne tulimus, quod Salanus dux ei concessit maximam terram aut propter amorem, ut dicitur, aut propter timorem, quod negatur. Nos autem nec propter amorem nec propter timorem ei concedimus terram...

properaverunt*

retulerunt*

ordinaverunt*

...fere omnes habitatores terrae se sua sponte eis subjugaverunt* et pedibus eorum provoluti filios suos in obsides dederunt,* ut ne aliquid mali paterentur... Bene implevit deus in Almo duce et filio suo Arpad prophetiam, quam cecinit Moyses propheta de filiis Israel dicens: Et locus, quem calcaverit pes vester, vester erit. Quia a die illo loca, quæ calcaverunt Almus dux et filius suus Arpad cum suis nobilibus, usque ad praesens posteritas eorum habuerunt et habent.

c. 39: Dux vero Arpad... fuis lacrimis...

c. 50: Dux autem Arpad et sui milites sic eundo juxta montem sancti Martini castra metati sunt et de fonte Sabariae tam ipsi quam eorum animalia biberunt et montem ascendentes et visa pulchritudine terrae Pannoniae nimis laeti facti sunt. ...communi consilio miserunt exercitum contra Menumorout...

A két szöveg természetesen csak bizonyos hangulati egyezést mutat s távol áll tőlünk, hogy ebből messzemenő következtetést akarnánk levonni. Bizonyos rejtett, belső ritmus azonban tagadhatatlanul jelen van ugyanabban a formában mindkét szövegnél. Jellegzetes kifejezések, az annominatio használata s egy-két cselekménybeli egyezés, amott persze hagiografikus formában, emitt a krónika politika-történeti foglalatában (Adal-

bert hódolatteljes fogadtatása, illetve Ménmarót népének behódolása) s mindezek után közvetlenül következik az utalás a próféta szavainak beteljesedésére. Ez utóbbit mindkét helyen egy-egy jellegzetes *interpretatio* követi. A rimes próza(*) is kimutatható mindkét szövegben, Anonymusnál különösen sűrűn jelentkezik, kissé primitív módon, mert kizárólag multidejű igealakokat használ e célra. A Pannonhalmáról szóló részlet is mindkét műben szorosan csatlakozik a megelőző részhez. Aki Hóman módján akarja helyreállítani a Szent László-kori Gesta Ungarorumot, annak számára becses adalék lehet a fenti összeállítás, tekintve, hogy a Legenda maior Szent László kanonizációja után keletkezett. Nézetem szerint azonban Hóman módszere már oly nagymérvű hyperkritikává fajult — és, sajnos, legértékesebb tanulmányaink szerzői is igen gyakran esnek ebbe a hibába — hogy csak a legnagyobb óvatossággal szabad hozzányúlni. Annyi azonban mégis megállapítható a fenti szövegrészből, hogy Anonymus krónikájának első stílusa valóban összefüggő szövegekből mutatható ki. A Szent István-legenda segítségével még élesebben kidomborodnak az első Anonymus-stílus vonásai, illetve a mögötte meghúzódó egyházi elem. 20. fejezetéhez szervesen hozzátartozik az 50. és az 51. fejezet. Nemcsak stílus tekintetében, hanem cselekményileg is. A 20. fejezetben igen ügyetlenül félbeszakított Ménmarót elleni hadjáratot egyszerre eszébe jut még ügyetlenebbül folytatni az 50. fejezetben, ahol minden átmenet nélkül kezd Ménmarótról beszélni.

A Szent László-kori Gesta Ungarorum stílusát, úgy látszik, itt kell keresnünk, a Szent István-legenda körül. Még Anonymusnál is érezhető, hogy az Álmos és Árpád által játszott kettős szerepet a régi krónika is részben a Géza fejedelem és Szent István kettős szerepe után rajzolta meg. Géza a magyar kereszténység előharcosa, Álmos a honfoglaláskor viszi ugyanezt a szerepet:

Legenda maior, c. 2:

...ritu paganismi licet obvolutus,
tamen appropinquante spiritualis fulgore
carismatis...

Anonymus, c. 4:

...velut donum spiritus sancti erat in
eo, licet paganus...

Géza fejedelem még életében utódjául jelöli ki a legenda szerint Istvánt s a főrangúaktól esküt vesz ki ennek megerősítésére: „... convocatis pater suis Ungariae primatibus cum ordine sequenti, per communis consilium colloqui filium suum Stephanum post se regnaturum populo prae-fecit et ad hoc corroborandum a singulis sacramentum exegit“ (c. 5.). A Gesta Hungarorum vérszerződési esküjében is biztosítják a főrangúak a trónutódlást (c. 6.), valamint a vezérek még életükben a főrangúak esküjével ismertetik el fiúkat utódjuknak, Álmos Árpádot, Árpád Zsoltot, Zsolt Taksonyt (c. 13., 52., 57.). A legenda idézett szövegéhez különösen közel áll az Árpád utódlásáról szóló rész: „...inito consilio et accepto juramento omnium suorum dux Almus ipso vivente filium suum Arpadium ducem ac praeceptorem constituit...“ (c. 13.). Kétségtelen, hogy itten a dinasztikus krónika egyik jellegzetes részletével állunk szemben s nem az Imre korára valló tendenciózus beállítással, mint ahogy Szilágyi Lőránd gon-

dolta.¹⁶ Imre király 1204-ben koronáztatta meg fiát; Anonymust azonban ezidőtájt a dinasztia már nem érdekelte, sőt, a második fogalmazásban már éppen a dinasztia hatalmát korlátozó főnemesség krónikásként lép előnk. A továbbiakban látni fogjuk azt is, hogy az 1200 körüli Anonymus tudva és akarva szorítja háttérbe a királyságot az egyházzal együtt. A Szent István-legenda sorai közt megcsillanó régi krónika is hozzásegít tehát bennünket Anonymus *gesta regum*ának körülírásához. Ennek az első változatnak epikus karakterét bizonyítja az is, hogy a honfoglalást tárgyaló része az 51—52. fejezet Ménmarót-történetével végződött, amely történetben találjuk az egyetlen utalást arra, hogy a honfoglalóknak veszteségük is volt. A főnemesség birtokfoglalása, azaz a *gesta nobilium* teljes és állandó győzelem, epikátlan koncepció, amelynek, mint látni fogjuk, sajátos értelme van s amely élesen elhatárolandó az 51—52. fejezettel végződő honfoglalástörténettől. Zsolt házassága Ménmarót lányával zárja le ezt az epikus cselekményt, amelynek egyes fázisait a Szkítiából való kivonulás, az oroszok és a kunok elleni várostrom, Halics és Ladomér behódolása, valamint a Zalán és Ménmarót elleni hadműveletek alkották.

A *Gesta Hungarorum* második rétege minimális epikát ad, ugyanazzal a 3—4 formulával jelzi az egyes részletcselekményeket: *egressi sunt*, *castra metati sunt*, *subjugaverunt*, *reversi sunt*. E szüksézáv epikához járulnak a bibliai formulák: *habitatores terrae timuerunt valde*, *in ore gladii consumpserunt*, *gavisi sunt gaudio magno*, és az oklevelek jellegzetes fordulatai: *dedit ei terram propriam juxta fluvium A usque ad silvam B*, *condonavit castrum cum omnibus appendiciis suis* stb., stb. Az anyagi javakat, elsősorban természetesen a földbirtokviszonyokat lerögzítő oklevélformulák módosítják Anonymus stílusát még ott is, ahol a harc epikáját kéne adnia, így például legfőbb gondja mindig arra irányul, hogy földrajzi pontokhoz rögzítsen minden mozzanatot: „per partes Nyr equitantes“ (c. 22.), „egressi sunt de Zeremus et transnavigaverunt fluvium Souyou in illo loco, ubi fons Honrad descendit, et castra metati sunt juxta fluvium Heuyou usque ad Thysciam et usque ad Emeud“ (c. 31.). A *gesta regum* successiószemléletével szemben ehhez a horizontális-geográfiai szemlélethez szervesen járulnak hozzá a helynév-etimológiák.

Ha csupán a józan észről kérünk választ erre a különös stílusra — különös, mert hiszen tudatosan használja egy ars poeticában képzett író — akkor igen egyszerű a felelet: természetes, hogy Anonymus bibliai kitételeket használ, hiszen egyházi ember volt s természetes az is, hogy az oklevélírási formuláihoz folyamodik, hiszen notariusként működött a királyi kancelláriában. Ez a megoldás azonban nem számol a lényeggel, vagyis azzal a ténnyel, hogy itten bibliai és kancelláriai formulákra szervesen épülő stílussal és egy különös szemléletből fogant műformával állunk szemben. Ha ezt a stílust és ezt a műformát nem találjuk meg az egykorú európai irodalomban, akkor hiába eredeztetjük Anonymus egyházi és kancelláriai ismereteiből. Irodalmi iskola nélkül a Bibliából vagy az oklevélírá-

¹⁶ Századok 1937, 198—199.

2. Antónia emlékeztet? „egy-egy irodalomról... (stb.) szedtem feljegyzéseket, hogy... megírtam!”

ból sohasem lesz krónika és legkevésbé Gesta Hungarorum. Az egykori európai irodalmat kell tehát megvizsgálunk, illetve olyan irodalmat, amely Anonymus számára a történeti momentum jóvoltából hozzáférhető lehetett.

Európában a XII. század végén az említett típusú krónika-formát egyetlen nép ismeri: a spanyol. Kissé szűkreszabott ugyan ez a megjelölés. A műfaj spanyol eredetű, de a XII. században az egész Pyreneus-vidék ezt műveli. Maga az aragon udvar, ahonnan Imre király nősül, spanyolokkal és délfrauciakkal van tele s látni fogjuk, hogy e táj krónikaírása ideológiailag a troubadour lírától is elválaszthatatlan. Így tehát csak a globális megjelölés kedvéért neveztük e népet spanyolnak.

A gesta nobilium egész tematikáját megtaláljuk a Pyreneusok vidékén s mi több, itten *csak* ezt találjuk. Az egész spanyol-aragon krónika-irodalom arra a típusra épül, amely az oklevelek és a Biblia nyelvének leg-egyszerűbb kifejezéseit egyesíti. Eppen ez az egyszerűség az, ami a kutató munkáját megnehezíti. Azonnal fölmerül ugyanis a kétely: hogy a spanyol-aragon krónikák és Anonymus között irodalmi kapcsolat nincsen, mert hiszen annyira közhelyszerű mindkettőnek a kifejezés-készlete, hogy ilyesmi mögött semmiképen sem állhat sem közös irodalmi iskola, sem kölcsönhatás. Gondosan kell tehát megvizsgálunk, vajjon valóban közvetlen kapcsolattal állunk-e szemben?

Nézetem szerint az átvétel feltétlenül kitapinthatóvá válik ottan, ahol Anonymus szövege kétséget kizáróan idegen forrás használatát árulja el. Vessük össze Anonymus egyik fejezetét a barcelonai grófok krónikájával és Daresszal:

Anonymus c. 4: De duce Almo:

Dux autem Almus, postquam natus est in mundum, factum est duci Ugek et suis cognatis gaudium magnum et fere omnibus primatibus Scythiae eo, quod pater suus Vgek erat de genere Magog regis. Erat enim ipse Almus facie decorus, sed niger, et *nigros* habebat *oculos*, sed magnos, statura *longus* et *gracilis*, manus vero habebat grossas et *digitos prolixos* et erat ipse Almus *pius, benivolus, largus*, sapiens, *bonus miles, hylaris* dator omnibus illis, qui in regno Scythiae tunc tempore erant milites. Cum autem ipse Almus *pervenisset ad maturam aetatem*, velut donum spiritus sancti erat in eo, licet paganus, tamen potentior fuit et sapientior omnibus ducibus Scythiae et omnia negotia regni eo tempore faciebant consilio et auxilio ipsius. Dux

Dares c. 12:

Aeneam... *oculis hilaribus et nigris*.
Antenorem *longum, gracilem*... Polyxenam... *digitis prolixis*...

Gesta comitum Barcinonensium, c. 11:

Hic fuit in armis strenuissimus, curialis, *largus, pius* atque *benignus*, et de hostibus in multis praeliis triumphavit. Et cum ad annos nubes *pervenisset*.

¹⁷ L. Barrau Dihigo és F. Massó Torrents: *Gesta Comitum Barcinonensium*. Cròniques Catalanes publicades sota la direcció del Institut d'Estudis Catalans II, Barcelona 1925, 19.

autem Almus, dum ad maturam aetatem
juventutis pervenisset, duxit sibi uxorem
in eadem terra, filiam cujusdam nobilis-
simi ducis, de qua genuit filium nomine
Arpad, quem secum duxit in Pannoniam,
ut in sequentibus dicitur.

uxorem accepit, dominam videlicet Elie-
nor, filiam illustris regis Castellae, ex
qua filium genuit nomine Alfonsum.¹⁷

Amint látjuk, Anonymus 4. fejezete tiszta kompiláció. Hevesen küzd idegen mintáival, innen van az, hogy valamennyi mondatát mintegy előlről kezdi: *Dux autem Almus ... Erat enim ipse Almus ... et erat ipse Almus ... Cum autem ipse Almus ... Dux autem Almus ...* Ez a félszeg stílus mutatja, hogy idegen szövegekkel bíbelődik, melyeket nem képes szervesen beledolgozni a szöveg architektúrájába. Lépten-nyomon kisiklik s mindig újra föl kell vennie az elejtett fonalat. A Dares-formulák átvétele kellőképpen megmagyarázza az egyik kisiklást, a másodikat pedig, mint látjuk, a *Gesta comitum Barcinonensium*. Ez utóbbi átvételére jellemző, hogy Anonymus egyik kifejezését kétszer is reprodukálja (*Cum autem ipse Almus pervenisset ad maturam aetatem* stb.), de elsőízben kevésbé odaillő dolgok elmondásával folytatja, majd megismétli az előbbi s ettől kezdve már csaknem szóról-szóra veszi át az aragon krónikás szövegét. A formula kétszeri használatából látszik, hogy csak a *Gesta comitum Barcinonensium*-ből vehette a szóbanforgó részt s a *pervenisset ad maturam aetatem* fordulatot azért használja kétszer, mert a lelki portré egyes jegyei után szorosan következett, mint látjuk, az átadó szövegben s így Anonymusnál is automatikusan hozzátapadt az előző mondathoz. Nyilvánvaló az is, hogy Dares pogány ízü portré-vonásait inkább a lelkiekre koncentrált kifejezésekkel akarja lehangolni, a gotikust románnal egészíti ki. Tegyük még hozzá, hogy a barcelonai grófok Anonymus korában Aragon királyai voltak s a *Gesta comitum Barcinonensium* fent idézett részlete nem egyéb mint annak a II. Péter aragon királynak 1200 táján írt portréja, aki az albigens eretnekek védelmében esett el a mureti csatában (1213) a pápaság kereszteseinek fegyverétől s akinek nővérét Imre magyar király vette 1198-ban feleségül.

A spanyol és aragon krónikákat stílus tekintetében nem a fenti portré jellemzi, mint ahogy Anonymus gesta nobiliumát sem, hanem mindenk előtt a cselekmény rövid, pár szóra szorítókozó jelzése: elindultak, leverték az ellenséget, birtokba vették a földet A folyótól B folyóig és nagy szákmánnyal vidáman tértek vissza. Ebbe a keretbe öntik bele a Biblia kifejezőkészletéből és az oklevél-írásból átvett formulákat. Az alábbiakban, amidőn a spanyol és az aragon krónikák stílári fordulatait közöljük, nem kiragadott, azaz nem valamely hosszabb lélekzetű elbeszélésből erőszakkal kiszakított formulákat reprodukálunk. Célunk nem abban áll, hogy Anonymus stílusához hasonló kifejezéseket gyűjtsünk össze az egykorú spanyol-aragon történeti irodalomból. Az itt következő szövegrészek teljes képet adnak az ibér félsziget és a Pyreneusok 1200 előtti és 1200 körüli latin nyelvű história-írásának stílusáról. Az alanti részletek együt-

tese tehát nem több és nem kevesebb, mint maga a spanyol-aragon történetírói terminológia.¹⁸

Sed rex aliis impeditus negotiis (*Gesta comitum Barcinonensium* p. 5); sed redeamus ad causam (*Chronicon Alphonsi tertii* p. 126); quid multa? (*Chronicon Albeldense* p. 463); sicut superius diximus (*Sampiro* p. 445); de genere (*Gesta comitum Barcinonensium* p. 59); notum tibi sit de Historia Gothorum (*Chronicon Alphonsi tertii* p. 53); tunc vero Sancius rex Aragonensis bonae memoriae mortuus est (*Gesta Roderici* p. LII); duxit uxorem; sub veloci cursu; celeri cursu perveniens; transactis itaque paucis diebus, in ipsius curia diutius remansit (*Gesta comitum Barcinonensium* p. 5); transactis fere duobus annis; transactis itaque XI mensibus praedictus rex... (*Sampiro* p. 443); Tunc... Tunc... Tunc...; in eodem tempore; in eadem urbe paucis diebus permanserunt; transactis ergo diebus multis; his itaque peractis; con-

¹⁸ Jegyzeteim egy része az 1944–1945. évi ostromban megsemmisült s a spanyol-aragon krónikairódalomra vonatkozó részlettanulmányokhoz ma csaknem lehetetlen hozzáférni. A fenti okokból vagyok kénytelen egyik-másik krónikát régibb kiadásból idézni, az újabban megjelent kritikai kiadások ellenére, noha annak idején, franciaországi kutatásaim során, az új kiadásokat is felhasználtam. A következő szövegkiadásokat és tanulmányokat, valamint kézikönyveket használtam: P. Aguado Bleye: *Manual de Historia de España*. Bilbao 1927–1931, 2 kötet. — A. Ballesteros y Beretta: *Historia de España y de su influencia en la historia universal*. Barcelona 1918–1926, 4 kötet. — R. Altamira: *Historia de España y de la civilización española*. Barcelona 1900–1911, 4 kötet (bibliogr.: 4. kötet, 457–550). — R. Foulché-Delbosc és L. Barrau-Dihigo: *Manuel de l'hispanisant*. New-York 1920, 1925. 2 kötet — R. Ballester: *Bibliografía de la historia de España*. Gerona 1921. — B. Sanchez Alonso: *Fuentes de la historia española y hispano-americana*. 1931, 2 kötet. — A. Huici (Miranda): *Las Crónicas latinas de la Reconquista*. Estudios prácticos de latín medioeval. Valencia 1913, 2 kötet. — R. Ballester y Castell: *Las fuentes narrativas de la Historia de España*. Valladolid 1927. — *Crónica de Alfonso III*, ed. Z. García Villada, S. I. Madrid 1918. Textos latinos de la edad media española I. Publ. del Centro de Estudios Históricos. — Cl. Sanchez-Albornoz: *La Cronica de Albelda y la de Alfonso III*. Bulletin Hispanique 1930, 305–325. — Ugyanez a krónika: A. Florez, *España sagrada* 13, 466–492. (Ebből a kiadásból idézem *Chronicon Alphonsi tertii* címen.) — L. Barrau-Dihigo: *Une rédaction inédite du Pseudo-Sébastien de Salamanque*. Revue Hispanique 1910, 235–264. — *Chronicon Albeldense* ed. H. Florez, *España sagrada* 13, 422 s. köv. (ebből a kiadásból idézem). — *Sampiro de Astorga* ed. ugyanott 14, 438–457 (ebből a kiadásból idézem). — Pelayo de Oviedo ed. ugyanott 14, 466–475. — *Monachi Silensis Chronicon* ed. ugyanott 17, 270–330. — M. Gómez-Moreno: *Introducción a la Historia Silense*. Ensayos de vulgarización histórica I. Madrid 1921. — A silosi szerzetes krónikájának újabb kiadása: *Crónica Silense*, ed. Francisco Santos Coco. Textos latinos de la edad media española II, Madrid 1919. Publ. del Centro de Estudios Históricos. — R. Fouché-Delbosc: *Gesta Roderici Campidocci* (tanulmány és a krónika szövege). Revue Hispanique 1909, 412–459. — Ugyancsak a Cid-krónika adta ki: Almuir Risco: *La Castilla y el mas famoso castellano*. Madrid 1792, függelék XVI–LX (ebből a kiadásból idézem *Gesta Roderici* címen). — A Cid-krónika legjobb kiadása: A. Bonilla y San Martín: *Gestas del Cid Campeador*. Boletín de la Real Academia de la Historia 1911, 161–257. — *Chronica Adefonsi Imperatoris* ed. H. Florez, *España sagrada* 21, 320–409 (ebből a kiadásból idézem *Chr. Adefonsi Imp.* címen). — L. Barrau-Dihigo: *Fragments inédits des Gesta Comitum Barcinonensium et Regum Aragoniae*. Revue Hispanique 1902. — L. Barrau-Dihigo és F. Massó Torrents: *Gesta Comitum Barcinonensium*. Crónicas Catalanes publicades sota la direcció del Institut d'Estudis Catalans II, Barcelona 1925 (ebből a kiadásból idézem). — Az itt következő stílusfordulatok után zárójelbe tett lelőhely csak a zárójel közvetlenül megelőző s a pontosvesszőnél kezdődő formulára vonatkozik; valamennyi krónikában megtalálható és szüntelenül előforduló klisé után forrást nem tüntettem fel.

silio accepto; consilio habito; inito consilio; communi consilio praedictus puer... (*Gesta comitum Barcinonensium* p. 3); inito itaque cum suis hominibus consilio (*Gesta Roderici*, passim); misit nuntios; congregata infinita multitudo Sarracenorum; congregato magno exercitu, castra metati sunt juxta flumen Hiberum (*Gesta Roderici* passim); exercitus castrametatus est; castra vero sua metatus est in valle, quae dicitur Torrens, quae est vicina Muro vetulo (*Gesta Roderici*, p. XXVI); nullis fere resistentibus; timuerunt valde; et cecidit timor illius super omnes habitantes in terra Moabitaram et Agarenorum (*Chr. Adefonsi Imp.*, p. 334); paraverunt acies ex utraque parte; acriter expugnavit; rex vero Veremundus obviam illi exivit in Portella de Arenas, et ceperunt acriter praeliari (*Sampiro* p. 457); expugnabant Christianos in arcu et sagittis (*Gesta Roderici* p. LIII); multi gladio perierunt; in ore gladii interfecit; fugierunt a facie ejus; ipsi vero jam victi, dantes terga versi sunt in fugam, multitudo vero illorum gladio ceciderunt (*Gesta Roderici*, p. LI); et nemo ex eis vivus remansit qui rediret in patriam unde venerat (*Sampiro* p. 457); Domino auxiliante et divina clementia; divina se protegente gratia; ut traderet eam (civitatem) in manibus eorum; iis peractis reversi sunt unusquisque in sua cum magno gaudio et triumpho, laudantes et benedicantes Deum, qui regi et illis dederat vindictam et ultionem (*Chr. Adefonsi Imp.* p. 336); divina igitur gratia ordinante (*Gesta comitum Barcinonensium* p. 13); dedit illi Dominus victoriam (*Sampiro* p. 447, 457); irruit itaque in eos et cum eisdem bellum commisit immensum, divina opitulante clementia, Mohabitae omnes devicit (*Gesta Roderici* p. LI); reversi sunt in castra; facta est magna laetitia in regno suo; gavisus sunt gaudio magno; quo audito rex gavisus est gaudio magno (*Chr. Adefonsi Imp.* p. 331); et firmaverunt inter se firmissimam pacem (*Gesta Roderici* p. XLV); et fidem tanquam domino suo se servaturos juraverunt (*Gesta comitum Barcinonensium* p. 4); homines vero qui in loco hujus partis habitabant, submiserunt se et subjugaverunt se continuo sub dominio et imperio suo (*Gesta Roderici* p. XLVIII); rex Alcadir... qui statim misit legatos suos cum maximis muneribus et donis innumereabilibus ad Rodericum et factus est tributarius ejus (*Gesta Roderici* p. XXVII); mox ad propria revertuntur et inde tandem auri et argenti maximam copiam, et filios et parentes pro redemptione jam instituta donec eam persolverent, in pignore volentes secum afferentes (*u. ott* p. XLI); Rodericum captum et ferreis vinculis vinctum ad illum perducere misit (*u. ott* p. L); omnem curiam suam honorifice et liberalissime rexit et potenter tenuit (*Gesta comitum Barcinonensium* p. 13); ibidem rex iratis et non blandis verbis Rodericum aspere tradidit (*Gesta Roderici* p. XLIV); Rodericus nuntio haec sibi dicenti hilari vultu hujusmodi dedit responsum (*u. ott* p. XXXV); hilari vultu respondit; ut Barchinonensis honor in ejus dominium et totius generis sui in perpetuum deveniret (*Gesta comitum Barcinonensium* p. 5); jure perpetuo tradidit... cum possessionibus Sancti Martini... cum omnibus suis appenditiis... usque ad flumen (*Sampiro* p. 446); egressus de... pervenit ad castrum quod dicitur Alfarium (*Gesta Roderici* p. XLVI); praedictus locus; praedictum castrum; in loco qui dicitur...; locus qui dicitur...; villa quae vocatur...; juxta amnem qui vocatur...; suscepit eos honorifice, deditque eis magna dona (*Chr. Adefonsi Imp.* p. 331); nimis muneribus et innumereabilibus donis aureis et argenteis multis; munera multa et innumereabilia; ipse et universi sui facti sunt divites et locupletes ultra quam dici potest (*Gesta Roderici* p. L); dedit ei castrum, quod dicitur Donnas cum habitatoribus suis (*u. ott* p. XXV); et castrum Gormaz... cum omnibus suis alfozis et suis habitatoribus (*u. ott*); omnes habitatores; homines qui in loco hujus partis habitabant; omnes habitantes in terra.

A XII. század második felében, az írásbeliség megszilárdulása idején egész Európában általánossá vált az oklevelek aréngáiban az emlékezet esendő voltára s az írás halhatatlanságára hivatkozni. Ezt a fogást találjuk Anonymus prológuisában, valamint a *Gesta Roderici* és a *Gesta comitum Barcinonensium* prológuisában is: „Quoniam rerum temporalium gesta immensa annorum volubilitate praetereuntia, nisi sub notificationis speculo denotentur, oblivioni proculdubio traduntur, idcirco Didaci nobilissimi ac

bellatoris viri prosapiam et bella ab eodem viriliter peracta sub scripti luce contineri, atque haberi decrevimus“ (Gesta Rod., p. XVI.). „Igitur ne origo Barchinonensium nobilium principum praesentibus valeat oblivisci et posteris ignorari, scriptura volumus declarare“ (Gesta com. Barc., p. 22.). A helynévadási etimológiák is sűrűn fordulnak elő a spanyol-aragon krónikákban, hasonló contextusban mint Anonymusnál, aki szintén szereti leszögezni, hogy „attól a naptól mindmáig“ így és így nevezik az illető helységet: „ab illa die usque hodie vocatum est nomen ejus Mons Sacratuſ“ (Sampiro p. 443.). A vérszerződéshez hasonló eskűformulát használ a Cid is, akinek krónikása pontokba szedi eskűjét s záradékkal látja el: „Hoc est primum juramentum... Hoc est secundum juramentum... Hol est tertium juramentum... Si autem ex istis IV juramentis quae superius scripsi, rex accipere voluerit...“ (Gesta Rod., pp. XXXI—XXXIII.). Az anathema-formula sem hiányozhat, természetesen, ebből a különös stílusú krónikairódalomból: „Si quis autem nostrum se ab hujus concilii unitate subtraxerit, a vera et integra societate sanctorum segregatus, pariterque anathemate cum Juda, Domini proditore, percussus, cum diabolo et angelis ejus in perpetuum sit damnatus“ (Sampiro p. 445.).¹⁹

A spanyolországi vizigótoknak is megvan a maguk szkitiai és Gog-Magog-leszármazás mondájuk, amellyel lépten-nyomon találkozunk a XII. századi krónikákban. Anonymusnak ezzel kapcsolatos egyik kitételéhez (*gentes Gog et Magog quos inclusit Magnus Alexander*, c. 1.) — s ezt a Nagy Sándorról és Gog-Magogról szóló minden hozzáférhető szöveg igen gondos áttanulmányozása után állítom — a legközelebb egy spanyolországi kézirat szövege áll: „egredientur Gog et Magog in terram Israel. Ipsae sunt gentes quas inclusit Alexander...“²⁰

A Nagy Sándorról szóló Historia de Praeliis-t a Cid-krónika szerzője is használta. Érdekes egyezés Anonymusszal, hogy a Cid-krónikában az egyik barcelonai gróf egy alkalommal levelet ír Rodrigóhoz s a Historia de Praeliis „kutyáinkhoz hasonlítanak“ kitételén ugyanazt a módosítást hajtja végre mint a magyar krónikás: „Aliam quoque deteriore in injuriam et derisionem nobis fecisti, qui nostris uxoribus nos assimilasti“.²¹ A spanyol-aragon krónikák épp olyan gyéren élnek a költői hasonlatokkal mint Anonymus, sőt, egy-két kivételtől eltekintve, a Biblia hasonlatait használják, melyek közül az egyik Anonymusnál is fölbukkan: „sicut stipula ante faciem ignis“ (Chronicon Albeldense p. 462.). S végül, akit a részletek behatóbban érdekelnek, vesse össze Anonymus 43. fejezetének végét, valamint 57. fejezetét az itt következő spanyol krónikarészlettel. Látni fogja, hogy az országba özönlő jövevényekről, emezek behódolásáról, a nekik juttatott adományokról s végül az ország határainak kijelöléséről,

¹⁹ Az „in perpetuum“ és az anathema-formulákról l. Szilágyi L., Századok 1937, 43—44., 46—50.

²⁰ Madrid, Bibl. Nat. X, 161, f. 154'. (XI—XII. sz.). — E szöveg a Pseudo-Callisthenes-féle történet egyik ismeretlen változatának kivonata. V. ö. Th. Mommsen, Mon. Germ. Hist. Auct. Antiquiss. XI, Chronica minora II, Berlin, 1894, 259.

²¹ *Gesta Roderici* p. XXXVI.

meg a palotában rendezett lakomáról a magyar krónikás ugyanazon a nyelven számol be mint a spanyol: „Et super haec omnia omnes optimates, qui erant per totam Gasconiam et per totam illam terram usque ad flumen Rodani, et Guillelmus de monte Pesulano unanimiter venerunt ad regem et acceperunt ab eo argentum et aurum, multaue varia et praetiosa munera et equos multos, et omnes subditi sunt ei et obediebant in cunctis. Et multi filii comitum Franciae et ducum et potestatum et Pictavi multi venerunt ad eum et acceperunt ab eo arma et alia plurima dona. Et facti sunt termini regni Adefonsi regis Legionis a mare magno Oceano, quod est a patrono S. Jacobi, usque ad fluvium Rodani... Jussit autem Imperator fieri magnum convivium in palatiis regalibus... et gavisi sunt gaudio magno...”²²

S végül ki ne ismerné fel a *Gesta Hungarorum*ot berekesztő rímes próza hangulati azonosságát az egyik spanyol krónikának szintén rímes prózában szerkesztett záradékaival:

Gesta Hungarorum c. 57:

Et dum beatus
rex Stephanus
verba vitae praedicaret
et Hungaros baptizaret,
tunc Thonuzoba in fide vanus
noluit esse Christianus,
sed cum uxore vivus
ad portum Obad est sepultus,
ut ne baptizando
ipse et uxor sua viverent cum Christo
in aeternum,
sed Vrcun filius suus
Christianus factus
vivit cum Christo
in perpetuum.

Chronicon Alphonsi tertii p. 85:

Ordonius suprafatus
rex post XVI. anno
regni expleto
morbo podagrico correptus
Oveto est defunctus
et in Basilica Sanctae Mariae
(cum prioribus regibus
(est tumulatus.
Felicia tempora duxit in regno,
felix stat in caelo,
et qui hic nimium dilectus fuit
(a populis,
nunc autem laetatur cum sanctis angelis
in caelestibus regnis,
praestante Domino nostro Jesu Christo,
qui cum Deo Patre et Spiritu Sancto
in unitate deitatis vivit et gloriatur
(per nunquam finienda semper
(saecula saeculorum. Amen.

A fenti formuláknak csak az együttese s a jellegzetes tárgy illusztrálására való használata adja azt a stílust, amely oly igen jellemző a magyar krónikásra. Ha a spanyol-aragon fordulatokat egyenként tekintjük, keveset mondanak számunkra. Hiszen egyiket-másikat megtaláljuk például Reginónál vagy a *Historia de Praeliis*-ben, Anonymus beigazolt forrásai-ban. Ily nagy tömegben azonban s a gesta nobilium egészére jellemző mértékben csak a spanyol-aragon krónikákban találhatók. Semmi kétség, a magyar krónika és a spanyol-aragon minták mögött ugyanaz a stílárís érzület áll s az azonos stílárís érzület mögött azonos, vagy legalább is hasonló társadalmi háttér. A spanyol uralkodók, a diadalmas Cid vagy Aragon királyai nem tudják családfájukat az ókorig vagy Nagy Károlyig

²² *Chr. Adefonsi Imp.*, 345—346.

visszavezetni, mint a francia uralkodóház vagy az Anjou-Plantagenet-dinasztia. Sem a karoling mythos, sem a trójai származás nem hozható közelükbe. Itt csak a Biblia származástörténete segít s ezzel együtt mindamaz elemek a krónika légkörébe kerülnek, amelyeket a bibliai származástörténet automatikusan magával hoz. Ezért harcolnak a spanyol-aragon krónikák hősei a Biblia harcmódorában, „arcu ac sagittis“, akárcsak a gesta nobilium hősei a gesta regum várostromot vívó fejedelmeivel ellentétben.

Anonymus második stílusa, a Biblia egyszerű hangnemére leegyszerűsített írói módor tehát tudatos primitívizálás, sőt egy raffinált író műve, akit szigorúan köt annak a társadalmi rétegnek érzületvilága, amely társadalmi réteget kiszolgálja krónikájában. És ennek a sajátos stílusnak megalkotásában kétségkívül a spanyol-aragon krónikairódalom oldotta meg a nyelvét.

A kapcsolatot az aragon és a magyar udvar között Imre király házassága Konstanciával hozta létre 1198-ban. E házasság külpolitikai hátterének kérdése még megoldásra vár. A mai történész persze nem elégedhetik majd meg ezzel a kispolgári és történetietlen magyarázattal: „A házasság genesiséről absolute semmit se tudunk... Valószínűleg csak azért lépett e házasságra, hogy Hymen rózsás köteléke elfeledtesse vele uralkodása alatt ért kellemetlenségeit. De hogy miért vetette szemét Arragoniára, nem tudjuk.“²³ A XIII. századi Kézai Simon mester krónikájának színes spanyol értesüléseit Eckhardt Sándor mutatta ki,²⁴ majd Horváth János hívta fel a figyelmet arra, hogy Kézai sok adatot „a spanyol eredetű Martinsdorfiak, a *Bánk bán*-ból is ismert Simon és Mihály családjától nyerhetett. A gestája függelékében ismertetett jövevények (advénák) közül u. i. erről a családról tud legtöbbet...“²⁵ Ugyanezek a családok már Anonymus korában Magyarországon élnek. Utolsó fejezetünkben erről a problémáról is szólni fogunk.

6. A GESTA HUNGARORUM ÉRTELME

Marczali Henrik, aki annak idején az anonymusi krónikának a Nagy Sándor-regényhez való viszonyát megvizsgálta, csodálkozását fejezte ki a fölött, hogy az egyetlen hős történetével szemben, ami a *Historia de Praeliis* legfőbb jellegzetessége, a *Gesta Hungarorum*ban „nevezetes a nemességnek előtérbe lépése Árpád fejedelem mellett.“²⁶ A gesta nobiliumnak a társadalmi problémán keresztül való vizsgálata egészen a legújabb időkig elhanyagolt oldala volt az Anonymus-kutatásnak, a XII. századvégi gazdasági rendszert pedig, I. Tóth Zoltánnak egyetlen igen rövid megjegyzésétől eltekintve, senki sem tette kritikai vizsgálat tárgyává a magyar

²³ Wertner M.: *Az Árpádok családi története*. Nagybecskerek, 1892, 371.

²⁴ Eckhardt S.: *A pannoniai hún történet keletkezése*. Századok 1928, 619—621.

²⁵ Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest, 1931, 44—45.

¹ EphK. 1877, 363.

krónikással kapcsolatban. Pedig régibb történezeinknél találunk néhány odavetett megjegyzést, melyek igen termékenyek lettek volna, ha folytatóra találnak. Így például Sebestyén Gyula sokat idézett mondata a genealogiáról, amely „az előkelő birtokos osztálynak volt története, valamint féltve őrzött és gyakran hamisított telekkönyve”,² megszívlelendő megjegyzés. Hasonló gondolat Horváth Jánost is foglalkoztatta Anonymusszal kapcsolatban: „Főgondját család- és birtoktörténeti levezetésekre fordította s hitelle is leginkább e tekintetben tarthat számot”.³ Igen helytállóak Hóman Bálint bizonyos megállapításai e tárgyban. Hóman szerint Anonymusnak egyik főforrása a felső-tiszavidéki, illetőleg egri egyházmegyei helyi és nemzeti hagyományok, valamint a Katapán és Szemere nemzetségek észak-nyugat-magyarországi hagyományai voltak.⁴ Indokolatlan volt, természetesen, egri „egyházmegyei” hagyományokról beszélni, mert Anonymus, mint látni fogjuk, nem egyházmegyéekben gondolkodik, sőt kifejezetten egyházellenes a felfogása, akárcsak Lukács érseknek, vagy az albigenes eretnekeknek. Jól látta azonban Hóman, hogy a családi hagyomány, különösképpen a Szemeréké, elsőrendű fontosságot nyer a Gesta Hungarorumban.

Új távlatot adott a kérdésnek Pais Dezső Ősbő-tanulmánya, amely valóban kitűnő példázata annak, hogy csak a teljes exaktság révén képes a tudomány fölfelé szárnyalni s hogy egy író ideatörténeti helyének megállapításához először a földre kell tekinteni, térképpel és szótárral a kezben.⁵ Pais Dezső tanulmányából megtudjuk, hogy Anonymus beható településtörténeti és családtörténeti tanulmányokat végzett az általa előadott pogány honfoglalás igazolására. Ahol például Ősbő és Velek a honfoglalás egy-egy részlethadjáratát vívja meg, ottan mindenütt az Ősbő és Velek, vagy ezekkel nyelvtörténetileg rokon helynevekkel (Öskü, Östelek stb.) találkozunk. S úgy látszik, nagyjából hasonló módon megszerkesztett birtoklási képet kapunk az egész Gesta Hungarorumból. Pais Dezső találoan mutat rá ezek alapján Anonymus hagyománybeli forrásaira és anyagszerző módszerére, a döntő szót azonban nem mondja ki, s ebben valamennyitörténészünkkel egyetért. Megemlíti, hogy a helynévkutatás révén „valószínűleg igen sok hiteles történeti anyagot tudnánk még feltárni a homályból” s mialatt saját tanulmányát csak kísérletnek tartja, kijelenti, hogy „a szerves tulajdonnév-csomóknak itt alkalmazott megállapítása — kellő óvatosság mellett — igen eredményes módszerül szolgálhat a magyar régiségtudomány egyébként homályba vesző kérdéseinek a vizsgálatánál”.⁶ Látjuk tehát, hogy Pais Dezső nem mondja ki a döntő szót, mert, úgy látszik, még nem tartotta a kérdést eldöntöttnek. Saját adatai és az addigi kutatás eredményei

² *A magyar honfoglalás mondái*. I. Budapest, 1904, 284.

³ *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest, 1931, 36.

⁴ Turul 1912, 105—107. — *A Szent László-korabeli Gesta Ungarorum*. Budapest, 1925, 45.

⁵ *Ősbő. Az anonymusi honfoglaláshagyomány hiteléhez*. Magyar Nyelv 1928, 92—95, 169—175.

⁶ *Id. tanulmány*, 175.

révén még nem érezte magát feljogosítva arra, hogy eldöntse: vajjon Anonymus egy régi, pogánykori települési állapotot kívánt visszaadni krónikájában, vagy pedig a saját korabeli települési, esetleg birtokállományi viszonyokat akarta ábrázolni.

Azt a társadalmi képet, amely a Gesta Hungarorum alapján nyerhető, Deér József rajzolta meg első ízben valóban mesteri vonásokkal. Az államnak bizonyos eltársadalmiasodására mutat rá, amely a XII. században a Gesta Hungarorum alapján „még csupán az előkelő származású és jelentős vagyonnal bíró születési és vagyoni arisztokrácia megnövekedett politikai befolyásában jelentkezik“. Innen van az, hogy a feltörekvő arisztokráciában egyszerre lábra kap az előkelő eredet, a honfoglaláskori származás tudata. Anonymus, a királyi udvar történétírója, „természetesen kifejezésre juttatja a dinasztia álláspontját, ugyanakkor azonban érvényesíti a saját modern felfogását is, amely megfosztja az államot vallásos jellegétől s létrejöttét szinte már rideg racionalizmussal magyarázza.“ Rámutat Deér arra is, hogy a XII. század második felében az uralkodó még olyan ügyekben is alattvalóinak tanácsához és hozzájárulásához folyamodik, amely ügyek „látszólag az ő kizárólagos felségjogának körébe tartoznak: P. mester szerint Árpád és utódai nemeseik tanácsára adományoznak birtokokat híveiknek.“ Ugyanígy a valóságban korlátlan hatalmú honfoglaló fejedelem Anonymus szerint „a hét vezér választásának köszönheti tisztjét“. Finom logikával elemzi Deér azt is, hogy Anonymus „szószert átveszi ugyan az uralkodóház régi történetéből a turul-mondát, azonban a magyar nép és fejedelemség létrejöttét nem annak mondai-vallásos szemléletével magyarázza, hanem ehelyett tudományos ridegséggel boncolja szét Álmosnak és a „hét fejedelmi személynek“ egymáshoz való viszonyát. Álmos fejedelemsége nem annyira az ő kiválasztottságának és isteni fényben megjelenő szervezőerejének elismerése, hanem sokkal inkább a hét vezér „szabad akarattal és közös hozzájárulással“ történt választásának eredménye volt.“ Észszerű és praktikus szempontok vezetik Anonymust, — s Deér mindeerre rámutat — amidőn a hazát keresők racionális meggondolása révén juttatja vezérhez a magyarságot. A vérszerződés nomád hagyomány ugyan, de „a vezér és a hét fejedelmi személy viszonyát szabályozó pontok nem egyebek ő és kortársai politikai vágyalmánál, a történeti valósághoz nincs közük éppúgy mint a pusztaszeri legendának“. „A vérszerződés utolsó pontja, folytatja Deér, pusztán elméleti téren ugyan, mégis közvetlen elődje az Aranybulla híres ellenállási záradékának éppen úgy, mint a XIII. századi szabadságlevelek (1231, 1267, 1291) azon formuláinak is, melyek a kiközösítés fegyverét szegezik szembe a jogsértő királlyal“. Kifejti Deér József, hogy a XII. század végére kialakult az egyház mellett a királyi hatalmat korlátozó másik tényező is, a nagybirtokkal rendelkező és ősi származására büszke hivatali arisztokrácia, amely a hatalmi kérdések terén „feltétlen igényt emel az ő hozzájárulási jogának elismerésére s a királyi tanácsban vitt szerepét mint ősi és intézményes rendezésen nyugvó jogot kezeli és tekinti“. Deér úgy látja, hogy mindez az erőskező III. Béla idejében „még jámbor történelmi-politikai elmélkedés, fiai és unokái alatt már komoly valóság“.

S végül levonja mindebből a végső következtetést, amelyen a legújabb kutatások is alig haladtak túl: „Kora számára igényelt Anonymus jogokat a vérszerződésben, ezt mutatja, hogy nemcsak a hét fejedelmi személy nevét jegyezte fel, akik Álmossal szövetségre lépnek, hanem a leszármazó nemzetségeket és családokat is. E nevek között pedig ott találjuk korának és a későbbi időknek nagy familiái közül a Csákokat, a Kalán, Szemere és Maglód nemzetségeket, melyekből III. Bélának és fiainak kormányzata alatt az ország főtisztviselői jórészt kikerültek“. Így tehát Anonymus szerint „a magyar história nem más, mint a dinasztíának s néhány kimagasló családnak története, az ország javain, a rajta élő népen a fejedelem és nemesi osztozkodnak, akiknek kiváltságos helyzete részben a vérszerződésen, részben a pusztaszeri gyűlés határozmányain alapul“. A XIII. századi Aranybullában ezzel szemben már „a túlkapó, mindenható udvari arisztokrácia befolyását akarják visszaszorítani a közszabadok és királyi népek és saját politikai szerepüket intézményesíteni“. Itten tehát egy eltársadalmiasodási folyamattal állunk szemben: „a XII. században még csak a király környezetének előkelői érvényesítik korlátozó befolyásukat, a XIII. században már a szegényebb közszabadok is beleszólhatnak“.⁷

Ezek az eredmények nagyjából egybevágnek Váczy Péter kutatásainak eredményeivel, melyek egyrészt alapos szövegkritikai vizsgálatokkal egyes részleteiben tisztázzák Anonymus módszereit, másrészt pedig az európai háttérrel is elének adják. Megtudjuk, hogy Anonymus a hagyomány adatait elferdítette saját, egyéni genealogiai módszerével,⁸ s hogy az Anonymusra annyira jellemző *de genere* jelölés a XII. század végétől fogva divatos, amidőn a társadalom, melyet a szentistváni államrendszer elszorvasztott, újra érezteni kezdi erejét. A folyamatot nagyjából úgy érthetjük meg leginkább, ha meggondoljuk, hogy az investitúra-harc révén előállott helyzet a királyt megfosztotta Krisztus-helytartóságától s innen kezdve csak az egyház engedelmes katonáját látta benne. Az állam ettől fogva az elvilágiasodás útjára lép, egyház és állam elválnak, s így az egyház többé nem az állam fölött álló vagy az államba teljességgel beépített szervként működik, mint a román korban, hanem az államot korlátozó tényezők közé áll, rendi előjogokat kap s bekapcsolódik a társadalom rendi mozgalmába. Az elvilágiasodás révén az állam most már csak vallási dolgokban hajlandó az egyháznak engedelmeskedni, világiakban csak Istennek. Ez a folyamat áll az uralkodók Istenkegyelmiség-tana mögött, amely nem egyéb mint az abszolút monarchák politikai felelőtlenségének tétele. A stílus elemek is kellőképpen érzékeltetik a nagy változást: a román kor uralkodója a Biblia patriarkális közvetlenségével érintkezett püspökeivel, ispánjaival, vitézeivel, akiket a szentistváni Intelmek nyelvén „idősebb atyáinak, testvéreinek“ nevez, majd a XII. század vége felé tűnni kezd a

⁷ Deér József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Budapest, 1938. 172—185.

⁸ Gyula és Ajtony. Szentpétery-Emlékkönyv 1938, 484—498.

biblikus „kegyes, legkegyesebb, legkeresztényibb“ király s e helyett az antik ízű „magasztos, diadalmaskodó, gloriosissimus“ jelzőket használják az uralkodók nevük előtt. A római caesarok fejedelmi többsét is ekkor kezdik Európaszerte használni az uralkodók. A magyar királyság első korszaka után, amely Váczy szerint az államosítás jegyében áll, a XII. század közepétől fogva az eltársadalmiasítás kora következik: a király a társadalmat bevonja maga alá, a szentistváni királyi közegeket oly tisztviselők váltják le, akik már nem függenek közvetlenül a királytól, hanem valamely nagy úrnak, ha nem éppen a „nemesi közösségnek“ megbízott emberei. Ez az új rend „az állam és a társadalom bensőséges együttműködéséből alakult ki“. Az a folyamat, amelynek első nagy korszaka az Aranybulla ellenállási jogával s a XIII. században megformulázott népfelség-gondolattal zárul, Anonymus krónikájában fejeződik ki első ízben, itt természetesen még az arisztokrácia és nem az egész nemesi communitas hatalombeli részesedésének jegyében, de már tagadhatatlanul a társadalomnak a királlyal kötött kompromisszuma érezhető. Mint Váczy mondja, a vérszerződés nem egyéb mint a Contrat social első jelentkezése a magyar állam életében. Váczy a XII. századi renaissance eszméinek megvalósulását látja abban is, hogy Anonymus a „kétely fölényes hangján, a vallási türelem öntetszelgő kiállásában beszél a pogány magyarság harcos vitézi erényeiről, az alázat, szelídség keresztény erényei számára már nem talál szavakat“.⁹ Váczy a korai gotikával, a lovagi kultúrával hozza kapcsolatba Anonymusnak mindeme jellegzetességeit: „Világias gondolkozásmódja, amely az egyházi dolgokkal szemben fevilágosult szkepszisben jut kifejezésre, a barbár harci erények dicsőítésére vezetett. Gesta Hungarorum úgy tárta fel a harci dicsőségek emlékeit, mintha a kereszténység szelíd erkölcsi ismeretlenek volnának számára. Anonymus történet szemléletében a keresztény világképnek nyomait sem találjuk. Felvilágosult szkepszis, tolerancia a pogányokkal szemben, a vitézi erények dicsőítése, nemzeti öntudat, ezek azok a motívumok, amelyek történet szemléletét meghatározzák. Hatalmas művéből a lovagkor levegője árad felénk“.¹⁰

I. Tóth Zoltán ismertetett tanulmányában már a legapróbb részletekbe menő példák kapcsán szemlélhetjük Anonymus írói képzeit és politikai felfogását. Tóth mondja ki első ízben a legnagyobb határozottsággal, hogy a Gesta Hungarorum szerzője kifejezetten „a birtokos arisztokrácia osztályérdekeit szolgálja“. Módszeréről úgy vélekedik, hogy „mai szemmel nézve, az író történelmet hamisít, de ilyen súlyos ítéletet felette gyakorolni még sincs jogunk, mert számára nem a valóság visszaállítása volt a cél, hanem a birtokos arisztokrácia őseinek dicsőítése“. Elfogadja ő is Váczy és Deér kategóriáit az eltársadalmiasodási folyamatról, melyet „arisztokratikus demokratizálódás“-nak nevez s noha a saját remek filológiai apparátusával kézzelfoghatóvá tett anonymusi módszerről Tóth maga állítja,

⁹ *A magyarság a román és gót stílus korában.* Magyar Művelődéstörténet. Budapest, é. n. I, 106, 126—139.

¹⁰ *A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon.* Minerva 1932, különnyomat: 47—48.

hogy „valóságos kis Domesday-book-ká, az ősi birtoklás telekkönyvévé varázsolja a királyi jegyző művét“ s hogy genealogiai nagyrészt a saját hamisítványai, mégis úgy véli, hogy az Anonymusnál összegyűjtött történeti hagyományt a krónikás „nem pusztán anyagi természetű meggondolások alapján, hanem még inkább szubjektív nemzeti érzésből akarta megmenteni a feledéstől“.¹¹

Ezeket a nem egészen pontos fogalmakat is megpróbáljuk majd tisztázni. Még csupán annyit, hogy az arisztokratikus földfoglalásról, amelyet Anonymus a honfoglalással azonosít, egyetlen gazdaságtörténeti jellegű megjegyzést találunk újabb kutatóinknál s ez az egyetlen megjegyzés is I. Tóth Zoltánnak köszönhető: „Köztudomású, hogy a teljesen emberi és állati munkaerőre támaszkodó pátriárkális gazdálkodást a XI. század végétől kezdve fokozódó súllyal mindinkább a földbirtok megbecsülése kezdte felváltani. A magántulajdon teljes meggyökeresedésével és a földművelés kifejlődésével a régebben nem sokra értékelt föld becse nagyra nőtt, tehát birtoklásának bizonyítása is nagy fontosságot nyert“. Tóth szerint e körülmények között a birtoklásnak szóbeli bizonyítása elavulttá s az írásbeliség bevezetése elkerülhetetlenné vált.¹² Ezek a fogalmak azonban túlságosan általánosak és elmosódóak. Tóth nem is dokumentálja egyetlen adattal sem tételét. Így tehát kissé bővebben ki kell fejtenünk azt, hogy végelemzésben mi is az értelme a Gesta Hungarorumnak. Vajon szerzője a társadalmi osztálytagozódásnak melyik szárnyán foglal helyet, milyen mértékben áll egy merőben anyagi természetű osztályérdek szolgálatában s ehhez miképpen viszonylik képzetvilága, írói felfogása? Valamint eníféle úton-módon kapcsolódik a korabeli társadalmi és politikai háttérhez, a délfrancia-aragon mozgalmakhoz s általában a századforduló nagy társadalmi megmozdulásaihoz?

Mindenek előtt le kell szögezmem, hogy Pauler Gyula nézetét vallom abban a tekintetben, hogy a Gesta Hungarorum lezárt egész: „Az egész mű egyébiránt oly kerekded egész, hogy ilyféle utalásokból: „ut in sequentibus dicitur“, csak azt lehet következtetni, hogy a szerző talán folytatni akarta művét, de később e szándékától elállván, elfelejtette kitörölni az értelmetlenné vált utalásokat: nem pedig azt, hogy a ránk maradt részből valami hiányoznék“.¹³ Tóth Zoltán tanulmánya minden ízében alátámasztja Pauler Gyula nézetét a fokozatosan, nem egyvégtében írt krónikát illetően, melynek „varratai“ és „forradásai“ igen sok helyütt elárulják „a mű kialakulásának titkait“.¹⁴

A prologusban Anonymus nyíltan megmondja, hogy a magyar királyok és nemesek *eredetének* történetét akarja adni, csakúgy mint Geoffrey of Monmouth, aki kizárólag a kereszténység előtti dolgokkal óhajt foglalkozni, vagy a barcelonai grófok krónikása, aki így nyilatkozik prologusában: „Igitur ne origo Barchinonensium nobilium principum praesentibus

¹¹ *Tubutum és Gelou*. Századok 1945—1946, 80, 31, 32.

¹² Id. tanulmány, 31.

¹³ *Magyarország története az árpádházi királyok alatt* I, 517., 571. jegyzet.

¹⁴ Id. tanulmány, 33.

valeat oblivisci et posteris ignorari, scriptura volumus declarare“.¹⁵ Ilyen szempontból nézve a Gesta Hungarorum valóban elmondja mindazt, amit szerzője a prologusban ígért s ha hozzávesszük a fentebb idézett spanyol-aragon krónikasövegeket, az élve-eltemetett Tonuzobáról szóló berekesztő rímes próza kissé romantikus hangulatát, pogány-nosztalgiajával és lezáró akkordjával (vivit cum Christo in perpetuum), az az érzésünk, hogy király-történettel Anonymus már nem óhajtott foglalkozni. Államellenessége, amelyre szintén ki fogunk térni, ugyancsak ellene mond annak a feltevés-nek, mintha Anonymus folytatni akarta volna pogány-történetét. S végül, ha megvizsgáljuk jellegzetes „ut in sequentibus dicitur“ kitételeit, amelyek az egyedül számbajöhető érvet szolgáltatják annak bizonyítására, hogy műve befejezetlen avagy töredékesen maradt korunkra, azt a benyomást nyerjük, hogy a „folytatásra“ utaló kitételek semmit sem mondanak. Ezt az utalást Anonymus hét ízben használja, melyek közül négy ízben be is váltja azt, amit az *ut in sequentibus* formulával ígér (c. 1: szkítiai származás, c. 1: kivonulás az őshazából, c. 4: Álmos magával viszi Árpádot Pannoniába, c. 6: Gyula és Zsombor, akiktől a Maglód nemzetség származik). E tényekről valóban több alkalommal megemlékezik. Egy ízben Taksony külsejének leírásakor is említi e formulát, amelynek e helyen (c. 55) semmi értelme sincsen s ez is azt bizonyítja, hogy nem kell Anonymust komolyan vennünk, amikor e formulát használja. Hiszen ritmikus prózája egy-két jellegzetességének vizsgálatakor láttuk, hogy az utóbb említett esetben csak ritmikai kényszerből van szüksége az „ut in sequentibus audietis“-ra. Ezen öt esettel szemben mindössze két eset marad, amidőn Anonymus a folytatást ígérő kifejezéssel királykori történetre céloz (c. 15, 24). Az utóbbi két célzás azonban mellékkörülményekre vonatkozik s lehet, hogy egyrészt itt, műve elején talán még arra gondol, hogy királytörténetét is megírja majd, másrészt viszont lehet, hogy csak forrásának bősége áll előtte, hiszen mindkét utalás az altaidhi évkönyvek egy-egy részletével kapcsolatos, azaz nyilván Anonymus forrásában is benne kellett, hogy legyenek. Ha meggondoljuk azonban, hogy mindezekon felül mindkét utalás egyben birtokpolitikai dolgokkal is kapcsolatos, akkor alig van jogunk feltételezni, hogy Anonymus még itten, műve írásának kezdetén királytörténetet szándékozott volna szerkeszteni. Sőt látni fogjuk, s szerintem ez a legfőbb érv a Gesta Hungarorum lezárt volta mellett, hogy Anonymus egész világfel-fogása csak a Tonuzoba élve eltemetésével végződő krónikát képes igazolni.

Mindenek előtt jellemző a Gesta Hungarorumra, hogy a nemzeti elv itt jelentkezik első ízben abban a formájában, ahogyan például a francia Chanson de Roland-ban találjuk. A nemzet mint morális és területi egység Anonymusnál körvonalazódik időrendben először a legnagyobb határozottsággal. Kétségkívül III. Bélának a bizánci birodalom igényeivel szemben kényszerült magatartását kell itt megpillantanunk. Ezért teszi meg Anonymus a hagyomány morva Szvatoplukja, illetve Marótja helyett a déli Salanust főellenségnek. Ezt az alakot, mint tudjuk, maga Anonymus hívta

¹⁵ Gesta com. Barc. p. 22.

életre, minden bizonnyal a Szalánkemén helynévből. Hasonlóképpen jár el a dunántúli Maróttal, akiből bihari Ménmarótot csinál, hogy mindenképpen a déli és délkeleti, a Bizánc felé eső országészre lokalizálhassa a honfoglalás súlypontját. Anonymus jogilag is tisztázza mindezt: Álmos és Árpád honfoglalásának jogosságát akarja bizonyítani s főgondja arra irányul, hogy leszögezze: a magyarok őse, Attila, közvetlenül a rómaiak után birtokolta az országot s a szlávok és bolgárok csak az ő halála után mertek ide betolakodni. Salanus görög és bolgár csapatok élén száll szembe Árpáddal, Ménmarót pedig kifejezetten értésére adja a magyar vezérnek, hogy ő maga a bizánci császár hűbéres szolgálatában áll. A gesta regumnak ez volt tehát a jogi alapvetése, amely egyúttal a krónika tárgyát is meghatározta. Bizánc felől a veszély nyilván fenyegető volt, ezért kellett Anonymusnak jogilag is alátámasztania az Árpádok birtoklásának jogosságát. Mi sem bizonyítja jobban a gesta regum ilyen jellegű alapgondolatát, mint az a tény, hogy Anonymus egészen máshogyan kezd szerkeszteni, mihelyt a bizánci veszély elmúlt. A később betoldott Tuhutum-részekben, noha ezek cselekménye is a délkeleti részekben játszódik le, már elejti a Bizánctól való hűbéri függés gondolatát s mivel itt már szinte ellenfél nélkül, teljes sikerrel operáló alvezérek földfoglalása érdekli, az ellenfelet inkább költői-képzleti úton alkotja meg. Gelou román fejedelem, mint I. Tóth Zoltán pompásan kimutatta, az 1186 utáni években a délerdélyi részekben jelentkező és magyar szolgálatban álló könnyű fegyverzetű román segédcsatatok irodalmi-képzleti reflexe. Ez a vízió határozza meg a nemzetiségét, míg nevét az Anonymus által oly gyakran használt etimologizálásnak köszöni. Itt már megszűnt a külföldi veszély, a gesta nobiliumban a krónikás már befelé tekint, míg a külföld irányában sem jogi, sem morális alátámasztásra nincs szüksége. Tuhutum és társai szinte ellenfél nélkül s inkább ravaszságukkal — („rókamódra“, ahogyan Anonymus itt, az 1200. év táján Nyugaton már erősen jelentkező polgári racionalizmus terminológiájával mondja) — veszik birtokba az erdélyi földet. A bizánci zsoldban álló hatalmas tömegekkel szemben Anonymus a gesta regumban még rászorult a morális-heroikus lovagi pózra. Ezért hangoztatja Álmos az oroszokkal és kunokkal szemben, hogy a lélek erejében van a virtus és nem a sokaságban, Árpád pedig a görögök és bolgárok tömegét effeminált tömegnek mondja s mindkét helyen a Nagy Sándor-regénynek, jellemzően, ugyanazt a részletét használja a magyar krónikás.

A gesta regum nacionalizmusának osztálytartalmát lehetetlen kielemezni ebből a krónikából. Úgy látszik, hogy ilyesmiről itten nem is lehet szó. Az előző korszak nacionalista köntösben jelentkező osztályharcai nyilvánvalóak, Molnár Erik erre kitűnően mutatott rá,¹⁶ valamint arra is, hogy a nemzeti ellentétek az országon belül csupán az osztályellentétek külső színezésére szolgálnak. Anonymusnál a magyar föld mintha már az egy nyelvet beszélők s a közös történeti tudat és azonos érzület országa lenne. A gesta regumból semmiképpen sem tudunk többet kiolvasni.

¹⁶ *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*. Budapest 1945, 144–150.

Másként állunk azonban a gesta nobiliummal. Ennek soraiból a XII. század egész társadalmi küzdelme kiolvasható. Azoknak, akiknek érdekében Anonymus a gesta nobiliumot megírta, nincs joguk a földhöz, csak fiktív ősiségük van. Hagyománytalan réteg s ezért nem talál Anonymus antikabb és nemesebb forrást ősiségük bizonyítására, csak a földet. Jogi alap helyett a bibliai „földlakók félelme“ juttatta az arisztokráciát hatalomhoz, valamint a földből gyártott etimológiák, amelyekkel szintén ősiségüket bizonyítja. I. Tóth Zoltán helyenként tiszta költészetet lát ebben a módszerben, érdekmentes inspirációt. Ilyesmiről persze szó sem lehet. Legfeljebb arról, hogy az adott gazdasági és társadalmi alapra olyan stílárís réteget rak Anonymus, amely stílárís réteg önmagában is érték. Mindezt azonban teljes egészében, az első szótól az utolsóig, a krónikás társadalmi helyzete határozta meg. Ez a társadalmi helyzet néha úgy hat, mintha Anonymus bizonyos kompromisszumot akart volna kötni monarchia és oligarchia között s ezért találjuk krónikájában mindkét felfogásnak az elemeit. Ez a kettősség valóban szembeszökő s igen bonyolult problémát vet fel. Tagadhatatlan azonban, hogy a gesta nobilium, főleg ha szimbolikus ábrázolásmódját tekintjük, a főnemességnek jóval többet juttat a hatalomból való pusztá részesedésnél. A gesta regumot keresztül-kasul szabadalja, csakhogy minél kecsesebben helyezhesse el benne birtokfoglalástörténetét. Ennek köszönhetjük a Zalán és a Ménmarót elleni hadjárat ketté szakadását. A Dunántúlról hirtelen ugrik át a Tiszántúltra, mert két összefüggő birtokot hadjáratilag is össze akar kapcsolni. Az északkeleti részéről hirtelen Komárom tájára teszi át a honfoglalás színhelyét, ugyanezen szempontnak engedelmeskedve. Láttuk, hogy Anonymus a gesta nobiliumot egyenesen beledolgozta az első változatba, még pedig oly módon, hogy a kettő már csak nagy vonásaiban s mindössze egy-két részletében választható szét. Mindjárt látni fogjuk, hogy az utólagos beleszerkesztéssel sok helyütt elmosta a gesta regum vonásait, letörölte konturjait. Itt kell a filológiai vizsgálat döntő fontosságát kihangsúlyoznom. E nélkül sohasem tekinthetünk bele sem a Gesta Hungarorum titkaiba, sem a századforduló társadalmi harcaiba.

Anonymus racionalizmusát említettük már Váczy Péternek és Deér Józsefnek idevágó fejtegetései kapcsán. Ebbe a sorozatba tartozik az is, amit remek logikával boncol Horváth János a Gesta Hungarorum-beli mondákat illetően. A fehér ló mondáját ugyanis Anonymus átalakítja és szimbolikus értelméből teljesen kivetkőzteti. Az egyetlen fehér ló helyett Álmos tizenkettőt küld Zalánnak, egyéb ajándékok kíséretében s cserébe nem szimbolikus maréknyi földet kér, a vásárlás jogcímén, hanem jókora darabot „a maga jussából“. Ugyanígy vetkőzteti ki a totemisztikus turulmondát is eredeti értelméből: Emes csak álmodja a turultól való fogantatást, nehogy ellentmondjon a történet az Attilától való származásnak. E két mondát Anonymus tudatos megfontoltsággal dolgozta át. „Eredeti mivoltukban u. i. nem fértek volna össze Álmosnak és Árpádnak Attilától való származtatásával, illetőleg a honfoglalásnak e leszármazás-

ból eredeztetett jogcímével.¹⁷ Anonymus megfontolt diplomata. A nyugati kereszténység szemében gyűlöletes hunok nevét nem meri leírni, csak Attiláét, kit az egykorú nyugati irodalom alig ismer. Számtalan adatot lehetne idézni krónikájából, amelyek valamennyien tudós racionalizmusát bizonyítják. Vajjon mi a funkciója ennek a racionalizmusnak s a szubjektív írói adottságokon felül milyen körre terjed ki?

A *Gesta Hungarorum* első fázisában a középkori renaissance jellegzetes rom-kultuszát is megtaláljuk.¹⁸ Az antik romok középkori kultuszát azonban Anonymus sajátos módon áthangolja. Az első fejezetben még lelkenedve mondja Attiláról, hogy Aquincumban „omnia antiqua opera quae ibi invenit, renovari praecepit“, a 46. fejezetben azonban, amidőn Árpád bevonul Óbudára, s Anonymus ismét előhozza a romokat s a romok láttán lelkendező vitézeket, az esztetikai örömet már teljességgel leszűrkiti. Azért örülnek Árpád emberei az antik romoknak, mert „harc nélkül sikerült elfoglalniok Attila városát“. A nagy lovagi lakoma és a lovagi torna, amely e jelenet után következik, mutatja, hogy itten eredetileg esztétikai ihletű dolgokról volt szó, ám Anonymus itten már egy anti-humanista racionalizmus sodrában él s igyekszik lehangelni mindent, ami az uralkodóval, az állammal kapcsolatos. Az első fejezet theodoriki pózba állított Attilájával éles kontrasztot alkot a 46. fejezet Árpádja, akinek egyébként arcvonásait is elmosódottan ábrázolja. Ő ugyanis az egyetlen a vezéri dinasztia tagjai közül, akit nem hajlandó a Dares-féle portréval díszíteni. Jellemző, hogy ezt éppen a dinasztia névadó őseivel teszi, akinek rovására Álmos alakját emeli ki. Tudjuk, hogy Álmos szerepét a krónikákkal ellentétben Anonymus hangsúlyozza ki s Álmos megöletésének tényét is kihagyja művéből.

Államellenességét legkivált az a tény jellemzi, hogy Árpádot, noha a jogi kapcsolatot a fővezér és főnemesei közt gyakran leszögezi, a háttérbe szorítja. A honfoglalásban, helyesebben a gesta nobiliumban Árpád teljesen passzív szereplő s itt, ahol minden a birtokfoglalásra irányul, a királyi birtok egyszerűen kimaradt. Pedig attól a krónikástól, aki a korabeli társadalom képét multba visszavetítve igyekszik adni, elvárnök, hogy a királyi birtokról is tájékoztasson. Anonymus azonban tudatosan kerül minden célzást, ami a dinasztia XII. századvégi birtokállományára vonatkozhatnék, mint ahogy tervszerűen hallgat Esztergomról, Székesfehérvárról, Egerről s Álmosnak és Árpádnak csak amolyan ideiglenes szálláshelyet jelöl ki. Ha mégis nyilatkozik kifejezetten királyi birtokról, azt is csak mint egy főnemesei birtokadományozáshoz tartozó mellékkörülményt említi, mint például Ketelnek I. András királlyal elcserélt földjét (c. 15). Az a tény, hogy Anonymust a gesta nobiliumban elsősorban a főnemesség birtokállománya érdekli, csak kis mértékben magyarázza meg ezt a hiányt. Ezek a negatívumok feltétlenül döntő jelentőségűek a *Gesta Hungarorum* értelmének megfejtésében. Annál is inkább, mert az egyházzal szemben még szembe-

¹⁷ *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Budapest 1931, 38—39.

¹⁸ Györy J.: *P. mester franciaországi olvasmányai.* Magyarságtudomány 1942,

szökőbb Anonymusnak hasonló jellegű magatartása. Vizsgáljuk meg, mit tud a királyi jegyző a keresztény térítés magyarországi központjáról, Pannonhalmáról.

Kézai krónikájából értesülünk arról, hogy Sabariában a pogány muzsáknak és a filozófiának valamiféle iskolája volt s hogy Macrinus, a római hadvezér is ott született. Eckhardt Sándor vette észre a pannoniai hun történet keletkezéséről írt kitűnő munkájában, hogy ebben a részletben Kézai oly nagy mértékben antikizál, hogy a sabariai születésű Szent Mártont egyszerűen átalakítja Macrinusszá, „Pannonhalmának, a kereszténység magyar központjának pedig kieszel egy elődöt, egy pogány műveltséggel virágzó Sabariát... Erre indíthatna talán a Pannonhalmán melletti római romok, az állítólagos Sicca Sabaria látása is”.¹⁹ Kézai rom-kultuszának Eckhardt teljes képét adja s fenti állítása is az egyedül lehetséges magyarázat. Már most, mit mond Anonymus Sabariáról? Kétségtelen, hogy ugyanaz a dezantikizáló hév ragadja el, amellyel 46. fejezetében találkozunk, ellentétben a gesta regum restauráló Attilájával, mert: Anonymus hősei egyszerűen megítatják állataikat Sabaria forrásából (c. 50). Ha meggondoljuk, hogy hősei az egész honfoglalás folyamán folyókon és patakokon gázolnak át, jogos fölvetnünk a kérdést: mért éppen itt jut eszébe a honfoglalók állatait megítatni? Kézai díszítő ízlésével szemben kénytelenek vagyunk Anonymus dísztelenítő tendenciájaként magyarázni ezt a furcsa fordulatot, annál is inkább, mert a *visa pulchritudine terrae Pannoniae* kifejezés mutatja, hogy eredetileg itten is esztétikai inspiráció vezette őt. Itt nem antik és keresztény elemeknek a barbár multba való áthangolásáról van szó, hanem bizonyos lenéző magatartásról az egyházzal és az antikvitással szemben.

A Bors szarvasáról szóló epizód még jobban megvilágítja ezt a magatartást. Tudjuk, hogy Anonymusnál ez a részlet pótolja a csodaszarvas-mondát. Ő azonban nem valamilyen pogány változatot használ, hanem Szent László csodaszarvasának meséjét mondja el Bors foglalására transzponálva. A Budai és a Képes krónika egybehangzóan meséli el ezt a történetet (c. 120, 124). Géza és Szent László a Salamon elleni harcra készülődnek. Vác közelében László angyalt lát: szent a jövő győzelem jelének véli. Géza nyomban fogadalmat tesz, hogy ha győznek, Szűz Mária tiszteletére ugyanezen a helyen templomot fog emeltetni. A győzelmes csata után neki-látnak a fogadalom megvalósításának, amidőn hirtelen szarvas jelenik meg, szarvai közt égő gyertyákkal. Az erdő felé iramodik, majd megáll, mintegy jelezve, hogy hová építsék a templomot. A miles-ek rányilaznak, mire eltűnik a Duna irányában. A Képes krónika interpolált szövegei közt a nagyváradi monostor-építést is csodás jelek előzik meg: „Post hoc in parochia castri Bihor inter flumen Keres in venatione sua invenit locum, ubi angelico amonitu proposuit constituere monasterium in honore Virginis Mariae, quem locum Varad nominavit” (c. 139). Tudjuk, hogy Váradnak egyébként is igen nagy szerepe van Szent László történetében. Itt temetik

¹⁹ A pannóniai hun történet keletkezése. Századok 1928, 613.

el őt s legendája szerint a tetemét vívó szekér magától indult el Várad felé. Anonymusnál ezek a motívumok a következő módon jelennek meg. A Garam partján, a Bars-megyei Várad helységet Bors elfoglalja s közvetlenül ezután hirtelen szarvas bukkan fel, melyet Bors üldözőbe vesz s a hegygerincen lenyilaz. Ebben a pillanatban Anonymus szokatlan szóhasználatával elárulja, hogy valamilyen emlékképet kell itt reprodukálnia: „in memoriam duxit, ut ibi castrum construeret“ (c. 34). Ebből a kifejezésből látszik, hogy Anonymusnak itt mintha kötelessége lenne valamire visszaemlékezni. A Garam partján a két helység, Várad és Bars egymáshoz közel vannak. Barsról kapja Bors a nevét, Váradról pedig Szent László, a csodaszarvas és az egyházépítés jut eszébe. A keresztény mondát, illetve kereszténnyé tett pogány mondát visszapaganizálja, de már a maga írói felfogása szerint. Kétségtelen, mint látjuk, hogy Anonymus nem a Hunor és Magyar csodaszarvasát, hanem a Szent Lászlóét dolgozza át. (Talán ez a tény is érvet szolgáltat Madzsar Imre tétele mellett, mely szerint a Képes krónika interpolált részletei nagyrészt II. Géza krónikásától, azaz Anonymus közvetlen elődjétől és informátorától származnak.)

Ez az írói magatartás egy sajátos társadalmi felfogásnak a vetülete. Amidőn a vérszerződést megelőző tanácskozásban a hét vezér eldönti, hogy fővezért választ Álmos személyében s az utódlási jogot is Álmos lemenőinek biztosítja, azzal indokolja a választást, hogy „Almus dux filius Vgeik et qui de generatione eius descenderent, *clariiores erant genere et potentiores in bello*“, de tüstént hozzáteszi: „Isti enim VII principales personae erant viri *nobiles genere et potentes in bello*, fide stabiles“ (c. 5). (Érdekes, hogy itten, noha valamivel lejjebb is Anonymus még a hét vezér közé számítja Álmost, már kivehető, hogy Álmossal szembehelyezi a hét vezért. Jellemző felfogására ez a kis kisiklás, amely később nagyobb arányokat ölt s Anonymus a gesta nobiliumban már olyan egyéneket is szerepeltet önálló feladatkörrel a honfoglalásban, akik a hét vezér létszámán felül vannak. Zuárdot és Kadocsát is sajátos módon csempészi be Álmos családjába, a 7. fejezetben.) Tehát a „*clariiores genere*“ és „*potentiores in bello*“-val szemben a vezérek csak „*nobiles genere*“ és „*potentes in bello*“, azaz egy fokkal lejjebb kerülnek a ranglétrán. A gesta nobilium-ban szerepük tagadhatatlanul sokkal magasabb rangú ennél. Itt persze már nem tisztázza jogászai pontossággal társadalmi helyzetüket, rangjukat. Anonymus átvételeit hazai forrásából nem szabad ugyanis mechanikus átvételnek tekintenünk, ahogyan ilyen esetekben a pozitivisták filológia szokott eljárni. A krónika-észöveg, amelynek részleteit Anonymus felhasználja művében, az uralkodó osztály legfőbb irodalmi terméke, a királyi jegyző által átvett részletek tehát nagyon is ismereteseek az udvar és a főnemesség előtt. S ha ilyen részleteket Anonymus felhasznál, akkor e részleteknek sajátos funkciójuk és rendeltetésük van.

Láttuk, hogy mélyen hallgat az egyházi birtokról és a királyi birtokról is s hogy egyenesen egyházi tulajdont sajátít ki a Bors-epizód esetében, valamint leszükríti Pannonhalmát, elhallgatja Esztergomot, Székesfehérvárt, Pécsét, Egert, stb., Árpádot a háttérbe szorítja, sőt — s ez is egyik

igen jellegzetes vonása — krónika-forrásának királytörténeti motívumait sajátítja ki főnemesei számára. Míg a fővezéri dinasztia színezésére alig vesz át egy-két jelentéktelen kifejezést hazai forrásából, addig Szent István erdélyi hadjáratának és a kerlési csatának motívumait használja Tuhutum erdélyi hadjáratának elbeszélésére, Szent László csodaszarvasát Bors szarvasává alakítja, László és Kálmán néhány csatamotívuma Ösbő és Velek hadjárata folyamán bukkan fel, II. István görög hadjáratának síneit pedig Zuárd és Kadocsa balkáni expedícióját díszítik.²⁰

A gesta nobilium elnyomja a gesta regumot és elpárologtatja belőle az egyházat is. A középkori ember elképzelhetetlen mély vallásosság nélkül s így Anonymus berekesztő részlete, amely kétségtelen nosztalgiaját tartalmazza a pogány „hősök”-nek, ebből a szemszögből ítélandó meg. Anonymus, érzésem szerint, túlmegy azon a ponton, amely Váczy Péter, Deér József és I. Tóth Zoltán szerint társadalmi helyzetét jellemzi. Nemcsak a főnemesség részesedését a hatalomból akarja írói eszközökkel kifejezni, hanem, szimbolikus epikáját tekintve, — természetesen csak a gesta nobiliumban — külön-külön elszigetelődő nemesi birtokokat szakít ki az ország testéből, mintha a Franciaországra olyannyira jellemző klasszikus feudalizmus korát akarná megvalósítani, az oligarchák országát, a francia X. és XI. századot. Mintha Szent István Meroving-típusú államára az első Capetingek közhatalom nélküli, magánföldesúri rendszere következne.

Anonymus szimbolikus szerkesztési módját vizsgálva még inkább betekinthetünk társadalom-felfogásának különös jellegébe. Az epikus cselekményt elmosódón adja eléink s racionalizmusát is sokszor széttagolt cselekmény mögé rejti, mintha e cselekmény egyes mozzanatait közt semmi kapcsolat se lenne. Így például az oksági kapcsolatokat nem egyszer pusztán egymásutánban oldja fel. Ez a széttagolt és elmosódó szerkesztés a chanson de geste-ek legfőbb poétikai fogása.²¹ Anonymusnál két alkalommal igen érdekes példájára bukkanunk ennek a kompozícióbeli fogásnak. Felületes áttekintésre is szembeszökő a Gesta Hungarorumban, hogy a honfoglalók két esetben végzik ki, még pedig akasztással, az ellenséges vezért: először Laborcot (c. 13.) majd Zobort (c. 37.). E két részlet igen különös felépítésű. Mindkét vezér harc közben megfutamodik, de a magyarok utólikák és felakasztják őket. A Laborc-epizód előtt Anonymus gondosan leszögezte (c. 12.), hogy csak Attila halála után költöztek be az ország jelenlegi lakói,

²⁰ A szövegegyeztetést lásd Hóman B.: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum*. Budapest 1925, 72—75. Mintha Anonymus gúnyolódna a kuriális külsőségekkel, melyeket a 80-as években a monarchiák is átvesznek. Vagy legalább is lenézi ezeket. A fejedelmi többség ugyanis egyáltalán nem használja következetesen, mint Szilágyi L. gondolja (Századok 1937, 184). Amidőn Almos *non superbe, sed humiliter* válaszol Zalánknak, a Biblia tegezését alkalmazza s a *humiliter* lehet, hogy ezt a stílust is jellemzi. Ménmarót fejedelmi többségen kezd üzenetét, de a végén áttér az egyszámúra. Elejétől végig fejedelmi többséget csak Árpád használ (c. 14, 20, 38). Rokonszenve Almossal szemben, akit biblikus magasságba emel, szembeszökő s a fentiekben is talán a kúria és az aula iránti ellenszenvét kell megpillantanunk.

²¹ A középkori szimbolikus szerkesztésről a legáltalánosabb D. Mornet megjegyzései: *Histoire de la clarté française*, Paris — első oldalain.

azaz mintegy értésünkre adja a honfoglalók öröklési jogcímét. E szerint tehát Laborc be kéne, hogy hódoljon a magyaroknak, de mivel ellenáll, a hűtlenség bűnébe esik s ezért akasztják fel. Ilyen kauzális kapcsolat áll tehát a pusztta egymásután mögött, amely egymásutánt racionálisan megszerkesztett cselekménnyé kell átalakítanunk.

Zobor esete még jobban megvilágítja ezt a sajátosságot. A Zobor-epizódot még erőteljesebben előkészíti Anonymus. Többször is leszögezi, hogy a honfoglalók Attila örökét jönnek visszavenni (c. 33., 35.). Majd miután Zobort felakasztották, a győzelem után Árpád földet adományoz volt ellenségeinek, a „hűtleneknek“, nehogy még hűtlenebbekké váljanak s híveit is megrontsák (itt fordul elő az annominatiós játék a *fidelis-infidelis* szavakkal). Látjuk tehát, hogy a szövegből pontosan kiolvasható: Zobor népe valamiféle hűbéri hűségre lett volna kötelezve Attila leszármazóival szemben s ennek megszegése miatt kellett vezérüket bitófára juttatni.

I. András birtokát, melyet Ketel ivadékaitól elcserél (c. 15.), valószínűleg szintén szimbolikusan kell értelmeznünk: a főnemesség adja a birtokot a királynak, mintegy védelmébe veszi az uralkodót. A *chanson de geste*-ek Guillaume-ciklusa jut eszünkbe ezzel kapcsolatban. A *Charroi de Nîmes* és a *Couronnement de Louis* alap gondolata abban áll, hogy csak a főnemesség képes megvédeni a gyenge uralkodót. Ezért találja meg a Capetingek Nagy Károly-leszármazásának propagandájával és Nagy Károly-kultuszával, valamint Istenkegyelmiség-tanával szemben a francia feudális arisztokrácia a maga előképét a szentté avatott Guillaume d'Orange-ban. A *Gesta Hungarorum*-ban hasonló tendenciát látunk: a dinasztiaiával szemben, akinek honfoglaló őse *vocatus est Almus, id est sanctus*, a főnemesség is ugyanerre a síkra kerül s azért tud magának földet szerezni, mert *divina gratia in eis erat* (c. 33., 37.). A *habitatores terrae* és *incolae terrae*, melyet Hóman Anonymus egyéni szóhasználatának tart,²² ugyancsak jellegzetes szimbolizmusában lelke magyarázatukat. Ezek, mint tudjuk, bibliai kifejezések és a spanyol-aragon krónikákban is a *populus*-t helyettesítik. Anonymus a maga új társadalmi rétegét csak úgy képes földhöz juttatni, hogy egyszerűen a föld lakóivá degradálja az itt élő népet, amely önként behódol a feudális arisztokráciának s mintegy átadja földjét, hiszen annak csak lakója volt. Igen raffináltan jár el tehát, amidőn az alvezérek által leigázott parasztságot általában nem meri *populus*-nak nevezni s az önként behódolást is tudatosan kihangsúlyozza.

Úgy látszik, nemcsak az irodalmi, hanem a társadalmi mintát is az aragonok révén ismerte meg. Délfranciaország és Aragon laza hűbéri kötelékei tették lehetővé az albiak anarchista típusú eretnokségét, amely elválaszthatatlan a troubadour-lírától. A pápaság által támogatott fiatal francia monarchiának útjában áll ez a déli mozgalom, amely sem az államot, sem az egyházat nem hajlandó hatalmi szervezetenként elismerni s amelynek költészete a neoplatonizmussal kevert manicheista eretnokség

²² A Szent László-kori *Gesta Ungarorum*, 24.

örök vágyódását fejezi ki az elérhetetlen eszme után s egy társadalom-ellenes tartalmat propagál, magát a meztelenre vetkőztetett szenvedélyt. E táj krónika-irodalma is eretnek vonásokat hord magán. A Biblia-szöveghez tér vissza, a skolasztikától s a század renaissance-ának antikizáló motívumaitól érintetlen Bibliához, amely, történetileg nézve, eretnek lépésnek látszik, csakúgy, mint Valdus vagy Szent Ferenc mozgalma. Az aragonok jelenléte Imre király udvarában kellő magyarázatot ad Anonymus Gesta Hungarorumának stílusához és társadalom-felfogásához. Ne feledjük el azt sem, hogy két igen kiváló troubadour is Magyarországon tartózkodik Konstancia környezetében: Jaucelm Faidit és Peire Vidal.²³ Konstancia gyors menekülése Imre halála után még esetleg megmagyarázható személyi ellentétekkel, de a Gesta Hungarorum eltűnése az ország területéről már kétségtelenné teszi azt a tényt, hogy az Imre után megváltozott viszonyok számára nem volt kívánatos ez a krónika.²⁴ Ha Anonymus felfogásának lényege az „eltársadalmiasodás“ lenne, akkor a Gesta Hungarorum nyomai-val találkozunk kéne a XIII. század szellemi és társadalmi életében. Ez utóbbi valóban az eltársadalmiasodás felé halad, de nem a Gesta Hungarorum zászlaja alatt. Itt valaminek történnie kellett s ezt a valamit nem tudom másként magyarázni, mint az esztergomiak, élükön Lukács érsek, állam- és egyházellenes szellemével, amelyet P. mester esztergomi prépost is örökölt s amelyhez újabb tápot kapott az aragon arisztokráciától. Imre aragonjai folytatják a harcot Magyarországon, hiszen egyik csoportjuknak oroszlánrésze volt az Aranybulla kivívásában. Konstancia azonban elhagyta az országot s a Gesta Hungarorum is. III. Sándor pápa levelei is ez alkalommal kerülhettek Aragonba.²⁵ Végleges választ ezekre a megoldatlan problémákra csak a teljes társadalmi háttér felvázolása után lehet majd adni. Annyi már most is biztos, hogy a polgárság első osztályharcai adták meg a jelet a XII. század nagy társadalmi mozgalmaihoz. Amíg a pápaság pénzgazdálkodásának Magyarországot illető részleteit nem ismerjük s amíg nem tudunk feleletet adni a XII. századi monarchiák és feudális oligarchiák, alkot-

²³ Jaucelm Faidit nevét hazai szakirodalmunk nem szokta megemlíteni. Ő maga mondja, hogy Magyarországon járt: „*Et ai estat en Ongri' ez en Fransa*“, V. ö. A. Jeanroy: *La poésie lyrique des troubadours*. Toulouse—Paris 1934, I, 270, 251.

²⁴ Pauler Gyula említi, hogy III. Béla még nem prédálta a királyi birtokot adományozásokkal, ennél fogva a királyi birtokból nagyobb magánbirtokok még nem keletkeztek. Erre mutat Pauler szerint az, hogy a helytelenül eladományozott jószágok visszakövetelésekor mindig csak Imre király koráig mentek vissza (id. mű I, 507; 545. jegyzet). Lehetséges tehát, hogy a Gesta Hungarorumban az Imre-korabeli földadományozás reflexét is kell látnunk s a Gesta Hungarorum sorsát is talán ez magyarázná meg. A teljes társadalmi háttér és a pártküzdelmek ismerete nélkül természetesen erre a kérdésre sem lehet feleletet adni.

²⁵ Érdekes, hogy Anonymus az arabs lovat mint közönsége által ismertet említi, mert a 11. fejezet „X farisios optimos“ kifejezését nem tartja szükségesnek megmagyarázni, holott az egyik spanyol krónika ugyanezt magyarázni kénytelen: *caballos quos Agareni alphasares vocant* (emlékezetből idézem, idevágó jegyzetem az ostromban eltűnt). Vajjon ez az apróság a mellett szól-e, hogy Anonymus spanyol-aragonok számára (is) írta krónikáját?

mány és magánjog küzdelmének kérdéseire s amíg Magyarország Angliával és Aragonnal való kapcsolatának, az Aranybulla, a Magna Charta és az aragon szabadságlevelek összefüggéseinek gazdasági és társadalmi rugóit nem ismerjük, problémánkat sem tudjuk végérvényesen megoldani. Csak ezeknek a problémáknak tisztázása után lesz lehetséges feleletet adni Anonymus elítélő álláspontjára például a jocularokkal szemben, amely álláspontot alig magyarázza meg a feltételezett írástudói gőg a szájhagyománnyal szemben. Hiszen Anonymus maga is hitelt ad a jocularok meséinek, ott, ahol szükségé van rájuk. Úgy látszik, hogy csak bizonyos jocular-énekeket néz le, talán azokat, amelyek a királyság vagy az egyház felfogását terjesztették vagy amelyek az ő sok vezérével szemben csak a hét vezér honszerző szerepét énekelték. Lehet, hogy ezért fogadja el értesüléseiket azonnal, mihelyt az „*omnes*“ (sibi loca acquirebant) földfoglalásáról van szó. Ellenszenvé Botonddal szemben is megvilágítandó lenne, tekintve, hogy Botond konstantinápolyi kalandját nyersen kétségbe vonja s arra hivatkozik, hogy írásműben ilyesmiről nem szerzett tudomást, tehát nem hiteles. És ezt éppen ő állítja, akinek egész főnemesi genealogiája és birtokfoglalástörténete az elejétől a végéig hamisítvány.²⁶

Botond az egyetlen alvezér, aki természetes halállal hal meg a Gesta Hungarorumban. Ez is a megvetés jele Anonymusnál. Lélt és Bulcsu kénytelen a halálba küldeni, mert a nyugati kalandozások története rendkívül ismert és ellenőrizhető volt az ő idejében, de mily nehezen engedi őket meghalni. A kürtjelenetet például szándékosan kihagyja és hangsúlyozza, hogy Lél és Bulcsu az ellenség által vetett csel folytán estek el, tehát nem lovagi módon. A birtokfogaló főnemességnek egyik őse sem hal meg az említettekén kívül a Gesta Hungarorumban s ez a tény valóban egy frissen feltörekvő társadalmi réteg jelenlétéről tanúskodik. A francia irodalomban éppen ezidőtájt jelenik meg a polgárosztály első irodalmi műfaja, a Roman de Renart, amelynek hősei szintén örökké élnek a heroikus eposz aszkétább hőseivel szemben, akik el is esnek a csatatéren. Tonuzobát is csak élve engedi Anonymus eltemettetni s érzelmi attitűdjét szépen érzékelteti az ezzel kapcsolatos *annominatio*s játék az „élet“ és „élni“ szavakkal. Hihetetlen földéhsége is türelmetlen társadalmi réteget jellemez, akárcsak optimizmusa, a teljes győzelem és a gőg ábrázolása. Mindez a *chanson de geste*-ek ama ciklusának értékrendszerével vág egybe, amely ciklus a lázadó bárók témájára épül. Kegyetlensége (*ita gaudebant de effusione humani sanguinis sicut sanguissuga*, c. 44.) szintén a Raoul de Cambrai, a Gormond et Isembart eszmekörébe illik. A feudális oligarchia életstílusa kísérti a krónikást akkor is, amidőn a birtokokat jellegzetes módon elhatárolja. Kézai világperspektívát nyitó művével szem-

²⁶ A jocularokkal szemben való állásfoglalása emlékeztet a Cid-gesta szerzőjének hasonló álláspontjára: „No son cantos populares lo que utiliza en sus relatos; está en guardia contra ellos; son más bien tradiciones ya menos exactas, descoloridas, confusas, incompletas, hasta falsas, las que allí imperceptiblemente se deslizan“. (A. Bonilla y San Martín: *Gestas del Cid Campeador*. Boletín de la Real Academia de la Historia 1911, 171.)

ben Anonymus helyenként olyasmit rajzol, amit „kis-magyar út“-nak szoktak nevezni, vagy amit Prohászka Lajos „finitizmus“ névvel illet s ebben magyar specifikumot lát, holott, mint láttuk, ez a vonás a feudalizmus maradványa. A gesta nobilium alakjai mindig győznek s a magyar föld mentén részletcselekményekre bomló földfoglalástörténete, ha nagyon távolról is, de emlékeztet arra az epizodikus szerkesztési módra, amelyet Chrétien de Troyes honosított meg az európai irodalomban s amely a Roman de Renart-ban éri el tetőpontját. Itt, ahol már a polgári világ történetformáló szerepe kétségtelen, nem csoda, hogy a heroikus erények helyett a róka ravaszságát találjuk, mint ahogy a gesta nobilium hősei is nélkülözik a hősi pózt, mindig győznek, de nem lovagi küzdelmek árán s jellemző, hogy az egyik speculator, akit Tuhutum küld előre, „róka-módra“ kémleli ki a birtokba veendő vidéket. A polgári világ terminológiája megjelenhet magyar földön anélkül is, hogy a polgárosztály jelen lenne, mint ahogy a polgárság újkori forradalmi ideológiáját sem a polgárság képviseli Magyarországon.

Láttuk, hogy a hivatalnoki főnemességet azonosítja Anonymus a magyar nemzettel s egyik legfőbb gondja arra irányul, hogy kimutassa: ez a társadalmi réteg adott nevet az ország megannyi helységének, hegyének, folyójának. Ebben a tekintetben lehet, hogy Geoffrey of Monmouth oldotta meg a nyelvét, aki szintén a kereszténység előtti Britanniáról igyekszik kimutatni, az Anonymuséval azonos etimologizáló módszerrel, hogy minden intézménye, városa, folyója az angol-szászok és normanok mögött harmadsorba került bretonoknak köszönhető. Őskor-nosztalgiaja is szembeszökő.²⁷ Másfelől pedig a spanyol-aragon krónikák sajátos stílusa és hasonló társadalmi háttére járulhatott hozzá az esztergomi prépost társadalom-felfogásának és írói magatartásának végleges kialakulásához.

Országos Széchényi Könyvtár

²⁷ E. Faral: *La Légende arthurienne*. Paris 1929, II, 97, 386—401.

RÉSUMÉ

Consacrée à la chronique (*Gesta Hungarorum*) du notaire de Béla III roi de Hongrie, la présente étude prend pour point de départ les derniers résultats des recherches concernant l'auteur de cet intéressant ouvrage. Il est évident que le chroniqueur en question qui, dans le prologue de sa chronique, se nomme „P. magister“, doit être identifié avec ce Pierre, prévôt d'Esztergom, qui prit part, comme complice ou comme témoin oculaire, à la mutilation du registre du pape Alexandre III. Les détails de ce fait singulier nous sont révélés par deux lettres du pape Innocent III, adressées en 1198, l'une à des personnalités ecclésiastiques hongroises, l'autre au roi de Hongrie. Le pape ordonne une enquête relative au vol commis à la curie romaine, étant donné l'importance des privilèges de l'Église de Rome, contenus dans les registres pontificaux. Où doivent donc être les chartes arrachées au registre du pape Alexandre?

Le roi Émeric, fils de Béla III et destinataire de l'une des lettres du pape, était marié à Constance d'Aragon. Après la mort de son mari, la reine Constance dut quitter brusquement le pays, et il est fort probable que la chronique des Hongrois (*Gesta Hungarorum*) franchit avec elle, vers l'Occident, la frontière hongroise. On sait que le XIIIe siècle ignore cet ouvrage qui ne sera découvert qu'au XVIIe siècle. La cour aragonaise du roi Émeric, chassée du pays hongrois, dut emporter avec elle certaines pièces des archives royales. Or, la bibliothèque du chapitre de Tortose renferme trois lettres, contenues dans une décrétale et adressées à des personnalités hongroises. Elles ont été découvertes par Paul Kehr et publiées par W. Holtzmann (*Zschr. der Savigny-Stiftung f. Rechtsgeschichte* 47, Kan. Abt. 16, 1927, pp. 65—68, et: *Ungarische Jahrbücher* 1926, pp. 401—403). Aucun doute n'est possible: ces trois lettres sont des copies exécutées sur l'original provenant de la curie romaine. Elles ont été écrites en 1179, par le pape Alexandre III qui voulut de cette façon intervenir dans les affaires du royaume de Hongrie.

L'intervention pontificale et la mutilation du registre, entre lesquelles le rapport est plus que clair, témoignent d'une lutte acharnée entre Rome et la monarchie hongroise. On doit souligner l'importance de cette lutte, étant donné que W. Holtzmann, interprétant les trois lettres de Tortose (*Papst Alexander III und Ungarn. Ungarische Jahrbücher* 1926, pp. 397—426) suppose un concordat conclu entre le pape et le roi de Hongrie, conformément auquel un compromis aurait été fait: le pape aurait renoncé au droit d'appellation du clergé hongrois à Rome, sans le consentement de la couronne de Hongrie, ainsi qu'au droit d'envoyer son légat en Hongrie, tandis que le roi de Hongrie aurait renoncé au droit de déposer et de déplacer les évêques. Il est intéressant de noter que les données mêmes, alléguées par W. Holtzmann à l'appui de sa thèse, sont une éclatante réfutation de ses conclusions. En 1161 le roi Géza II reconnaît

Alexandre III pour pape légitime et lui fait payer cette reconnaissance par des privilèges extrêmement étendus. Par conséquent, les rois de Hongrie ont à cette époque un pouvoir absolu dans tous les domaines de l'Église. Les déclarations du notaire impérial Burchard, celles de Gerhoh von Reichersberg et de Thomas Becket sont les preuves de cette situation privilégiée, propre à la Hongrie et à la Sicile. Aussi le concordat de 1169, pris au sérieux par W. Holtzmann, n'est-il qu'une falsification effectuée par la curie de Rome. Sa date authentique est sans doute celle de 1179, comme en témoigne l'une de ses variantes. Il est donc vraisemblable qu'il a été fabriqué à l'appui de l'intervention pontificale de 1179. La thèse de W. Holtzmann concernant le rapport de vassalité entre Géza II et Frédéric Barberousse, n'est pas moins fausse. Ce que nous venons d'exposer montre nettement que le roi de Hongrie, s'il a fourni des troupes d'archers à l'empereur, n'a fait cela que pour forcer le pape à accorder les privilèges mentionnés plus haut, tandis que la deuxième demande de l'empereur a été accueillie par un refus de la part de Géza II. Après ce refus, l'empereur aurait dit ceci: „Grates... ago Deo, quod honesta occasione amicum perdo vilissimum!“ — ce qui ne révèle d'ailleurs aucun lien de dépendance.

Le pape ne pouvait pas tolérer longtemps la situation privilégiée de la monarchie hongroise par rapport aux affaires de l'Église. Il avait pour armes la supériorité de sa chancellerie et la force magique de l'écriture. Voilà qui explique la mutilation du registre pontifical, effectuée sans doute sur mandat du roi de Hongrie. Les événements ultérieurs justifient notre thèse: après la fameuse année de 1179, le roi de Hongrie, Béla III, introduit une réforme de grande envergure dans sa chancellerie, il envoie ses clercs en France pour qu'ils y apprennent l'art de l'écriture. Toute une petite colonie hongroise s'installe à Paris, dans l'abbaye de Sainte-Geneviève, entre 1183 et 1185, colonie dont les membres réapparaissent bientôt dans la chancellerie d'Esztergom.

Auteur des *Gesta Hungarorum*, notre „maître Pierre“ est membre de cette compagnie de clercs d'Esztergom, où règne un esprit antipapiste. Dans un passage des *Gesta Hungarorum*, le chroniqueur faisant mention de la Pannonie appelée „*pascua Romanorum*“, „*eo quod greges in terra Pannoniae pascebantur*“, y ajoute ceci: „et jure terra Pannoniae pascua Romanorum esse dicebantur, nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungariae“. Cette déclaration ironique du chroniqueur est une sorte de protestation contre la perception des cens pratiquée par la curie. Voilà notre chroniqueur juste au milieu des luttes politiques de son temps. Pour tracer son portrait d'écrivain, il faut que nous démontrions la provenance de son style. Dans quelles écoles a-t-il étudié? Qui ont été ses informateurs, ses maîtres?

Les *Gesta Hungarorum* du maître Pierre représentent la première chronique hongroise qui nous soit parvenue. Des témoignages certains nous prouvent que d'autres l'ont précédée, émanant toutes de la cour royale. Pierre d'Esztergom a utilisé une de ces dérivés, mais la majeure partie de sa chronique est son oeuvre personnelle. Il obéit à une vieille tradition européenne, lorsqu'il fait précéder son oeuvre par un prologue, écrit en forme de lettre, auquel succède la description non moins conventionnelle de la patrie ancestrale, cette fois-ci de la Scythie. Il raconte ensuite la conquête de la Pannonie par les Hongrois, puis les raids des Hongrois à travers l'Europe occidentale. C'est surtout le début — description de la Scythie, et la fin — invasion de l'Occident — qui portent la marque de la vieille chronique du XIe siècle, contenant plusieurs passages empruntés à Réginon de Prüm et au Justinus abrégé, appelé *Exordia Scythica*. C'est au milieu de l'ouvrage que se place le récit détaillé de la conquête du pays actuel des Hongrois, oeuvre personnelle de Pierre d'Esztergom. Ce qui est curieux avant tout, c'est

qu'il abandonne son récit au moment d'entamer l'histoire de l'évangélisation du peuple hongrois; les faits et gestes des rois ne l'intéressent pas.

Pierre d'Esztergom adresse son ouvrage à un de ses anciens collègues, avec qui, comme il le dit lui-même dans le prologue, il a fait ses études et lu, à l'école même, l'histoire troyenne, comme une matière scolaire.

Pendant bien longtemps, les historiens hongrois croyaient retrouver l'école fréquentée par notre chroniqueur dans une des écoles de Paris. Des témoignages sûrs signalent, en effet, plusieurs Hongrois étudiant à Paris dans la deuxième moitié du XIIe siècle. Cependant, d'après „la matière troyenne“ et le style de notre chroniqueur, il est difficile de localiser ses études à telle ou telle école de Paris. Les résultats des admirables recherches de M. Edmond Faral, accomplies dans le domaine des arts poétiques de cette époque, nous permettent de retrouver la source de la technique littéraire du maître Pierre dans l'enseignement de l'art poétique des écoles d'Orléans. Notre preuve la plus forte consiste dans l'emploi du portrait littéraire, c'est-à-dire dans la fameuse description du physique humain, enseignée par les maîtres orléanais et utilisée par les auteurs de romans imités de l'antiquité. A cet égard, la préoccupation du chroniqueur hongrois est identique à celle de Benoît de Sainte-Maure, auteur du Roman de Troie. Tous deux empruntent les traits pour leurs descriptions de personnes à l'*Excidium Trojae* de Darès le Phrygien et obéissent aux règles prescrites par les théoriciens de l'époque: ordre strictement observé dans la description du physique (cf. E. Faral: *Les Arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle*. Paris 1923, pp. 79—81.) Plusieurs autres particularités du style de notre chroniqueur révèlent l'étude des *auctores*, vis-à-vis des *artes* de Paris, c'est-à-dire une esthétique désintéressée, propre aux écoles d'Orléans vis-à-vis de l'interprétation utilitaire des écoles de Paris (cf. Jean Györy: *Esthétique d'Orléans, scolastique de Paris*. Cahiers de Littérature comparée, 1, 1948). L'analyse du *cursus* employé par maître Pierre fait soupçonner la même école de l'ars dictandi et ce n'est que notre connaissance défectueuse touchant les écoles d'Orléans qui nous interdit de pénétrer davantage dans les sources de la technique du chroniqueur hongrois.

Certains traits communs aux *Gesta consulum Andegavensium* et aux *Gesta Hungarorum* nous permettent de supposer que maître Pierre, envoyé en France par le roi de Hongrie Béla III (1173—1196) pour y faire former son futur historiographe, ait eu certains contacts avec l'historiographie pratiquée dans la vallée de la Loire. Nous verrons qu'il modifiera, après la mort de Béla III, sa chronique, qui était primitivement un *Gesta regum*, et la transformera en un *Gesta nobilium*, conformément aux intérêts de la haute noblesse hongroise. Pour un tel dessein, il n'a pu recevoir les suggestions définitives que vers 1198, grâce à un contact avec les Espagnols et les Aragonais, mais dès son séjour en France, il a pu avoir l'occasion de connaître l'essor d'une grande famille française dont la gloire est perpétuée par les *Gesta consulum Andegavensium*.

Il y a pourtant une oeuvre littéraire dont l'utilisation permet de supposer un séjour de notre chroniqueur à Paris. Cette oeuvre n'est autre chose que l'*Historia de praeliis Alexandri Magni*, à laquelle il a emprunté quelques harangues. Il est intéressant en outre que l'emploi conséquent des particularités de style dites ornements faciles, comme p. ex. de l'*annominatio*, prête un trait spécifique à son style. Étant donné que les théories relatives à la manière d'écrire l'histoire font complètement défaut à cette époque, ces particularités, révélant un enseignement scolaire, sont extrêmement précieuses, lorsqu'on veut se faire une idée de la technique médiévale de l'historiographie en France. Son rationalisme doit être porté aussi sur le compte des écoles de Paris.

Les rapports entre la France et la Hongrie s'intensifient dans la deuxième moitié du XIIe siècle. L'accord militaire conclu entre Louis VII roi de France et Géza II contre l'empereur Frédéric Barberousse, peu après le schisme de 1159, établit une solidarité franco-hongroise dont les traces sont visibles dans la chronique, perdue mais reconstituée dans ses grandes lignes, de l'historiographie de Géza II: certains éléments empruntés aux chansons de geste, légende de Sicambria capitale des Français en Hongrie (cf. A. Eckhardt: *De Sicambria à Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises*. Paris 1943, pp. 11—51).

Une analyse détaillée du style de notre chroniqueur nous permet de distinguer deux parties nettement disparates dans son oeuvre. Au temps du roi Béla III, il avait l'intention d'écrire un *Gesta regum*. C'est cette partie qui contient les traces caractéristiques de l'influence des écoles françaises dont nous venons de parler, ainsi que certains passages empruntés au chroniqueur de Géza II. Cette rédaction primitive des *Gesta Hungarorum* du maître Pierre était au service de l'idée monarchique. Les combats héroïques des ducs, les portraits, le singulier culte des ruines, propre au goût de la Renaissance du XIIe siècle, certaines coutumes de chevalerie, des harangues etc. constituent dans cette partie primitive une oeuvre d'inspiration épique, tandis que dans la rédaction définitive des *Gesta Hungarorum* la majorité de ces traits a été effacée par une préoccupation d'ordre entièrement différent.

Les *Gesta nobilium*, rédaction définitive de notre chronique, sont l'oeuvre d'un homme de politique plutôt que d'un écrivain désintéressé. Maître Pierre qui effectue cette seconde forme de sa chronique, se trouve déjà en face de nouvelles circonstances. Nous sommes en effet à l'époque du roi Émeric (1196—1204) où l'aristocratie fait valoir ses exigences au détriment de la monarchie. Voilà la tendance qui aboutit en Hongrie à la Bulle d'or de 1222 assurant à la noblesse le droit de résistance, en Angleterre à la Grande Charte, tandis qu'en Aragon aux chartes de liberté du XIIIe siècle. Les hauts barons hongrois veulent participer au pouvoir et maître Pierre se fait le porte-parole de leurs intérêts. Il établit de fausses généalogies, pour montrer que les ancêtres des hauts barons de son temps figuraient déjà parmi les conquérants du pays. Ainsi, comme on voit, il identifie la conquête du pays, la fameuse conquête arpadienne, avec l'acquisition de grandes propriétés de la noblesse hongroise. Conformément à cette conception, notre chroniqueur abandonne les moyens stylistiques des chroniques narratives, et adopte un style tout à fait curieux qui mérite toute notre attention. Ce style est un singulier mélange de deux éléments, notamment du latin des chartes et du langage de la Bible. Des formules conventionnelles, telles que les listes des donations minutieusement indiquées, les limites fixées des propriétés foncières, „cum omnibus appendiciis“ etc., formules auxquelles s'ajoutent certaines expressions empruntées à la Bible, telles que „habitatores terrae timerunt valde“, „in ore gladii consumperunt“, „gaudio magno gavisi sunt“, servent à indiquer un minimum de mouvement dans l'action. L'unité organique des formules de chancellerie et des clichés bibliques produit un style particulier que l'on retrouve dans les chroniques espagnoles et aragonaises. Il faut souligner que ce style est un style voulu, un style consciemment confectionné, étant donné que c'est un clerc qui l'emploie, un clerc formé à la célèbre école d'art poétique d'Orléans. L'influence des chroniques espagnoles et aragonaises (*Gesta Roderici*, *Chronicon Adefonsi Imperatoris*, *Chronicon Alphonsi tertii*, *Gesta comitum Barcinonensium*) sur maître Pierre est aisément démontrable. Le roi Émeric épousa en 1198 Constance d'Aragon, fille d'Alphonse II et soeur de Pierre II. On sait que cette jeune princesse a été accompagnée en Hongrie par deux troubadours, Jaucelm Faidit et Peire Vidal. Tous les deux font mention de leur séjour en Hongrie.

On voit donc que la conception de notre chroniqueur est déterminée, jusque dans les moindres détails par un intérêt de classe. Il est au service d'une couche sociale qui veut participer au pouvoir. Cette aristocratie n'a pas encore d'histoire. Notre chroniqueur est donc obligé de confectionner une généalogie fondée non pas sur la légende troyenne, c'est-à-dire non pas sur l'antiquité, mais sur la Bible. Conformément à cette absence d'ancêtres antiques, il imite, dans les *Gesta nobilium*, un style simplifié, au lieu de recourir à son érudition classique.

Son attitude hostile à l'Eglise et à l'Etat rappelle la conception de l'hérésie albigeoise, dont une certaine tradition a dû s'établir à Esztergom, à en juger par l'archevêque Luc hostile à la hiérarchie ecclésiastique et à la politique financière du Saint-Siège. Au cours du récit de notre chroniqueur, le duc Árpád, chef suprême de la conquête du pays, s'efface derrière les hauts barons, ce qui rappelle la vision poétique de l'auteur du *Charroi de Nîmes* et du *Couronnement de Louis*. Selon cette conception, l'oligarchie est seule capable de soutenir un monarque. C'est à cause de cela que notre chroniqueur transcrit et modifie les légendes ecclésiastiques et dynastiques selon le goût des hauts barons dont il est, comme on voit, le chroniqueur officiel.

Il y a une autre particularité remarquable dans la méthode d'historien du maître Pierre, notamment l'emploi des étymologies. Ces dernières servent à prouver que la terre de Hongrie a été conquise par l'aristocratie, semblablement à la méthode employée par Geoffroy de Monmouth qui, — comme l'a brillamment démontré M. E. Faral (*La Légende arthurienne*, Paris 1929, t. II, p. 97), contre toutes les hypothèses peu probantes, — s'est efforcé de montrer „comment les Bretons avaient recouvert de leurs établissements le sol entier de la Grande-Bretagne et comment les plus belles villes du royaume anglo-saxon, les plus réputées, les plus puissantes, avaient été créées de leurs mains“.

L'oeuvre de notre chroniqueur nous montre en même temps l'idéal de vie de l'aristocratie hongroise d'alors: un idéal de vie oligarchique, une vie locale sur une grande propriété nettement délimitée. Après l'Etat de saint Etienne (XIe siècle) qui ressemblait à l'Etat mérovingien, on a l'impression que, vers 1200, l'aristocratie hongroise voulait réaliser le régime d'économie domaniale des Carolingiens et des premiers Capétiens.

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
1. Küzdelem a pápasággal	7
2. „A rómaiak legelnek Magyarország javaiból“	22
3. Orléans és Párizs	36
4. Középkori törtéíráás	66
5. Gesta regum, gesta nobilium	76
6. A Gesta Hungarorum értelme	96
Résumé	113

Országos Széchényi Könyvtár

Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai

című sorozatban eddig megjelent:

- I. *Hoffmann Edith*: A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratai.
- II. *Gárdonyi Albert*: Régi pesti könyvkereskedők.
- III. *Görnyicz Alisz*: A Magyar Nemzeti Múzeum Hírlaposztálya fennállásának első félszázadában. 1884—1934.
- IV. *Iványi Béla*: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. 1331—1600.
- V. *Hubay Ilona*: Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek.
- VI. *Trócsányi Zoltán*: A XVIII. század magyar nyomtatványainak meghatározása.
- VII. *Szarvasi Margit*: Magánkönyvtárak a XVIII. században.
- VIII. *Kniezsa István*: Cirillbetűs szláv szövegek nemzetközi tudományos átirása.
- IX. *Makkai László—M. Horváth Magda*: A magyar könyvgyűjtő kézikönyve.
- X. *Zolnai Klára*: Bibliographia Bibliothecae regis Mathiae Corvini. Mátyás király könyvtárának irodalma.
- XI. *Varjas Béla*: Balassa Bálint istenes énekeinek első kiadása.
- XII. *Joó Tibor*: Magyar nyelvű filozófiai kéziratok a Széchényi Könyvtárban.
- XIII. *Szemző Piroska*: A „Pester Zeitung“.
- XIV. *Radó Polycarpus*: Index codicum manu scriptorum liturgicorum Regni Hungariae.
- XV. *Jávor Egon*: Az Orsz. Széchényi Könyvtár hét pozsonyi misszáléja.
- XVI. *Dezsényi Béla*: Sajtó és könyvészet.
- XVII. *Harsányi András*: Német könyvtárak.
- XVIII. *Szemző Piroska*: Peter J. N. Geiger és Heckenast Gusztáv.
- XIX. *Radó Polikárp*: Nyomtatott liturgikus könyveink kéziratos bejegyzései.
- XX. *Teller Frigyes*: Magyarország középkori bejegyzéses hangjelzéses kódexei.
- XXI. *Polycarpe Radó*: Répertoire hymnologique des manuscrits liturgiques dans les bibliothèques publiques de Hongrie.
- XXII. *Berg Pál*: Angol hatások XVII. századi irodalmunkban.
- XXIII. *Gerézyi Rabán*: Aldus Manutius magyar barátai.
- XXIV. *Pásztor Lajos*: Károlyi Sándor önéletrajzának ismeretlen részlete. 1698—1703.
- XXV. *Berkovits Ilona*: Egy Corvin-kódex származása.
- XXVI. *Polycarpus Radó*: Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae. Tomus I.: Libri liturgici manu scripti ad missam pertinentes.
- XXVII. *Kozocsa Sándor*: Az orosz irodalom magyar bibliográfiája.
- XXVIII. *Hubay Ilona*: Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban. 1480—1718.
- XXIX. *Győry János*: Gesta regum, gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KIADÁSÉRT FELELŐS: GYŐRY JÁNOS.

48.950. — EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST. (F.: TIRAI RICHÁRD.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár